

ગાથા : ૪૯

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૦૩

(૩) શ્રેષ્ઠતત્ત્વશુશ્રૂષા- તારા દષ્ટિમાં તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા હતી, તેમાંથી જ જ્યાં જ્યાં તત્ત્વ મળે ત્યાં ત્યાં જઈ તત્ત્વ સાંભળવાની ઉત્કંઠા થવા રૂપ આ શુશ્રૂષા ગુણ જન્મે છે. જિજ્ઞાસા હોય તો જ પારમાર્થિક શુશ્રૂષા થાય છે જિજ્ઞાસા એટલે જાણવાની ઈચ્છા. અને શુશ્રૂષા એટલે સાંભળવાની ઈચ્છા. જાણવાની ઈચ્છાવાળાને જ તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા પ્રગટે છે. તેથી જિજ્ઞાસા વિનાનું શ્રવણ ઉપકારી થતું નથી. વાસ્તવિક શુશ્રૂષા ગુણ પ્રગટ થતાં તત્ત્વ સમજાવનારા સદ્ગુરુની શોધમાં આ મુમુક્ષુ જીવ નીકળે છે. હું કોણ છું ? મારું સ્વરૂપ શું છે ? હું ક્યાંથી ક્યાંથી આવ્યો છું ? પુદ્ગલદ્રવ્ય શું છે ? મારે અને તેને સંબંધ શું છે ? તે સંબંધ કોણે કર્યો ? શાથી થયો ? તૂટી શકે કે નહીં ? શાથી તૂટી શકે ? શુદ્ધસ્વરૂપ શું ? તે કેમ મેળવી શકાય ? આવા ગૂઢ તત્ત્વો જાણવા અને તેના ઉત્તર સાંભળવા તત્પર થાય છે. તત્ત્વ સાંભળવાની પ્રક્રિયા ગીતાર્થાપેક્ષિત છે. તત્ત્વ સંભળાવનારા ગીતાર્થ સદ્ગુરુ મળે તો જ થઈ શકે છે. માટે પ્રથમ તો અધ્યાત્મયોગી સદ્ગુરુ જો ક્યાંય મળી આવે તો ત્યાં પ્રત્યક્ષ જઈ તત્ત્વ સાંભળવા ઈચ્છે છે. ધારો કે તેવા ગુરુનો યોગ ન મળે તો પૂર્વકાલીન આત્મારામી મહાત્માઓના મુખકમલમાંથી નીકળેલાં અને સત્શાસ્ત્રરૂપે રચાયેલાં યોગદંષ્ટિને પોષક તેઓનાં વચનોરૂપી અમૃતનું આલંબન લેવું એ જ મારા માટે કલ્યાણકારી છે. એમ માનીને સત્શાસ્ત્રોના પાઠોથી વચનામૃત સાંભળવા તલ્લીન થાય છે.

અધ્યાત્મયોગી, આત્મારામી સદ્ગુરુનો જો યોગ ન સંભવે તો ગમે તેવા ગુરુમાં, તથા ગુરુના ગુણથી રહિત એવા સામાન્ય ગુરુમાં મનની કલ્પના માત્રથી ગુરુપણું કલ્પીને ગમે તેવી વાણી સાંભળવી, તેના કરતાં યોગીઓના મુખકમલમાંથી નીકળેલી વાણીની રચના રૂપ સત્શાસ્ત્રોમાંથી ઉત્તમ વચનો સાંભળવાં વધારે શ્રેયસ્કર છે. કારણ કે સદ્ગુરુ વિદ્યમાન હોય તો તેઓ જે કહે છે તે ભાષારૂપે સંજ્ઞાક્ષર છે અને તેમની જે શાસ્ત્રરચના છે તે વ્યંજનાક્ષર છે બન્ને અમૃતરસથી ભરેલાં છે. આ શુશ્રૂષા ગુણ એટલો ઉચ્ચકોટિનો છે કે સાંભળવાનો જોગ ન મળે તો પણ સાંભળવાની ઉત્કટ ભાવનાથી જ્ઞાન ઉપરનાં આવરણીય કર્મો એવાં તૂટી જાય છે કે વગર સાંભળ્યે પણ તેવા જીવને શાસ્ત્રાલંબનથી પણ તત્ત્વનો બોધ પ્રગટે છે. પૂર્વની દષ્ટિમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા હતી તેથી જ આ દષ્ટિમાં તત્ત્વશુશ્રૂષા જન્મી છે. જિજ્ઞાસા વિના શુશ્રૂષા થતી નથી. અને આ દષ્ટિમાં આવેલી તત્ત્વશુશ્રૂષાથી જ ચોથી દષ્ટિમાં તત્ત્વશ્રવણ ગુણ જન્મવાનો છે.

(૪) ક્ષેપદોષત્યાગ- આ દષ્ટિમાં પૂર્વના ખેદ અને ઉદ્વેગ દોષોનો ત્યાગ તો છે જ. તદુપરાંત ત્રીજા “ક્ષેપ” દોષનો પણ અહીં ત્યાગ થાય છે ક્ષેપ શબ્દ ક્ષિપ્ ધાતુ ઉપરથી બનેલ છે. ક્ષિપ્=ફેંકવું-દૂર જવું. બીજાસ્થાને જવું. ધર્મકાર્ય કરતી વખતે

૨૦૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૪૯

ચિત્તનું સાંસારિક ભોગોમાં જવું. આકર્ષાવું તેને ક્ષેપદોષ કહેવાય છે. આ ક્ષેપદોષ એ યોગમાર્ગમાં વિક્ષેપ ઉભો કરે છે. જેનો વૈરાગ્ય કાર્યો છે અને જ્ઞાનદશા વિવેક વિનાની છે. તેનું ચિત્ત ધર્મ કાર્ય કરતાં કરતાં ધર્મમાર્ગ ગમતો હોવા છતાં ચિત્ત ભોગો તરફ ચાલ્યું જાય છે. તેને ક્ષેપદોષ કહેવાય છે. પરંતુ આ દૃષ્ટિવાળા પુરુષનું ચિત્ત આવા ક્ષેપદોષ વિનાનું હોય છે. સામાયિક-પ્રતિક્રમણ-પ્રભુભક્તિ-શાસ્ત્રશ્રવણ આદિ જે જે અનુષ્ઠાનોમાં આ જીવ જોડાય છે તેમાં દત્તચિત્ત થઈને વર્તે છે. અવિક્ષેપક ભાવપૂર્વક પ્રવર્તે છે. પ્રથમની બે દૃષ્ટિકાલે ભોગોમાં પણ ઉપાદેયબુદ્ધિ હતી, તેથી ધર્મ કરવા છતાં ચિત્ત ભોગોમાં જતું હતું. આ દૃષ્ટિકાલે ભોગોમાં સ્થિરપણે હેયબુદ્ધિ પ્રવર્તે છે અને ધર્મકાર્યમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ છે તથા પ્રથમની બે દૃષ્ટિઓમાં ખેદ- અને ઉદ્વેગ ચાલ્યો ગયો છે. તેના કારણે અહીં ક્ષેપદોષ પણ ચાલ્યો જાય છે. કારણ કે ક્રિયામાં થાક હોય, તથા આળસ હોય, જોઈએ તેવો ઉત્સાહ ન હોય, તો જ ચિત્ત બીજે જાય છે. પરંતુ બે દૃષ્ટિઓ દ્વારા તે દોષો ગયા હોવાથી હવે અહીં ક્ષેપ દોષ ટકતો નથી. પરંતુ પ્રથમની બે જ દૃષ્ટિ હોય અને ત્રીજી દૃષ્ટિ ન આવી હોય તો ખેદ અને ઉદ્વેગ જાય છે. પરંતુ ક્ષેપદોષ જતો નથી.

જેમકે સાધુઓની વૈયાવચ્ચ કરનારા નંદિષેણ મુનિએ સંયમ સારું પાળ્યું, સંયમમાં ખેદ કે ઉદ્વેગ કર્યા નથી, પરંતુ કદરૂપતાના કારણે કોઈ સ્ત્રી તેમને ઈચ્છતી ન હતી, તેથી સંયમ લઈ તપાદિ આચરણ કર્યું પરંતુ ચિત્ત ભોગ સુખમાં છે. તેથી “હું સ્ત્રીવલ્લભ થાઉં” એવું નિયાણું કર્યું. તથા સુકુમારિકા ભોગ સુખને ઈચ્છે છે. પરંતુ દાહદોષના કારણે કોઈ પુરુષ તેને સ્વીકારતો નથી. તેથી અપરિપક્વ વૈરાગ્યથી દીક્ષા લીધી, સંયમ પાળ્યું, તપાદિ આચર્યા અને એક વખત પાંચ પુરુષો વડે સેવાતી વેશ્યાને જોઈને ચિત્ત ભોગમાં ગયું અને “મને પણ આવું પ્રાપ્ત થાઓ” એવું નિયાણું કર્યું જેથી મરીને દ્રૌપદી થયાં. તથા લક્ષ્મણા સાધ્વીજી સંયમી હતાં, સંયમમાં ખેદ કે ઉદ્વેગ થયા નથી. પરંતુ ચકલા-ચકલીની મૈથુનક્રિયાથી ભોગદૃષ્ટિ જાગી, આ બધા જીવો પ્રથમની બે દૃષ્ટિવાળા સમજવા, તેઓમાં ક્ષેપદોષ હોવાથી ત્રીજી દૃષ્ટિ નથી એમ જાણવું. પૂર્વની દૃષ્ટિ કરતાં આ દૃષ્ટિમાં કંઈક પરિપક્વ વૈરાગ્ય હોય છે. એટલે આ જીવો મનમાં ભોગનું આકર્ષણ થવા દેતા નથી. સાંસારિક પ્રલોભનો કે વિષયોનાં આકર્ષણો આ જીવના ચિત્તમાં ખળભળાટ મચાવતાં નથી. જેમકે તામલી તાપસે ઘણાં માસક્ષપણ કરવા રૂપ ઉગ્રતપ કરી અંતે અનશન કર્યું છે. તે જ વખતે ભવનપતિનિકાયમાં ચમરેન્દ્ર ચ્યવ્યા છે. તે સ્થાને હજુ કોઈ અન્ય દેવ ઉત્પન્ન થયો નથી, તે વખતે તેમના સેવકો, અને અનુયાયીઓ પોતાના સ્વામી થવાને કોણ યોગ્ય છે ? તેની શોધ કરતાં તામલી તાપસ

ગાથા : ૫૦

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૦૫

યોગ્ય લાગ્યા. તેઓએ દૈવિકશક્તિથી ચમરચંચા રાજધાની, તેની અલૌકિક ઋદ્ધિ, અને અપ્સરાઓનું દેદીપ્યમાન વૃંદ બતાવી ચમરેન્દ્ર થવા માટેનું નિયાણું કરવા ઘણો આગ્રહ કર્યો, પરંતુ દૈવિક તે ભોગો જોઈને તામલી તાપસને જરા પણ આકર્ષણ થયું નહીં, તેણે નિયાણું કર્યું નહીં. વૈરાગી અને વિવેકજ્ઞાનવાળા થઈને ચિત્તને ભોગમાં ન સ્થાપ્યું. આ જીવ ત્રીજી-ચોથી દષ્ટિમાં છે એમ સમજવું. આ રીતે આ દષ્ટિમાં અનુદ્વેગજન્ય, અક્ષેપ હોય છે. એટલે કે ઉદ્વેગના (આળસ, કંટાળો અથવા અનુત્સાહતાના) અભાવપૂર્વક ક્ષેપદોષનો પણ અભાવ થાય છે. આ રીતે બલાદષ્ટિમાં બોધ, યોગાંગ, ગુણપ્રાપ્તિ, અને દોષત્યાગ એમ ચાર લક્ષણો સમજાવ્યાં. ॥૪૯॥

અમુમેવાર્થમાહ= આ જ અર્થને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે-

નાસ્યાં સત્યામસત્તૃષ્ણા, પ્રકૃત્યૈવ પ્રવર્તતે ।

તદભાવાચ્ચ સર્વત્ર, સ્થિતમેવ સુખાસનમ્ ॥ ૫૦ ॥

ગાથાર્થ = આ દષ્ટિ આવે છતે સ્વભાવથી જ અસત્ તૃષ્ણા કદાપિ પ્રવર્તતી નથી, અને તેના અભાવથી સર્વસ્થાને સુખપૂર્વકનું જ આસન હોય છે. ॥ ૫૦ ॥

ટીકા -નાસ્યામધિકૃતદૃષ્ટૌ સત્યામસત્તૃષ્ણા સ્થિતિનિબંધનાતિરિક્તગોચરા, પ્રકૃત્યૈવ-સ્વભાવેનૈવ પ્રવર્તતે વિશિષ્ટશુદ્ધિયોગાત્ । તદભાવાચ્ચ-અસત્તૃષ્ણાઽભાવાચ્ચ સર્વત્ર વ્યાપ્ત્યા સ્થિતમેવ સુખાસનં, તથાપરિભ્રમણાભાવેન ॥ ૫૦ ॥

વિવેચન :- આ પ્રસ્તુત બલાદષ્ટિ આવે છતે પોતાની જ્યાં હાલ સ્થિતિ છે ત્યાં રહેવામાં કારણભૂત સહાયક પદાર્થોથી અધિક પદાર્થોના વિષયવાળી (એટલે કે પ્રાથમિક આવશ્યકતાવાળી વસ્તુઓથી અધિક વસ્તુઓની) અસત્ તૃષ્ણા સ્વભાવથી જ પ્રવર્તતી નથી, કારણ કે પૂર્વની બે દષ્ટિ કરતાં અહીં ભાવમલનો વધારે ને વધારે ક્ષય થયો હોવાથી મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમજન્ય વિશુદ્ધિનો યોગ અધિક હોય છે. આ દષ્ટિ આવે છતે ભોગોમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ ઘટતી જાય છે. એટલે આ શરીર અને ઈન્દ્રિયોને ધર્મારાધનામાં લયલીન કરે છે. શરીરની સ્થિતિમાં નિબંધન બને તેટલી જ (શરીર ટકાવવામાં જરૂર પડે તેટલી જ) આહાર પાણી-વસ્ત્ર-વસતિ, ઉપધિ, આદિ વિષયો તે રાખે છે. તેનાથી અતિરિક્ત વિષયોની ખોટી તૃષ્ણાને તે ત્યજી દે છે. અનાદિ કાળથી મોહને પરવશ આ જીવે વિષયોની પ્રાપ્તિ માટે ઘણી દોડાદોડ કરી છે અને કરે છે. જોઈએ તેટલું મળે તો પણ તેનાથી અધિક અધિક મેળવવા મથતો જ રહે છે. પરંતુ જેમ અગ્નિ કદાપિ ઈંધણો વડે તૃપ્ત થતો જ નથી. સમુદ્ર

૨૦૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૫૧

અનેક નદીઓના નીર વડે પણ તૃપ્ત થતો જ નથી. તેમ આ જીવનો વિષયોની તૃષ્ણા રૂપી ખાડો કદાપિ પૂરાતો નથી. આ તૃષ્ણા ઝાંઝવાના જલ જેવી અસત્-મિથ્યા છે. ઝાંઝવાના જલ માટે તૃષ્ણાતુર જીવ જેમ જેમ દોડે છે તેમ તેમ જલ વધુને વધુ દૂર જ દેખાય છે. તેમ આ તૃષ્ણા દિન-પ્રતિદિન વધે છે પરંતુ કદાપિ પૂરાતી નથી. તેથી વધારેને વધારે થાક જ લાગે છે. ભવોભવમાં ધનના ઘણા ઢગલા પ્રાપ્ત કર્યા. હવેલીઓ બાંધી સમુદ્ર જેટલાં જલપાન કર્યા, છતાં આ જીવ અધુરો જ રહ્યો છે. એટલે ખણવાથી ખસનો રોગ જેમ શમતો નથી, તેમ વિષયોની પ્રાપ્તિથી તૃષ્ણાનો રોગ કદાપિ શમતો નથી. નરેન્દ્ર-દેવેન્દ્ર અને ચક્રવર્તિત્વની પ્રાપ્તિથી પણ ભોગતૃષ્ણા આ જીવની અટકતી નથી. આવું સંસારનું સ્વરૂપ છે. એમ સમજીને આ બલાદૃષ્ટિમાં આવેલો મુમુક્ષુ મહાત્મા પોતાની ભોગતૃષ્ણાને રોકી લે છે. હાલ પોતાને જ્યાં વર્તે છે ત્યાં વર્તવામાં સાધનભૂત એવી આવશ્યક પ્રાથમિક જરૂરિયાતોથી સંતોષ માને છે. સ્વભાવથી જ જે કાળે જે આહારાદિ મળે તેનાથી આનંદિત-સંતુષ્ટ થઈને પોતાના યોગમાર્ગની સાધનાના કામમાં મગ્ન થઈને વર્તે છે. તેનાથી અતિરિક્ત એવા અધિક અધિક ભોગોમાં તૃષ્ણાનો અભાવ થવાથી, અને પ્રાપ્તપરિસ્થિતિને અનુકૂળ વર્તવાવાળી પ્રકૃતિ બની હોવાથી વર્તમાન સાનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંજોગોને સાનુકૂળ માની સંતુષ્ટ થઈ સુખમગ્ન થઈને અવધૂત યોગીની જેમ લહેરથી વર્તે છે. સદા મસ્તરાજ થઈને જ રહે છે. **મનની ઉડાઉડ બંધ જ થઈ જાય છે.** અને તેથી જ યોગમાર્ગમાં મનનું જે આસન જમાવ્યું છે. તે આસન વધારેને વધારે દૃઢ બને છે. સ્થિરતાવાળું બને છે. કારણકે જરૂરિયાતથી અધિક બાહ્યભાવોની ખોટી તૃષ્ણાનો જ અભાવ થવાથી જે ધર્મસાધનામાં જોડાય તે કોઈ પણ ધર્મ સાધનામાં વ્યાપકપણે તેનું મન સ્થિરતાયુક્ત સુખાસનવાળું જ કરે છે. અન્યત્ર પૌદ્ગલિક સુખ સામગ્રીમાં પરિભ્રમણ કરવાનો અભાવ થવાથી અહીં જ સ્થિરતાયુક્ત બને છે. કહ્યું છે કે-

આપ સ્વભાવમાં રે અવધુ સદા મગનમેં રહના ।

જગત જીવ હૈ કર્માધીના અચરીજ કચ્છુહ ન લીના ॥ આપ૦ ॥

તુમ નહી કેરા, કોઈ નહી તેરા, કયા કરે મેરા મેરા ॥

તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સબ અનેરા ॥આપ૦॥ શ્રી આનંદઘનજી ॥

આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવને આવી દશા પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૫૦॥

एतदेवाह— આ જ વાત વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે.

अत्वरपूर्वकं सर्वं, गमनं कृत्यमेव वा ।

प्रणिधानसमायुक्तमपायपरिहारतः ॥५१॥

ગાથા : ૫૧

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૦૭

ગાથાર્થ =ગમન ક્રિયા અથવા સર્વકૃત્ય આ દંષ્ટિવાળો જીવ અત્વરાપૂર્વક કરે છે અને પ્રાપ્તદંષ્ટિમાં અપાયનો (દોષનો-હાનિનો) પરિહાર કરીને મનની સ્થિરતા પૂર્વક પ્રવર્તે છે. ॥ ૫૧ ॥

ટીકા - અત્વરાપૂર્વકમનાકુલમિત્યર્થઃ, સર્વ-સામાન્યેન કિં તદિત્યાહ ગમનં દેવકુલાદૌ, કૃત્યમેવ વા વન્દનાદિ, “પ્રણિધાનસમાયુક્તં” મનઃપ્રણિધાનપુરઃસરં, “અપાયપરિહારતઃ”-દૃષ્ટ્યાદ્યપાયપરિહારેણ ઉક્તં દર્શનમ્ ॥ ૫૧ ॥

વિવેચન :- આ બલાદંષ્ટિમાં આવેલા જીવોનું સર્વ કાર્ય સામાન્યથી ત્વરા (ઉતાવળ-ધાંધલ-ધમાલ આકુલ-વ્યાકુલતા) વિનાનું હોય છે. તે સર્વકાર્ય ક્યાં ક્યાં ? તેના ઉત્તરમાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ વિશેષથી બે કાર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે દેવમંદિરાદિમાં દર્શન-વંદન-પૂજનાદિ માટે ગમન, અથવા કરવા યોગ્ય એવાં વંદનાદિ સર્વ ધર્માનુષ્ઠાન, આ બેના ઉલ્લેખથી સમસ્ત ધર્માનુષ્ઠાનો સમજી લેવાં. તથા પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી યોગમાર્ગની ભૂમિકા રૂપ બલાદંષ્ટિમાં તથા આદિ શબ્દથી તે દંષ્ટિને અનુરૂપ પ્રાપ્ત થયેલા અન્યભાવોમાં અલ્પ પણ હાનિ આવે, અથવા (અપાય=) દોષો આવે તેવા ભાવોનો પરિહાર કરવાપણે મનની એકાગ્રતાપૂર્વક (સ્થિરતાપૂર્વક-આકુલ-વ્યાકુલતા વિના) સર્વ કાર્ય કરે છે.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-આ જીવનું મન યોગમાર્ગમાં વધારે વધારે સ્થિર થતું જાય છે. એ જ ઉપાદેય (કર્તવ્ય) છે. એમ સમજી કોઈ પણ ધર્મ કાર્યમાં તે અલ્પ પણ ત્વરા કરતો નથી. મનને એકાગ્ર કરીને કામમાં પરોવે છે. તેથી દેવકુલાદિમાં દર્શનાર્થે જાય, ચૈત્યવંદનાદિ કાર્ય કરે તો અલ્પ પણ ત્વરા (ઉતાવળ કે અધીરાઈ) કર્યા વિના મનના પ્રણિધાન (મનની સ્થિરતા) પૂર્વક કરે છે. ચાલવામાં બરાબર જયણા પાળે છે. આકુલ-વ્યાકુલતા સર્વથા ત્યજી દે છે. આ દંષ્ટિમાં અલ્પ પણ ખામી (અપાય) આવી જાય તેવું કાર્ય કરતો નથી. તથા આ દંષ્ટિમાં આવેલા ગુણોમાં પણ કોઈ દોષ ન લાગી જાય તેની પૂરેપૂરી સાવધાની રાખે છે. ધીર-વીર-ગંભીર-શાન્તચિત્ત અને જયણાવંત થઈને વર્તે છે.

દ્રવ્યભાવ શુચિ અંગ ધરીને, હરખે દેહરે જઈએ રે ॥

દહતિગ પણ અહિગમ સાચવતાં, એક મના ધુરિ થઈએ રે ॥

॥ સુવિધિ૦ ॥ શ્રી આનંદધનજી ॥

ભોગોમાંથી મન ઉભગી ગયું છે. યોગમાર્ગમાં મન કંઈક જામી ગયું છે. એટલે મનની પ્રણિધાનતાપૂર્વક કાર્ય કરે છે. જિનાલયમાં દર્શનાર્થે જાય કે પૂજનાર્થે જાય પણ જયણાપૂર્વક ચાલે, ભાવથી વીતરાગનાં પૂજા-દર્શન કરે, પૂજા કરતી વખતે ચૈત્યવંદનમાં,

૨૦૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૫૧

અને ચૈત્યવંદન કરતાં પૂજા-પ્રક્ષાલાદિ અન્ય કાર્યમાં મન ન નાખે, તેથી જ તે તે કાર્યમાં ઉતાવળ ન કરે, મધુર સ્વરે આત્મદૃષ્ટિ ખૂલે એ રીતે સ્તવનાદિ ગાય. સામાયિકમાં, સુખ-દુઃખમાં સમવભાવપૂર્વક સ્થિતિ કરે છે. પ્રતિક્રમણમાં પૂર્વકૃત પાપોની મનના પ્રણિધાનપૂર્વક ક્ષમાયાચના, પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ કરે છે. એમ એક એક અનુષ્ઠાન સમજીને ધીરતાપૂર્વક શાન્તચિત્તે કરે છે. આ દૃષ્ટિમાં જીવ એવા વ્યવહાર કરે છે કે જેના પ્રતાપે તે જીવ આગળ ચોથી દૃષ્ટિમાં ધીરે ધીરે ચઢી શકે. તથા મળેલી આ દૃષ્ટિ ખોવાઈ ન જાય, તેમાંથી પતન ન થઈ જાય, કોઈ પણ જાતના અપાયો (દોષો) ન લાગી જાય, તેની પૂરેપૂરી સાવધાની રાખીને આ જીવ આગળ વધે છે. યોગની આ ત્રણ દૃષ્ટિઓ જે પ્રાપ્ત થઈ છે. તે મહામૂલ્યવાન=“કિંમતી રત્નો” છે એમ સમજી અતિશય જાળવણી કરે છે. પ્રાપ્ત થયેલા ધનનું લોકો જેમ ચોર-લુંટારાથી પૂરેપૂરું જતન કરે છે. ગુપ્ત તિજોરીમાં સાચવે છે. ઘણા ઘણા પ્રયત્નોથી પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેથી તેના ઉપર અતિશય મમતા રાખે છે. તેમ યોગની દૃષ્ટિઓ રૂપી આ રત્નોને મોહરૂપી ચોરોથી પૂરેપૂરું જતન કરે છે. મનની સ્થિરતા-એકાગ્રતા રૂપી તિજોરીમાં સાચવીને મૂકે છે. અનાદિસંસારમાં અપ્રાપ્તપૂર્વ હોવાથી અને પુનઃપ્રાપ્તિ અતિશય દુર્લભ હોવાથી ઘણી જ મમતાથી તેનું સંરક્ષણ કરે છે. આ ત્રણે દૃષ્ટિમાં જીવનું ઊર્ધ્વારોહણ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતું જાય છે.

(૧) પ્રથમ દૃષ્ટિમાં જીવ માર્ગાભિમુખ બને છે. = આ જીવ અનાદિકાલીન મોહની પરવશતાને લીધે પૌદ્ગલિક સુખનો જ રાગી હતો. તેની દૃષ્ટિ સંસારસુખ તરફ જ હતી. આત્મતત્ત્વ તરફ દૃષ્ટિ કદાપિ આવી જ નથી. ભાવમલ કંઈક મંદ થવાથી ભવાભિનંદીપણું કંઈક અંશે મોળું પડવાથી હવે જ આ જીવ કંઈક તત્ત્વવિચારણા તરફ અભિમુખ (સન્મુખ) થયો છે. આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ તરફ (તે માર્ગને અભિમુખપણે) દૃષ્ટિ બદલી છે. સંસારસુખ તરફની જે દૃષ્ટિ હતી તે બદલીને મુક્તિસુખ તરફ મુખ માત્ર બદલ્યું છે. સારાંશ કે મુક્તિ પ્રત્યેના માર્ગ તરફ દૃષ્ટિપાત માત્રથી અભિમુખ થયો છે. વળ્યો છે.

(૨) બીજી દૃષ્ટિમાં જીવ માર્ગપતિત બને છે. = પહેલી દૃષ્ટિમાં માત્ર દૃષ્ટિ બદલાઈ. એટલે કે મુખ બદલ્યું. પહેલાં જે બાજુ જતો હતો, તેનાથી વિપરીત દિશામાં જવા માટે દૃષ્ટિ બદલી. જેમ સુરતથી મુંબઈ જવું હોય અને ગાડી ભરૂચ-વડોદરા તરફ ચલાવી હોય તે પાછી વાળીએ તેમ દૃષ્ટિ પાછી વાળી. હવે આ બીજી દૃષ્ટિમાં જે બીજી બાજુ દૃષ્ટિ વાળી છે તે બાજુ ગમન કરે છે. મુક્તિ તરફનો રાજમાર્ગ (ધોરી રસ્તો) હજુ હાથમાં આવ્યો નથી. પરંતુ ધોરીમાર્ગ ચડાવે એવો ખાડા-ટેકરાવાળો, વાંકો ચૂકો, ખેતરોને ખુંદવા રૂપે એવા રસ્તે ચાલે છે. કે જે આ ખાડા-ટેકરાવાળો રસ્તો

ગાથા : ૫૨

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૦૯

કાળાન્તરે ધોરીમાર્ગ ઉપર લઈ જાય. તેવા રસ્તે ચાલતાને માર્ગપતિત કહેવાય છે. દંષ્ટિ બદલાયા પછી એવા વાંકા-ચૂકા અને આડા કે અવળા પણ ટૂંકા એવા રસ્તે ચાલવું કે જે રાજમાર્ગે ચડાવે તેવું ગમન તે માર્ગપતિત. અહીં પતિત શબ્દનો અર્થ માર્ગને પામેલો = માર્ગ તરફ વળેલો એમ કરવો.

(૩) ત્રીજી દંષ્ટિમાં જીવ માર્ગાનુસારી બને છે = બીજી દંષ્ટિમાં આવેલા ખાડા ટેકરાવાળા વાંકા - ચૂકા અને ખેતરોને ખુંદતા આડા-અવળા રસ્તે થઈને ટૂંકા રસ્તે ચાલતાં જ્યારે કેડી રસ્તો પકડાય છે. કે જે કેડી રસ્તો કાળાન્તરે ધોરીમાર્ગ ઉપર લઈ જાય છે. તેથી તે કેડીમાર્ગને જે અનુસરવું તેને માર્ગાનુસારી કહેવાય છે. હવે ઘણા ભયો ઓછા થઈ ગયા છે. કેડી રસ્તો પકડાયો છે. કેડી રસ્તો હાથ લાગી ગયો છે. તે ધોરીમાર્ગે ચડાવશે જ. આ રીતે આ ત્રણ શબ્દોના અર્થો જાણવા. સંક્ષેપમાં દંષ્ટિ માત્ર બદલાય તે માર્ગાભિમુખ, ધોરીમાર્ગે લઈ જનારા માર્ગ તરફ ગમન થાય તે માર્ગપતિત, અને તેના દ્વારા પગદંડીનો રસ્તો હાથ લાગે ત્યારે તે માર્ગે ચાલવું તે માર્ગાનુસારી એમ અહીં પણ સમ્યક્ત્વ સ્વરૂપ ધોરીમાર્ગ પકડાતાં પહેલાં અનાદિકાલીન મોહાધીન આ જીવની આ રીતે દંષ્ટિઓ બદલાતાં ધોરીમાર્ગ રૂપ સમ્યક્ત્વમાં આવવાનું કાલાન્તરે શક્ય બને છે ॥૫૧॥

અસ્યૈવ શુશ્રૂષામાહ— આ જીવને “તત્ત્વશુશ્રૂષા” નામનો ગુણ કેવો હોય છે.! તે સમજાવે છે-

કાન્તકાન્તાસમેતસ્ય, દિવ્યગેયશ્રુતૌ યથા ।

યૂનો ભવતિ શુશ્રૂષા, તથાઽસ્યાં તત્ત્વગોચરા ॥ ૫૨ ॥

ગાથાર્થ = મનોહર (રૂપવતી) સ્ત્રીથી યુક્ત એવા યુવાન્ પુરુષને દિવ્ય ગાયન સાંભળવામાં જેવી શુશ્રૂષા હોય છે. તેવી તત્ત્વવિષયક શુશ્રૂષા આ દંષ્ટિમાં જીવને હોય છે. ॥ ૫૨ ॥

ટીકા - “કાન્તકાન્તાસમેતસ્ય”-કમનીયપ્રિયતમાયુક્તસ્ય, “દિવ્યગેયશ્રુતૌ યથા”- કિંનરાદિગેયશ્રુતાવિત્યર્થઃ યૂનો-વયઃસ્થસ્ય ભવતિ શુશ્રૂષા-શ્રોતુમિચ્છા તદ્ગોચરૈવ તથાઽસ્યાં=દૃષ્ટૌ વ્યવસ્થિતસ્ય સતઃ તત્ત્વગોચરા તત્ત્વવિષયૈવ શુશ્રૂષા ભવતિ ॥ ૫૨ ॥

વિવેચન :- આ ત્રીજી બલાદંષ્ટિમાં આવેલા જીવને “તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા” (અર્થાત્ શુશ્રૂષા) કેવી હોય છે તે એક દંષ્ટાન્ત આપીને સમજાવે છે. કોઈ એક ભર યો. ૧૪

૨૧૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૫૨

યુવાવસ્થાવાળો પુરુષ છે. કે જેનું શરીર લષ્ટ-પુષ્ટ, ભરાવદાર, દેખાવડું અને શોભતું છે. જેના શરીરમાં પાંચે ઈન્દ્રિયો પરિપૂર્ણ છે. નિરોગી દેહ છે. અતિશય ધનવાન છે. સુખમાં કોઈ કમીના નથી. પાંચે ઈન્દ્રિયોના પાંચે વિષયોમાં પરિપૂર્ણ સુખસામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ છે. કાન્તકાન્તા= દેખાવડી, રૂપાળી, સુશોભિત શરીરવાળી, અનેક જાતના લટકા અને મટકા કરતી મનોહર નારીને જે પરણેલો છે. આવી સુંદર સ્ત્રીથી સહિત છે.

નંદનવન જેવા બાગ-બગીચામાં ફરે છે. જ્યાં કોયલ જેવા મનોહર કંઠવાળા કિન્નર દેવો દેવીઓ સાથે ગાયન કરવા આવે છે અને દેવીઓ પગમાં ઝાંઝર-ઘુઘરા આદિ પહેરીને શરીરનો સંપૂર્ણ શણગાર સજીને આનંદદાયક પગના ઠમકા લેતું અને વિશિષ્ટ અંગમરોડ કરતું દિવ્ય નૃત્ય કરે છે. હાથની તાળીઓ, શરીરના અંગમરોડ, અને આંખના કામજનક મટકાઓ કરતું તથા વેણુ-વીણા વગેરે વાજાંત્રોના સુમધુર સ્વર સાથે દિવ્ય સંગીત જ્યાં ચાલે છે. ગાન્ધર્વ દેવો જ્યાં ગાવા આવ્યા છે નાયતી, ઘુમતી દેવીઓ જ્યાં તાલ ઝીલે છે. તેવું અતિશયભોગસુખજનક દૈવિક સંગીત સાંભળવામાં કાન્તકાન્તાથી યુક્ત તરૂણ અને સુખી યુવાનને જે આનંદ આવે, ભીંતમાં આલેખાયેલો જાણે ચિત્રપટ હોય શું ? એવો સ્તબ્ધ અને સ્થિર થઈ જાય, આવા ભોગસુખ જનક આનંદ કરતાં પણ અતિશય વધુ આનંદ પરમાત્માના મુખે અથવા ઉત્તમ ઉપકારી સદ્ગુરુના મુખે તત્ત્વની વાર્તા સાંભળવામાં આ દૃષ્ટિવાળા જીવને આવે છે. કહ્યું છે કે-

તરૂણ સુખી સ્ત્રી પરિવર્યો રે, ચતુર સુણે સુરગીત,
તેહથી રાગે અતિઘણે રે, ધર્મ સુણ્યાની રીત રે,

(સમકિતના સડસઠ બોલની સજ્જાય)

તરૂણ સુખી સ્ત્રી પરિવર્યો જી, જિમ ચાહે સુરગીત,
ત્યમ સાંભળવા તત્ત્વનેજી, એહ દૃષ્ટિ સુવિનીત રે જિનજી.

(આઠ દૃષ્ટિની સજ્જાય)

હે પરમાત્મા! આ આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ કેવું છે ? દૃષ્ટિથી કંઈ દેખાતું નથી, વાદીઓ જુદી જુદી રીતે વર્ણવે છે તે સાંભળીને મારી મતિ મુંઝાણી છે. આપે પ્રગટપણે આત્મતત્ત્વ અનુભવ્યું છે. તેના ગુણો કેટલા ? કયા કયા ? કેવી રીતે પ્રગટ થાય ? કર્મ શું વસ્તુ છે ? તે શા કારણથી બંધાય છે ? કયાં કયાં કારણોથી તૂટે છે ? આ આત્મા પરભાવદશામાં કેમ જાય છે ? સ્વભાવદશામાં કેમ આવે ? આ આત્મા નિત્ય માનવો કે ક્ષણિક ? દેહથી ભિન્ન માનવો કે અભિન્ન ? જે માનવાનું કહો તેની પાછળ યુક્તિ શું ? આ બધા ભાવો હે પ્રભુ! મારે તમારા મુખે જ સાંભળવા છે. તમે જ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી

ગાથા : ૫૩

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૧૧

છો, તમે જ મને યથાર્થ સમજાવી શકો તેમ છો, આપશ્રી મધુરવાણી પ્રકાશો, આવી ઉત્તમોત્તમ ભાવનાથી “તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા” આ દૃષ્ટિમાં આ જીવને હોય છે. તેને શુશ્રૂષા કહેવાય છે.

ધરમ પરમ અરનાથનો, કિમ જાણું ભગવંત રે,
સ્વપર સમય સમજાવીએ, મહિમાવંત મહંત રે, ધરમ૦ (શ્રી આનંદધનજી)

આ પ્રમાણે કમનીય (મનોહર) કાન્તાથી યુક્ત એવા વયઃસ્થ=યુવાવસ્થામાં વર્તતા પુરુષને કિંનરાદિ (ગાંધર્વ દેવો) વડે કરાયેલા એવા ગાયનો સાંભળવામાં જેવી તે વિષયક શુશ્રૂષા હોય છે. તેવી બલ્કે તેથી અધિક તત્ત્વવિષયક શુશ્રૂષા આ દૃષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત (સ્થિર) થયેલા જીવને હોય છે. ॥૫૨॥

इयं चैवम्भूतेत्याह— આ તત્ત્વશુશ્રૂષા આવા પ્રકારની હોય છે. તે કહે છે-

बोधाम्भः-स्रोतसश्चैषा, सिरातुल्या सतां मता ।
अभावेऽस्याःश्रुतं व्यर्थ-मसिरावनिकूपवत् ॥ ५३ ॥

ગાથાર્થ = જ્ઞાનરૂપી પાણીના પ્રવાહ માટે આ તત્ત્વશુશ્રૂષા નીક તુલ્ય સત્પુરુષોએ માનેલી છે. આ શુશ્રૂષાગુણના અભાવમાં કરાતું તત્ત્વશ્રવણ એ પાણીની સરવાણી વિનાની ભૂમિના ખનન બરાબર છે. ॥૫૩॥

ટીકા- “બોધામ્ભઃ સ્રોતસો”-બોધોદકપ્રવાહસ્ય “ચૈષા”-શુશ્રૂષા,
“સિરાતુલ્યા”-ઽવન્ધ્યા-ઽક્ષયતદ્બીજકલ્પતયા “સતાં મતા” મુનીનામિષ્ટા,
“અભાવેઽસ્યાઃ” શુશ્રૂષાયાઃ કિમિત્યાહ-“શ્રુતં વ્યર્થ” શ્રમફલમ્ । કિંવદિત્યાહ-
“અસિરાવનિકૂપવત્”=અસિરાવનો પૃથિવ્યાં કૂપખનનં અતત્ખનનમેવાઽતત્ફલત્વાદિતિ
॥ ૫૩ ॥

વિવેચન :-“શુશ્રૂષા” ગુણ કેવો છે તે વાત સ્પષ્ટ કરે છે. બોધરૂપી પાણીના પ્રવાહ માટે શુશ્રૂષા એ સરવાણી સમાન છે એમ મહાત્માઓને ઈષ્ટ છે. કૂવામાં જેમ સરવાણી હોય તો પાણીનો પ્રવાહ આવ્યા જ કરે છે. તેમ શુશ્રૂષાગુણ હોય તો બોધપ્રવાહ જીવમાં આવ્યા જ કરે છે. સરવાણી દ્વારા પાણીનો પ્રવાહ આવવાથી કૂવો ભરપૂર રહે છે. અને સમસ્ત ગામને સુખદાયક થાય છે. તેમ શુશ્રૂષા ગુણ દ્વારા જ્ઞાનપ્રવાહ જીવમાં આવ્યા જ કરે છે. જેનાથી આ જીવ જ્ઞાનાનંદને પામ્યા જ કરે છે.

આ શુશ્રૂષા એ બોધ પ્રાપ્તિ માટે અવન્યબીજ અને અક્ષયબીજ સ્વરૂપ કલ્યાયેલી છે. જે બીજ પોતાના નિયત-ફળને આપે જ તે અવન્યબીજ કહેવાય છે. સંસારમાં કોઈ કોઈ બીજ પોતાનું નિયત-ફળ આપે પણ છે. અને કોઈ બીજ નથી પણ આપતું. પરંતુ આ શુશ્રૂષાબીજ એવું છે કે જ્ઞાનપ્રવાહ રૂપ ફળને આપે જ છે. માટે અવન્યબીજરૂપ છે. તથા બીજાં બીજ ફળપ્રાપ્તિ સુધી રહે પણ ખરાં અને નષ્ટ પણ થઈ જાય. પરંતુ આ શુશ્રૂષા બીજ એવું છે કે જ્ઞાનપ્રવાહ રૂપ ફળ આપે ત્યાં સુધી કદાપિ નષ્ટ થતું નથી. પરંતુ રહે જ છે. તેથી અક્ષયબીજ છે. જેમ સરવાણી પાણીના પ્રવાહને આપે જ છે. અને જ્યાં સુધી પાણીનો પ્રવાહ આવે ત્યાં સુધી કદાપિ નષ્ટ થતી નથી તેમ આ શુશ્રૂષા પણ જ્ઞાનપ્રવાહ રૂપ ફળ આપવામાં અવન્ય અને અક્ષય એવા બીજ તુલ્ય છે.

શુશ્રૂષા વિના કરાયેલું ધર્મશ્રવણ જ્ઞાનપ્રવાહ રૂપ ફળને આપતું નથી તેથી વ્યર્થ છે. અ+સિરા+અવનિ=જેમાં સરવાણી નથી એવી બરઠભૂમિમાં કૂપખનનવત્=કૂવા ખોદવા તુલ્ય આ શ્રવણ છે. જ્યાં પાણી પ્રવાહ આપે એવી સરવાણીઓ નથી તેવી ભૂમિમાં કરાયેલું કૂપખનન તે અતત્ત્વનનમેવ=વાસ્તવિક કૂપખનન જ નથી. કારણ કે જેમ કૂપખનન ન કરો તો જલપ્રવાહ મળતો નથી, તેમ કૂપખનન કરો તો પણ જલપ્રવાહ રૂપ ફળ મળતું નથી. માટે અતત્ત્વનનમેવ=તે ખનનનું જે ફળ જલપ્રાપ્તિ થવી, તે જલપ્રાપ્તિ થવા રૂપ ફળ ન મળતું હોવાથી કૂપખનન વ્યર્થ છે. અરે! વ્યર્થ છે એટલું જ નહીં પરંતુ શ્રમમાત્ર ફળ આપનાર છે. તેવી રીતે શુશ્રૂષા વિના કરાયેલું ધર્મશ્રવણ જ્ઞાનપ્રવાહ રૂપ ફળને આપનાર ન હોવાથી વ્યર્થ જ છે. તથા પરિશ્રમ માત્ર જ છે. તેથી જ્ઞાનપ્રવાહ રૂપ ફળને આપનાર ન હોવાથી શુશ્રૂષા વિનાનું ધર્મશ્રવણ એ વાસ્તવિક ધર્મશ્રવણ જ નથી.

ષોડશક પ્રકરણમાં અગિયારમા ષોડશકમાં આ શુશ્રૂષા બે પ્રકારની કહી છે. જ્ઞાનાવરણીયના અને મોહનીયના ક્ષયોપશમથી થયેલી શુશ્રૂષા એ પરમશુશ્રૂષા. આ શુશ્રૂષા-કાલે વિધિપૂર્વક ધર્મશ્રવણ થાય છે. અને તેના કારણે બોધરૂપ ફળ પ્રાપ્તિ પણ અવશ્ય થાય છે. આ શુશ્રૂષા વડે તત્ત્વશ્રવણ દ્વારા ગુરુભક્તિ, ક્ષેત્રાદિશુદ્ધિ, બહુમાનભાવ, સૂત્રોના અર્થો અને સ્પષ્ટ ધર્મબોધ થાય છે. અને તેનાથી વિપરીત તે અપરમશુશ્રૂષા કહેવાય છે. જેમ રાજા પોતાને સારી રીતે નિદ્રા આવે (જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીયનો ઉદય થાય) તે માટે રાજસેવકોને કથા કરવાનું કહે અને પોતે સાંભળે કે જે સાંભળતાં સાંભળતાં સુખપૂર્વક ભારે ઉંઘ આવી જાય. તે શુશ્રૂષા આદરભાવ વિનાની હોય છે કહ્યું છે કે-

સરી એ બોધપ્રવાહની જી, એ વિણ શ્રુતથલ કૂપ ।

શ્રવણ સમીહા તે કિસીજી, શયિતસુણે જિમ ભૂપ ॥ જિનજી૦ ૩-૩॥

ગાથા : ૫૪

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૧૩

મન રીઝે તન ઉલ્લસેજી, રીઝે બુઝે એક તાન ।

એ ઈચ્છા વિણ ગુણકથાજી, બહેરા આગળ ગાન ॥ જિનજી૦ ૩-૪॥

(પૂ. ઉ. યશોવિજયજી કૃત આઠદંષ્ટિની સજ્જાય)

આ શુશ્રૂષા એ બોધપ્રવાહની સરવાણી છે. આ સરવાણી વિના જે સાંભળવું તે બરઠભૂમિમાં કૂપખનન તુલ્ય છે. જેમ ઉંઘવા માટે રાજા સાંભળે, તેને શ્રવણ સમીહા =શુશ્રૂષા કેમ કહેવાય ?

જે તત્ત્વવાણી સાંભળતાં મન આનંદિત થાય, શરીર ઉલ્લસિત થાય. એકલીન થઈને આત્મા આનંદિત થાય અને બોધ પામે. તે શુશ્રૂષા. સાંભળનારાની આવી ઈચ્છા વિના ગુણોની કથા કરવી તે બહેરા માણસ આગળ ગાન કરવા તુલ્ય છે. ॥ ૫૩॥

इहैव व्यतिरेकमाह— અહીં જ વ્યતિરેક વાત પણ સમજાવે છે-

श्रुताभावेऽपि भावेऽस्याः, शुभभावप्रवृत्तितः ।

फलं कर्मक्षयाख्यं स्यात्परबोधनिबन्धनम् ॥ ५४॥

ગાથાર્થ = સાંભળવાના સંયોગો ન મળવાના કારણે શ્રવણનો અભાવ હોવા છતાં પણ આ શુશ્રૂષાગુણની વિદ્યમાનતા હોતે છતે શુભભાવપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ્ઞાનનો અંતરાય કરનારું જે કર્મ છે તેના ક્ષયરૂપ ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય જ છે. તે ઉત્તમબોધનું કારણ બને છે. ॥ ૫૪ ॥

ટીકા-“શ્રુતાભાવેઽપિ”-શ્રવણાભાવેઽપિ, “ભાવેઽસ્યાઃ”-શુશ્રૂષાયાઃ, કિમિત્યાહ-“શુભભાવપ્રવૃત્તિઃ” તદ્ભાવસ્યૈવ શુભત્વાત્ “ફલં કર્મક્ષયાખ્યં સ્યાત્”-વચનપ્રામાણ્યેન, એતચ્ચ “પરબોધનિબન્ધનં” પ્રધાનબોધકારણં વચન-પ્રામાણ્યાદેવ ॥૫૪॥

વિવેચન :- ધારો કે તત્ત્વ જાણવાની, તત્ત્વનું સ્વરૂપ સાંભળવાની અતિ તીવ્ર મહેચ્છા હોય, પરંતુ તેવા જ્ઞાનીનો યોગ ન હોય, યોગ હોય તો દૂર દૂર ક્ષેત્રવર્તી હોય, અથવા નેત્ર અને કર્ણની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય તો શું કરવું ? તેનો ઉત્તર આપે છે કે શુશ્રૂષા જો તીવ્ર હોય તો ભલે સાંભળવાની પ્રક્રિયા ન બને, પરંતુ તીવ્ર ઉત્કંઠા એ જ શુભભાવ સ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ હોવાથી જ્ઞાનનું આવરણ કરનારા કર્મનો ક્ષય કરે છે. અને કર્મક્ષય રૂપ તે ફળ પરમ બોધનું (પ્રધાનબોધનું-શ્રેષ્ઠબોધનું) કારણ બને છે. કારણ કે તીવ્રશુશ્રૂષા રૂપ જે શુભભાવ છે તેનાથી જ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનમોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે. અને ભલે સાંભળવા કે સમજવા નથી મળ્યું

૨૧૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૫૪-૫૫

તો પણ “પરમાત્માનું જે આગમવચન છે તે જ પ્રમાણભૂત છે” એવી દૃઢ શ્રદ્ધા તે ક્ષયોપશમથી થાય છે. અને તે દૃઢ શ્રદ્ધા પૂર્વકના આગમવચનની પ્રમાણતાથી જ પરમ-પ્રધાન બોધની પ્રાપ્તિ આ જીવને થાય છે. જેમ મરુદેવા માતાને ઋષભદેવ પ્રભુનું સમવસરણ જોવાની તીવ્ર ઈચ્છાથી જ નેત્રપડલ ખૂલી ગયાં, નયસારના જીવને જંગલમાં મહાત્માને આહારપ્રદાન કરવાની તીવ્ર ઈચ્છાથી જ તે કાળે ભૂલા પડેલા મુનિ આવી પહોંચ્યા.

શાલિભદ્રના જીવને ગતભવમાં ખીરપ્રદાન કરવાની તીવ્ર ઈચ્છાથી માસક્ષમણના પારણાવાળા મુનિનો યોગ થઈ આવ્યો, આ પ્રમાણે લોહચુંબક જેમ લોહને ખેંચે છે તેમ હૃદયની સાચી તીવ્ર શુશ્રૂષા જ તેવા જ્ઞાની વક્તાનો યોગ કરાવી આપે છે. જ્ઞાની વક્તાને ખેંચી લાવે છે. ઈન્દ્રિયોની ક્ષીણતા પણ ટળી જાય છે. અને આગમવચન ઉપર પરમપ્રમાણતાની શ્રદ્ધાથી જ માષતુષ મુનિની જેમ વિશિષ્ટ અભ્યાસ ન હોય તો પણ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયરૂપ એવા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે કે જેમાંથી પ્રધાનપણે આત્મતત્ત્વના બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે. હૈયું થનગની ઉઠે છે. સાચી શુશ્રૂષા જાગવી એ જ મોટી વાત છે. શુશ્રૂષા એ જ સાચી આત્મતત્ત્વની ભૂખ છે. શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ નિષ્ફળ બને છે પરંતુ શ્રવણ વિનાની શુશ્રૂષા કદાપિ નિષ્ફળ બનતી નથી. સાચી ભૂખ લાગી હોય છે ત્યારે લુખું-સુકું ભોજન પણ મીઠું લાગે છે. રુચિકર બને છે. સાચી તરસ લાગી હોય છે ત્યારે ગમે તેવું જલ પણ અમૃત જેવું લાગે છે. તેવી જ રીતે સાચી શુશ્રૂષા જ્યારે જાગે છે ત્યારે કર્મમલની અલ્પતાના કારણે જ જાણે લબ્ધિ પ્રગટી હોય શું ? એમ જ્ઞાનીનો સમાગમ આપોઆપ પણ થઈ જાય છે. અને તે કાળે પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન અમૃતથી પણ અધિક મીઠું લાગે છે. શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ કાણા માટલા જેવું છે. કાણા માટલામાં જેમ મુખભાગથી પાણી આવે અને કાણાવાળા ભાગથી નીકળી જાય, કદાપિ ભરાય જ નહીં. તેમ વક્તાના મુખથી નીકળેલા શબ્દો શુશ્રૂષા વિનાના શ્રોતાના એક કાનથી પ્રવેશી બીજા કાનથી નીકળી જાય છે. તત્ત્વબોધ થતો નથી ॥૫૪॥

યોગેડક્ષેપગુણમાહ— આ યોગ(ની બલાદૃષ્ટિ)માં અક્ષેપગુણ સમજાવે છે-

શુભયોગસમારમ્ભે, ન ક્ષેપોડસ્યાં કદાચન ।

ઉપાયકૌશલં ચાપિ, ચારુ તદ્વિષયં ભવેત્ ॥ ૫૫ ॥

ગાથાર્થ = આ દૃષ્ટિમાં ઉત્તમ ધ્યાનાદિ શુભયોગના સેવનમાં ક્ષેપ દોષ કદાપિ સંભવતો નથી. અને તે શુભયોગનો પ્રારંભ કરવા સંબંધી ઉપાયોનું કૌશલ્ય પણ સુંદર પ્રગટે છે. ॥ ૫૫ ॥

ગાથા : ૫૫

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૧૫

ટીકા - “શુભયોગસમારમ્ભે”-તથાવિધધ્યાનાદૌ ન ક્ષેપોઽસ્યામધિકૃતદૃષ્ટૌ સત્યાં “કદાચન” ભવતિ, “ઉપાયકૌશલં ચાપિ” તથાવિધદેશાધ્યાસનાદિ “ચારુ”-શોભનં, “તદ્વિષયં”- શુભયોગસમારમ્ભવિષયં ભવેદિતિ ॥૫૫॥

વિવેચન :- પ્રથમની બે દષ્ટિમાં અનુક્રમે ખેદ (થાક-પરિશ્રમ) અને ઉદ્વેગ (આળસ-કંટાળો-અનુત્સાહ) દોષો ગયા છે. આ ત્રીજી દષ્ટિમાં ક્ષેપદોષ જાય છે ક્ષેપ એટલે (૧) ચિત્તની અસ્થિરતા-આકુળવ્યાકુળતા અથવા (૨) વિવક્ષિત કાર્યથી ચિત્તનું અન્યકાર્યમાં જવું. આમ બે અર્થ છે. આ દષ્ટિમાં આવેલા જીવનું ચિત્ત ક્ષેપદોષ વિનાનું હોય છે.

તેવા પ્રકારના ધર્મધ્યાન આદિ ધર્માનુષ્ઠાનો રૂપ શુભયોગનો પ્રારંભ કરતી વખતે “આ કાર્ય મારાથી થશે કે નહીં થાય ? કોઈ વિઘ્ન આવશે તો શું કરીશ ? વિધિ આવડશે કે નહીં ? કાર્ય સમાપ્ત થશે કે નહીં ? કંઈ અવિધિ થઈ જશે અને કોઈ જાણશે તો શું? ઈત્યાદિ વિચારો કરવા રૂપ ચિત્તની અસ્થિરતા = આકુળ-વ્યાકુળતા આ દષ્ટિકાળે ક્યારેય સંભવતી નથી. પરંતુ “મેં પ્રારંભેલા યોગકાર્યની સમાપ્તિ થશે જ” એવી અચલ શ્રદ્ધાયુક્ત યોગારંભ કરે છે કોઈ પણ કાર્યમાં સફળતા મેળવવી હોય તો તે કાર્યની સફળતાની શ્રદ્ધા પ્રથમથી જ હોવી આવશ્યક છે. કાર્યના પ્રારંભથી જ શંકાશીલ ચિત્ત હોય તો પ્રાયઃ તે કાર્યમાં સફળતા મળતી નથી. એટલે ધર્મકાર્યના પ્રારંભકાલે સફળતાની શ્રદ્ધાનો અભાવ અને તેના કારણે ચિત્તમાં આવતા નાનાવિધ વિચારો તે ચિત્તની અસ્થિરતા રૂપ ક્ષેપદોષ લાવે છે. તેવો ક્ષેપદોષ આ દષ્ટિકાલે ક્યારેય સંભવતો નથી.

તથા આ દષ્ટિકાલે ધર્મધ્યાન આદિ ધર્માનુષ્ઠાન આચરવા રૂપ યોગની આરાધનાના કાળે ચિત્ત વિવિક્ષિત કાર્યને છોડીને અન્ય કાર્યમાં પણ ક્યારેય જતું નથી. શેષકાલે ચિત્ત અન્યત્ર ગમનાગમન કદાચ કરે, પરંતુ ધ્યાનાદિ યોગના આરાધનકાળે ચિત્ત અન્યત્ર જતું નથી. માટે પણ ક્ષેપદોષ અહીં હોતો નથી.

ઉપાયકૌશલ્ય= ધર્મધ્યાન આદિ જે જે યોગનો આરંભ કરવો હોય તે તે યોગની સિદ્ધિના જે જે ઉપાયો હોય તે તે ઉપાયોનું સારૂં એવું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. કારણ કે કોઈ પણ કાર્યને સિદ્ધ કરવું હોય તો તેના ઉપાયોનું બરાબર જ્ઞાન ન હોય તથા કાર્યસિદ્ધિમાં ઉપાયોની યુંજનક્રિયા ન આવડતી હોય તો તે તે કાર્ય સિદ્ધ કરી શકાય નહીં. આ કારણથી આ જીવ પણ આરંભ કરવા ધારેલા યોગકાર્યોના ઉપાયોને સારી રીતે જાણી લે છે. તેની કલા-કુશળતાનો બરાબર જાણકાર થાય છે. જેમ કે ધ્યાનયોગ સાધવો હોય તો કયો દેશ (ક્ષેત્ર) અનુકૂળ થશે? કયા ક્ષેત્રમાં બેસવાથી ચિત્ત વધુ

૨૧૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૫૬

સ્થિર રહેશે ? તથા પદ્માસન-પર્યકાસન આદિ આસનોમાંથી કયું આસન અનુકૂળ રહેશે? તે સર્વે આસનો અને આદિ શબ્દથી મુદ્રાઓ વગેરે શેષ ઉપાયો પણ બરાબર જાણી લે છે. આ રીતે ઉપાયોનું સુંદર કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરીને યોગનો આરંભ કરે છે.

કોઈપણ કાર્ય સિદ્ધ કરવું હોય તો તે કાર્ય સિદ્ધ થશે જ એવી અપ્રતિમશ્રદ્ધા અને તેના ઉપાયોનું કૌશલ્ય આ બે સાધન તો જોઈએ જ. અહીં યોગસાધનામાં પણ ચિત્તની અસ્થિરતા રૂપ ક્ષેપદોષના ત્યાગથી કાર્યની સફળતાની અપ્રતિમ શ્રદ્ધા અને દેશ આસન-મુદ્રા આદિ ઉપાયોની કુશલતા એમ બન્ને આ ગાથામાં જણાવ્યાં છે. ॥૫૫॥

તથાઽસ્યામેવ દૃષ્ટાવશ્યુચ્ચયમાહ—

વળી આ જ દૃષ્ટિમાં અન્ય ગુણ-લાભ પણ જણાવે છે.

परिष्कारगतः प्रायो, विघातोऽपि न विद्यते ।

अविघातश्च सावद्यपरिहारान्महोदयः ॥५६॥

ગાથાર્થ = ઉપકરણ સંબંધી વિઘાત પણ પ્રાયઃ આ જીવને સંભવતો નથી. તથા સાવધના પરિત્યાગથી મહોદયવાળો અવિઘાત હોય છે. ॥ ૫૬॥

ટીકા -“પરિષ્કારગતઃ”-ઉપકરણગત ઇત્યર્થઃ, “પ્રાયો”-બાહુલ્યેન, “વિઘાતોઽપિ”-ઇચ્છાપ્રતિબન્ધો, “ન વિદ્યતે”-અસ્યાં સત્યામિતિ । “અવિઘાતશ્ચ”-ક્લિમ્ભૂતો ભવતીત્યાહ-સાવદ્યપરિહારાત્ પ્રતિષિદ્ધપરિહારેણ મહોદયઃ અશ્યુ-દયનિઃ શ્રેયસહેતુરિત્યર્થઃ ॥ ૫૬ ॥

વિવેચન :- આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવને બાહ્ય કે અભ્યન્તર એમ કોઈપણ પ્રકારના ઉપકરણ સંબંધી પ્રાયઃ એટલે ઘણું કરીને વિઘાત હોતો નથી, વિઘાત એટલે ઈચ્છા રૂપ પ્રતિબંધ અર્થાત્ મમતા, મૂર્છા, આસક્તિ, તે પ્રાયઃ સંભવતી નથી. ધર્મની સાધનામાં ઉપકાર કરે, સહાય કરે, ઉપકારક થાય તે ઉપકરણ કહેવાય છે. આરાધનાની અપેક્ષાએ તે તે ઉપકરણોનો આશ્રય કરે છે. તેની સહાયતાથી આરાધના સાધે છે. પરંતુ અધિક બીન જરૂરી ઉપકરણો રાખતો નથી. અને જે અનિવાર્ય તથા આવશ્યક હોવાથી રાખે છે તેમાં મમતા, મૂર્છા કરતો નથી. તે તો સાધનમાત્ર છે, પરંતુ તે કંઈ સાધ્ય નથી, એટલે ઉપકરણના રૂપરંગમાં, કોમળતામાં, મુલાયમતામાં કે તેની સુંદરતામાં આ જીવ અટવાતો નથી. કારણ કે તે સર્વે ઉપકરણો પૌદ્ગલિક છે.

ગાથા : ૫૬

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૧૭

એમાંનું એક પણ ઉપકરણ આત્માના સ્વરૂપાત્મક નથી. તેથી તેમાં આ જીવ મમતા-મૂર્છા કે રાગ-દ્વેષ કરતો નથી. શુદ્ધ સાધ્યની રુચિપણે સાધ્યના ઉપાય રૂપે જ સાધનનું સેવનમાત્ર કરવાનું જિનવચન છે. આહાર-ઔષધ-વસ્ત્ર-પાત્ર-ઉપાશ્રય-શાસ્ત્ર આ બધાં બાહ્ય ઉપકરણ છે. અને સાનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ એ અનુક્રમે પ્રાથમિક દશામાં અને વિશિષ્ટ દશામાં અભ્યંતર ઉપકરણ છે. તથા ગચ્છ, સંપ્રદાય, કુલ એ પણ વ્યવસ્થાનાં અંગ હોવાથી આરાધનાનાં અભ્યંતર ઉપકરણ છે. તેની નિશ્રા, આજ્ઞાપાલનતા, મર્યાદાનું અનુલ્લંઘન એ પણ ધર્મપ્રાપ્તિનું સાધન હોવાથી અભ્યંતર ઉપકરણ છે.

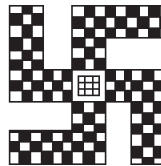
ઉપરોક્ત કોઈ પણ બાહ્ય કે અભ્યંતર ઉપકરણોની મમતા, મૂર્છા, ઝઘડા, ટંટા, કલેશ કે હુંસાતુસી આ જીવને ઉપકારક નથી, અભ્યંતર કે બાહ્ય એમ બન્ને પ્રકારના ઉપકરણોનો ધર્મારાધના કરવા પૂરતો જ આશ્રય લેવાનો છે. ધર્મના સાધનભૂત શરીરને ટકાવવા માટે જ આહારગ્રહણ છે. નહીં કે સ્વાદ માણવા માટે, રોગોની શાન્તિ માટે ઔષધ છે, નહીં કે શરીરને હૃષ્ટ-પુષ્ટ રાખવા માટે, વાસના અને વિકારને રોકવા માટે વસ્ત્રપરિધાન છે. નહીં કે શરીરને શણગારવા માટે, લબ્ધિ ન હોવાથી આહારપાણીના આધાર માટે પાત્રગ્રહણ છે. નહીં કે તેના રંગરાગ અને મુલાયમતામાં ફસાવા માટે, ધર્મારાધન કરવા માટે ઉપાશ્રય છે નહીં કે માલિકી હક્ક કે અન્યના અનાશ્રય માટે, શાસ્ત્રસંગ્રહ કે લાયબ્રેરી જ્ઞાનના દાન-અનુપ્રદાન માટે છે તથા વધારેને વધારે જ્ઞાન પ્રસારણ થાય તેટલા માટે છે. નહીં કે સંગ્રહમાત્ર માટે, મોટાઈ માટે, કે કંજુસાઈ માટે, આ રીતે બાહ્ય સર્વ ઉપકરણો ધર્મના સાધનમાત્ર રૂપે સમજવાનાં છે. કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર પ્રતિબંધ કરવાનો (આસક્તિ કરવાની) નથી. આ દૃષ્ટિવાળા જીવને આવો આસક્તિ-મમતા સ્વરૂપ પ્રતિબંધ પ્રાયઃ ક્યાંય થતો નથી. સાનુકૂળ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ-ભાવ પ્રાપ્ત થાય તો ગર્વ-હર્ષ-કે આનંદ થતો નથી અને પ્રતિકૂળ દ્રવ્યાદિ મળે તો નારાજગી કે વ્યગ્રતા થતી નથી. ગચ્છ અને સંપ્રદાયના ભેદો પણ વ્યવસ્થા પૂરતા જ સ્વીકારે છે. તેને જ તત્ત્વ માની લેતો નથી. અને તેથી આવા સામાચારીભેદને જ તત્ત્વ માની કલેશ-કંકાસ અને કડવાશમાં આ જીવ ઉતરતો નથી.

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નીહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે,

ઉદરભરણાદિ નિજકાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીયા કલિકાલ રાજે.

(ધાર તરવારની. શ્રી આનંદધનજી)

તે કારણથી આ દૃષ્ટિમાં આવેલ આત્મા આત્માર્થી છે. મુમુક્ષુ છે. કર્મક્ષયના અર્થી છે. પરમાર્થપદની પ્રાપ્તિના અભિલાષી છે. એટલે ઉપકરણોને માત્ર ઉપકરણ ભાવે સેવે છે. ઈચ્છારૂપ પ્રતિબંધ તેઓને સંભવતો નથી, ઈચ્છા રૂપ પ્રતિબંધ એ યોગદશામાં વિઘાતક છે. આવો યોગમાર્ગ અનંત પુણ્યાઈ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો છે. તેમાં વિઘાત કર્યો પાલવે જ નહીં, વિઘાતકભાવથી આ આત્મા કંપી ઉઠે છે ધ્રુજી ઉઠે છે. અલ્પ પણ એવા વિઘાતક ભાવ માત્રથી દૂર જ રહે છે. તેથી હિંસા-જુઠ-ચોરી આદિ અઢારે પાપસ્થાનકો સારી રીતે પરિહાર કરી શકે છે. જેને જેને ઉપકરણોની ઈચ્છા-મમતા રૂપ વિઘાતકભાવ હોય છે. તેને તેને તે તે ઉપકરણની પ્રાપ્તિ-જાળવણી- અને ગુપ્તતામાં રાગ-દ્વેષ-ક્રોધ-માન-માયા ઈત્યાદિ પાપસ્થાનક આદરવાં જ પડે છે. આ યોગી જીવ આવા પ્રકારના સાવધ પરિહારથી એટલે કે શાસ્ત્રોમાં જેનો જેનો પ્રતિષેધ કહેલો છે તેવાં તેવાં પાપો ઉપકરણો માટે ત્યજતો છતો એવો “અવિઘાતકભાવવાળો” થાય છે કે તેનો તે અવિઘાતકભાવ મહોદય રૂપ બને છે. મહોદય એટલે કે અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ એમ બન્નેની પ્રાપ્તિનો હેતુ બને તે. વિશિષ્ટ પુણ્યોદયને અભ્યુદય કહેવાય છે અને સર્વકર્મ ક્ષયને નિઃશ્રેયસ કહેવાય છે. ઉપકરણોની મમત-મૂર્ચ્છામાં પડ્યા વિના આવા કલરનું જ ઉપકરણ જોઈએ. આવી ડીઝાઈનનું જ ઉપકરણ જોઈએ, આ ઉપકરણ મારું અને આ ઉપકરણ તેનું, આ ઉપાશ્રય મારો અને પેલો તેઓનો, ઈત્યાદિ અલ્પ પણ રાગ-દ્વેષ- લાલ્ચા વિના આ મુમુક્ષુ જીવ ઉપકરણને આત્માર્થપદની સિદ્ધિમાં સાધનભાવે જોડે છે. અને અવિઘાતકભાવવાળો રહ્યો છતો નિર્વિઘ્ને યોગસાધનામાં વિકાસ સાધતો આવા મતભેદો-ઝઘડા-કલેશ-કંકાસથી દૂર રહ્યો છતો નિઃસ્પૃહ થવાથી અભ્યુદય અને મુક્તિપદની પ્રાપ્તિના કારણભૂત એવા મહોદયવાળો બને છે. ॥૫૬॥

બલાદૃષ્ટિનો સાર

આ દૃષ્ટિમાં કાષ્ઠના અગ્નિકણની ઉપમાવાળો બોધ હોય છે. જે પ્રથમની બે દૃષ્ટિ કરતાં કંઈક અધિક પ્રકાશવાળો, દીર્ઘકાળસ્થાયી અને તીવ્રશક્તિવાળો હોય છે. સ્થિરતાવાળું ચિત્ત હોવાથી સુખાકારી એવું આસન (બેઠક) નામનું ત્રીજું યોગાંગ હોય છે. તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી ઉત્પન્ન થયેલી પરમ શુશ્રૂષા હોય છે. તથા ચિત્તમાં ક્ષેપ દોષનો ત્યાગ હોય છે. આ દૃષ્ટિ આવ્યે છતે જે જે ઉપયોગી અને ઉપકારી હોય તે વિના અધિક ખોટી તૃષ્ણા સ્વભાવથી જ વિરામ પામી જાય છે. અને તે કારણથી તેનું ચિત્ત અન્ય કાર્યોમાં કે અન્ય પદાર્થોમાં જતું નથી. સ્વીકારેલી યોગસાધનામાં સ્થિરતાપૂર્વક અક્ષેપ-પણે સુખયુક્ત શારીરિક આસન હોય છે. ગમન પણ ત્વરા વિના જયજાપૂર્વક કરે છે. અન્ય પણ ધર્મકાર્યો મનની એકાગ્રતા પૂર્વક દોષો ન લાગે તે રીતે કરે છે. તત્ત્વ સાંભળવાની શુશ્રૂષા તો શબ્દોથી અવાચ્ય જ હોય છે. માત્ર સમજાવવા પુરતું જ આ દૃષ્ટાન્ત છે કે રૂપવતી સ્ત્રી સાથેનો યુવાન પુરુષ દિવ્યસંગીત સાંભળવામાં જેટલો રસિક હોય છે. તેનાથી પણ અનેકગુણી તત્ત્વ સાંભળવાની શુશ્રૂષા આ જીવને હોય છે. કારણ કે આ શુશ્રૂષા બોધરૂપી પાણીના પ્રવાહ માટે સરવાણી સમાન છે. જેમ સરવાણી વિનાની ભૂમિમાં કૂપખનન વ્યર્થ છે તેમ શુશ્રૂષા વિના તત્ત્વશ્રવણ પણ ફળદાયક થતું નથી. માટે શુશ્રૂષા પરમકલ્યાણકારી છે. જો શુશ્રૂષા ગુણ આવ્યો હોય અને તે કાલે જ્ઞાની ગુરુનો યોગ ન મળવાથી કદાચ ધારો કે શ્રવણ ન થાય, તો પણ તે શુશ્રૂષા જ અત્યન્ત શુભભાવ યુક્ત પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોના ક્ષયાત્મક ફળને નિપજાવનાર બને છે. આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવની ભોગમાં હેયબુદ્ધિ અને યોગમાર્ગમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ સ્થિર થયેલી હોવાથી યોગમાર્ગમાંના કોઈ પણ ધર્માનુષ્ઠાન સેવતી વખતે ચિત્ત અતિશય એકાગ્ર-તન્મય બને છે. બીજા કોઈપણ ભાવોમાં મન ભટકતું નથી. ડામાડોળ થતું નથી. એટલું જ નહીં, પરંતુ આચરેલું તે તે ધર્માનુષ્ઠાન કેવી રીતે કરાય ? ક્યારે કરાય ? ક્યાં કરાય ? ઇત્યાદિ તેના ઉપાયોની પરમ કુશળતાવાળો આ જીવ થાય છે. યોગમાર્ગની આરાધના કરતાં કરતાં તેના સહાયક રૂપે આહાર વસ્ત્ર-પાત્ર-ઔષધ આદિ ઉપકરણો ગ્રહણ કરવા છતાં તેની મમતા-મૂર્ચ્છા વિના માત્ર સાધ્યસિદ્ધિમાં તેને સાધન ભાવે પ્રયુજે છે. સાનુકૂળ આહારાદિમાં રાગ અને પ્રતિકૂળ આહારાદિમાં દ્વેષ આ જીવને સંભવતો નથી. સાધનમાં માત્ર સાધન બુદ્ધિ જ હોવાથી તેના રૂપરંગમાં કે તેની મુલાયમતામાં જરા પણ અંજાતો નથી. આ કારણથી જ તે તે સાધનોની પ્રાપ્તિ માટે હિંસા-જુઠ-ચોરી આદિ પાપોનો (સાવધનો) પરિહાર કરતો હોવાથી તેના યોગમાર્ગમાં કોઈ પણ જાતનો વિઘાત થતો નથી. અને આ અવિઘાત જ તેને મહોદય આપનાર બને છે.

બલાદૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થતો વિકાસક્રમ

- ૧ કાષ્ઠના અગ્નિ સમાન કંઈક વિશિષ્ટ બોધની પ્રાપ્તિ.
- ૨ તત્ત્વ સાંભળવાની અને જાણવાની અતિશય ઈચ્છા.
- ૩ ધર્મકાર્યોમાં સ્થિરતા પૂર્વકનું આસન. ત્રીજા યોગાંગની પ્રાપ્તિ.
- ૪ ક્ષેપ દોષનો ત્યાગ, વિવક્ષિત ધર્મકાર્યને બદલે બીજા સાંસારિક કાર્યોમાં ચિત્તનું જે જવું તે ક્ષેપ, તેનો ત્યાગ.
- ૫ ઉપયોગી સિવાયના કોઈપણ પદાર્થોની અસત્ તૃષ્ણાનો ત્યાગ.
- ૬ ગમનાગમન તથા ધર્મનાં અન્ય કાર્યો કરતી વેળાએ ત્વરાનો (ઉતાવળનો)ત્યાગ.
- ૭ મનની એકાગ્રતાપૂર્વક દૃષ્ટિમાં આવતા અપાયોનો (વિઘ્નોનો) પરિહાર.
- ૮ કાન્તાયુક્ત યુવાનને દિવ્યગાયનમાં જે શુશ્રૂષા હોય, તેથી અધિક શુશ્રૂષા તત્ત્વ પ્રત્યે હોય.
- ૯ શુશ્રૂષાની અધિકતા એ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સરવાણી તુલ્ય હોય છે.
- ૧૦ શ્રવણના અભાવમાં પણ શુશ્રૂષાથી શુભભાવપૂર્વક પ્રવૃત્તિ.
- ૧૧ શુભભાવ પૂર્વકની પ્રવૃત્તિથી માષતુષ મુનિ આદિની જેમ કર્મક્ષય.
- ૧૨ ધ્યાનાદિ શુભ અનુષ્ઠાનના આસેવનકાલે ક્ષેપ દોષનો ત્યાગ.
- ૧૩ ધ્યાનાદિ શુભ અનુષ્ઠાનોના આસેવન માટે ઉપાયોનું કૌશલ્ય.
- ૧૪ ઉપકરણાદિ સાધન-સામગ્રી પ્રત્યે પણ વિઘાતભાવનો (આસક્તિભાવનો) ત્યાગ.
- ૧૫ સાવધના પરિહારપૂર્વક અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ આપે તેવો મહોદય.

બલાદૃષ્ટિનું વર્ણન સમાપ્ત થયું

દીપ્રાદૃષ્ટિ

ઉક્તા બલા, સામ્પ્રતં દીપ્રામાહ—

બલા દૃષ્ટિ કહી, હવે દીપ્રા દૃષ્ટિ ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

પ્રાણાયામવતી દીપ્રા, ન યોગોત્થાનવત્યલમ્ ।

તત્ત્વશ્રવણસંયુક્તા, સૂક્ષ્મબોધવિવર્જિતા ॥ ૫૭ ॥

ગાથાર્થ = આ દીપ્રા નામની ચોથી દૃષ્ટિ છે. તે “પ્રાણાયામ” નામના યોગના ચોથા અંગવાળી છે અને યોગ સંબંધી “ઉત્થાન” નામના દોષવાળી જરા પણ નથી, તત્ત્વ સાંભળવાના શ્રવણ ગુણથી યુક્ત છે. અને સૂક્ષ્મબોધથી રહિત છે. ॥૫૭ ॥

ટીકા - “પ્રાણાયામવતી” ચતુર્થાઙ્ગભાવતઃ ભાવરેચકાદિભાવાત્ “દીપ્રા”-ચતુર્થી દૃષ્ટિઃ, “ન યોગોત્થાનવતી” તથાવિધપ્રશાન્તવાહિતાલાભેન અલમત્યર્થમ્, “તત્ત્વશ્રવણસંયુક્તા” -શુશ્રૂષાફલભાવેન “સૂક્ષ્મબોધવિવર્જિતા”-નિપુણબોધ-રહિતેત્યર્થઃ ॥૫૭ ॥

વિવેચન :- સમ્યક્ત્વગુણ અત્યન્ત આસન્ન છે જેને એવા યોગી મહાત્માને મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકના લગભગ અંતભાગમાં એટલે કે ચરમાવર્તના પૂર્વાર્ધના અન્તિમ કાળમાં આ ચોથી દીપ્રા દૃષ્ટિ આવે છે. પૂર્વની ત્રણ દૃષ્ટિ કરતાં આ દૃષ્ટિમાં બોધ-(દર્શન) કંઈક અધિક દેદીપ્યમાન હોય છે. માટે જ આ દૃષ્ટિનું દીપ્ર = દેદીપ્યમાન એવું નામ છે. અહીં બોધ દીપક સમાન હોવાથી પણ દીપ્રા નામ છે. દીપકનો પ્રકાશ તુણ-ગોમય-અને કાષ્ઠ એમ ત્રણેના અગ્નિ કરતાં અધિક બળવાળો, અધિક-કાળ રહેનારો, અને ઝીણી વસ્તુને પણ દેખાડનારો છે. તેમ પૂર્વની ત્રણ દૃષ્ટિ કરતાં આ દૃષ્ટિમાં આવેલો બોધ અધિક બળવાળો, ચિરકાલસ્થાયી, અને કંઈક સૂક્ષ્મ પદાર્થોને પણ જણાવનારો હોય છે. જો કે સ્થિરાદિ દૃષ્ટિમાં જેવો જ્ઞાનપ્રકાશ છે તેવો આ જ્ઞાનપ્રકાશ બળવાન, ચિરસ્થાયી કે સૂક્ષ્મપદાર્થદર્શક નથી. તથાપિ પૂર્વની ત્રણ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ અધિક છે. માટે જ દીવાની ઉપમા ઘટે છે. તથા આ દૃષ્ટિમાં આવેલો બોધ તીવ્રશક્તિ યુક્ત હોવાથી ગાઢસંસ્કાર પ્રદાયક બને છે. તેથી પ્રયોગકાલે પણ તેના સંસ્કારો વિદ્યમાન રહેવાથી પટુસ્મૃતિવાળો આ બોધ હોય છે. ચૈત્યવંદનાદિ ધર્મક્રિયા કરવાનાં અનુષ્ઠાનો કરતી વખતે પટુસ્મૃતિ હોવાથી તન્મયપણે ઉપયોગ હોય છે. ક્રિયાના આન્તરિક પરિણામ હોય છે. પરંતુ હજુ સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટ્યો ન હોવાથી યથાર્થ વિવેક હોતો નથી. તેથી તેની ક્રિયાને દ્રવ્યક્રિયા

૨૨૨

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૫૭

કહેવાય છે. સ્થિરાદિ દષ્ટિમાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થવાથી વિશેષ વિવેક ખીલવાથી ભાવક્રિયા બને છે. દ્રવ્યક્રિયા પણ બે જાતની હોય છે. કેટલીક દ્રવ્યક્રિયા એવી હોય છે કે કાળાન્તરે પણ ભાવક્રિયાને લાવે જ. અને તેનું કારણ બને જ. એવી દ્રવ્યક્રિયાને પ્રધાન દ્રવ્યક્રિયા કહેવાય છે. અર્થાત્ સાચી દ્રવ્યક્રિયા કહેવાય છે. અને ખરેખર સાચી દ્રવ્યક્રિયા પણ તે જ છે કે જેમાંથી ભાવક્રિયા અવશ્ય પ્રગટે અને ઓઘદષ્ટિકાળે તીવ્રમોહોદયકાળમાં માનાદિપૂર્વક વૈભવિક સુખબુદ્ધિએ કરાતી ધર્મક્રિયા એ અપ્રધાન દ્રવ્યક્રિયા છે કે જે ભાવક્રિયાનું કારણ બનતી નથી. માત્ર શુભયોગજન્ય પુણ્યબંધ કરાવવા દ્વારા વૈષયિક સુખનું કારણ બને છે પરંતુ આત્મોન્નતિનું કારણ બનતી નથી. પ્રથમની ચાર યોગદષ્ટિમાં દ્રવ્યક્રિયા પણ ક્રમશઃ અધિક અધિક પ્રધાન-પ્રધાનપણે હોય છે. ત્રીજી દષ્ટિથી જ ભોગમાં તથા વિષય-કષાયોમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ નષ્ટ થતી જાય છે. તો પણ અહીં ચોથી દષ્ટિમાં તેના કરતાં કંઈક વધારે વિવેકબુદ્ધિ વિકસવાથી સૂક્ષ્મવિષય-કષાયોમાં પણ ઉપાદેયબુદ્ધિ નષ્ટ થતી જાય છે. આવો જ્ઞાનબોધ અહીં હોય છે.

તથા દીવો જેમ તેલ-વાટ અને કોડીયું આદિ સાધનોની પ્રકાશ આપવામાં અપેક્ષા રાખે છે. વળી ભીંતાદિથી અંતરિત, અને દૂરક્ષેત્રવર્તી પદાર્થને તથા તત્ક્ષેત્રવર્તી પણ સૂક્ષ્મ પદાર્થને જણાવી શકતો નથી, તથા મહાવાયુથી બુઝાઈ પણ જાય છે. તેવી જ રીતે આ દષ્ટિમાં થયેલો બોધ પણ જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીયકર્મના તથા પ્રકારના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રાખે છે. અંતરિત કે દૂર પદાર્થો જણાતા નથી. અને જ્ઞાનાવરણીય તથા મોહનીયાદિકર્મોનો ઉદય જો તીવ્ર થઈ જાય તો પ્રાપ્ત થયેલો આ બોધ વિનાશ પણ પામી જાય છે. તેથી આ બોધ ચંચળ - અસ્થિર હોય છે. સ્થિરાદિ દષ્ટિમાં જેવો સ્થિરબોધ છે. તેવો અને તેટલો સ્થિરબોધ આ દષ્ટિમાં નથી. માટે જ દીપકની ઉપમા બરાબર ઘટી શકે છે.

“પ્રાણાયામ નામના યોગના ચોથા અંગની પ્રાપ્તિ.”

આ દષ્ટિમાં પ્રાણાયામ નામનું યોગનું ચોથું અંગ આવે છે. પ્રાણાયામ બે જાતનો હોય છે. દ્રવ્યપ્રાણાયામ અને ભાવપ્રાણાયામ અથવા બાહ્ય પ્રાણાયામ અને અભ્યંતર પ્રાણાયામ. આ બન્ને પ્રાણાયામના રેચક, પૂરક અને કુંભક એમ ત્રણ ત્રણ ભેદો છે તેના અર્થો આ પ્રમાણે-

- (૧) શરીરમાં રહેલા અશુદ્ધ વાયુને બહાર કાઢવો તે રેચકદ્રવ્યપ્રાણાયામ.
- (૨) શરીરમાં શુદ્ધ વાયુનો પ્રવેશ કરાવવો તે પૂરકદ્રવ્યપ્રાણાયામ.

ગાથા : ૫૭

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૨૩

(૩) કુંભમાં જલ જેમ ભરાય તેમ શરીરમાં શ્વાસને થંભાવી દેવો, સ્થિર કરવો તે. કુંભકદ્રવ્યપ્રાણાયામ. આ પ્રાણાયામ શરીર સંબંધી હોવાથી દ્રવ્યપ્રાણાયામ કહેવાય છે. દ્રવ્યપ્રાણાયામના આ ત્રણ ભેદો છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

રેચકઃ સ્યાદ્ બહિર્વૃત્તિરન્તર્વૃત્તિશ્ચ પૂરકઃ ।

કુમ્ભકઃ સ્તમ્ભવૃત્તિશ્ચ, પ્રાણાયામસ્ત્રિધેત્યયમ્ ॥

(પૂ. ઉ. યશોવિજયજી કૃત દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા.)

જૈનદર્શનના યોગાચાર્યો ભાવ પ્રાણાયામને યોગનું ચોથું અંગ માને છે, પરંતુ અન્ય દર્શનોના પાતંજલ ઋષિ આદિ અન્ય યોગાચાર્યો આ દ્રવ્યપ્રાણાયામને જ યોગનું ચોથું અંગ માને છે. તેઓનું કહેવું એવું છે કે અશુભ વાયુ (ગેસાદિ) શરીરમાંથી નીકળી જવાથી, શુભવાયુ (હવા) આવવાથી અને શ્વાસને વ્યવસ્થિત ભરવાથી ચિત્તગત જે જ્ઞાનપ્રકાશ છે તેના ઉપરનાં કલેશ-કંકાસ-કડવાશ અને રાગ-દ્વેષનાં જે જે આવરણો છે તે તે આવરણોનો નાશ થાય છે. તેથી સ્થિર, નિર્દોષ અને નિર્ભળ થયેલું ચિત્ત વિશિષ્ટ વિશિષ્ટ જ્ઞાનપ્રકાશની પ્રાપ્તિ અને ધારણા કરવામાં યોગ્ય બને છે. ધારણાની યોગ્યતા વધે છે. માટે વાયુની આ ત્રણ પ્રક્રિયા એ યોગનાં અંગો છે. એમ તે મહર્ષિઓનું કહેવું છે. અને યોગની સાધનામાં શારીરિક બળના સહકારની આવશ્યકતા હોવાથી કોઈ કોઈ સ્થાને એમ બને પણ ખરૂં, પરંતુ શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસને રોકવો એ કાયકલેશ રૂપ છે. લાંબા સમયે અસ્થિરતા, આકુલ-વ્યાકુલતા પણ સર્જે છે. અને કાળાન્તરે પ્રાણ-નાશનું પણ કારણ બને છે. માટે જૈન યોગાચાર્યોએ શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસના રૂંધન રૂપ દ્રવ્યપ્રાણાયામને અહીં સ્વીકાર્યો નથી. બહુ સ્થાન આપ્યું નથી. લઘુનીતિ, વડીનીતિ જેમ એકપ્રકારની શરીરસ્થિતિ છે તેવી જ રીતે શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસનું ગ્રહણ-મોચન એ પણ એક પ્રકારની શરીરની સ્થિતિ જ છે. તેથી તેના રૂંધનથી રોગોત્પત્તિ અને વ્યગ્રતા જન્મે છે. તેનું રૂંધન કરવું એ હિતકારી નથી. માટે અહીં ભાવપ્રાણાયામ લેવાનો છે. એમ જૈન યોગાચાર્યો કહે છે.

શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ । સ તુ બાહ્યાભ્યન્તરસ્તમ્ભવૃત્તિર્દેશ-કાલસદ્ગ્રહ્યાભિઃ પરિદૃષ્ટો દીર્ઘસૂક્ષ્મસંજ્ઞઃ । બાહ્યાભ્યંતરવિષયાપેક્ષી ચતુર્થઃ । તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાવરણમ્ । ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસઃ । પાતંજલ યોગસૂત્ર ॥

ધારણાયોગ્યતા તસ્માત્, પ્રકાશાવરણક્ષયઃ ।

અન્યૈરુક્તઃ ક્વચિચ્ચૈતદ્યુજ્યતે યોગ્યતાનુગમ્ ॥ (ઉ. યશો. દ્વા. દ્વા.)

(૧) આત્મામાંથી પરભાવોનો ત્યાગ કરવો તે રેચકભાવપ્રાણાયામ.

(૨) આત્મામાં અંતરાત્મભાવ પ્રગટાવવો તે પૂરકભાવપ્રાણાયામ.

(૩) આત્માને સ્વભાવદશામાં સ્થિર કરવો તે કુંભકભાવપ્રાણાયામ.

૨૨૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૫૭

જેમ એરંડીયાના તેલ આદિનો રેચ (જુલાબ) આપવાથી શરીરમાંથી ખોટો વાયુ (ગેસ તથા જામેલ મલ) વગેરે નીકળી જાય છે. શરીર હળવું ફૂલ થઈ જાય છે. તેવી રીતે આ દૃષ્ટિમાં જ્ઞાન દ્વારા વિવેક જાગવાથી સ્ત્રી-પુત્ર-ધન-ઘર-હાટ-હવેલી આદિ પૌદ્ગલિક દ્રવ્યો પ્રત્યે (એટલે કે પરદ્રવ્યો પ્રત્યે) માયા-મમતા - સ્નેહ-મૂર્છા વગેરે જે દોષો આત્મામાં ભરેલ છે. તેને રેચ લગાડવો, મમતા દૂર કરવી. પરભાવદશા ત્યજી દેવી કે જેનાથી નિઃસ્પૃહ થયેલો આ આત્મા ઉપાધિ વિનાનો હળવો ફૂલ થઈ જાય તે રેચકભાવપ્રાણાયામ કહેવાય છે.

તથા બહિરાત્મભાવ ટાળીને અંતરાત્મભાવ પ્રગટાવવો, મોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ કરી પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણોને જ પોતાનું સ્વરૂપ માની તેમાં જ લયલીન રહી આત્મામાં તે ગુણો વધારવા-પૂરવા તે પૂરકભાવપ્રાણાયામ છે. તથા પ્રાપ્ત થયેલી અને દિન-પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી સ્વભાવદશાને પોતાના આત્મામાં અતિશય સ્થિર કરવી. ફરીથી મોહનો ઉદય થવાથી તેનું પતન ન થઈ જાય તેની બરાબર જાળવણી રાખવી. જેમ કુંભમાં જલ ભરાય તેમ આ પ્રાપ્ત સ્વભાવદશાને સાચવી રાખવી તે કુંભકભાવપ્રાણાયામ છે. અહીં દીપ્રા દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવનો જ્ઞાનબોધ અધિક હોવાથી અને વિવેકબુદ્ધિ કંઈક સવિશેષ પ્રગટેલી હોવાથી તે જીવ પરભાવદશાને રેચ લગાડે છે. અંતરાત્મ દશાને પૂરે છે અને પ્રાપ્તસ્વભાવદશાનું કુંભન (સ્થંભન) કરે છે એમ ત્રિવિધ ભાવ પ્રાણાયામ નામનું યોથું યોગાંગ પ્રગટે છે. દ્રવ્યપ્રાણાયામ અહીં અતિશય આવશ્યક નથી. તેના રૂંધનથી સ્થિરતા-એકાગ્રતા (એ રૂપ યોગદશા) આવે અથવા ન પણ આવે તથા કદાચ વ્યગ્રતા પણ થઈ જાય અને મરણ પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય, માટે તે આવશ્યક નથી. તેથી તેનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે. પરંતુ ભાવપ્રાણાયામથી અવશ્ય યોગદશા પ્રગટે જ છે. તેથી તે જ આદરણીય છે. કહ્યું છે કે-

उस्सासं च निरुंभइ, आभिग्गहीओ वि किमु अचेद्वा ।

પસજ્જ મરણં નિરોહે, મુહુમુસ્સાસં ચ જયણાણ ॥ (શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમા૦)

બાહ્યભાવ રેચક ઈહાંજી, પૂરક અંતર ભાવ ।

કુંભકથિરતા ગુણે કરીજી, પ્રાણાયામ સ્વભાવ ॥ મન૦॥ શ્રી યશોવિજયજી

આ પ્રમાણે ભાવરેચકાદિ પ્રાણાયામ રૂપ યોથું યોગાંગ અહીં હોવાથી આ યોથી દીપ્રા દૃષ્ટિ “પ્રાણાયામવતી” પ્રાણાયામ (ભાવ પ્રાણાયામ)વાળી સમજવી.

તથા આ દૃષ્ટિમાં “ઉત્થાન” નામનો દોષ સંભવતો નથી. ઉત્થાન એટલે ઉઠી જવું. યોગદશામાંથી મનનું ઉઠી જવું. ઉભગી જવું તે ઉત્થાનદોષ કહેવાય છે. આ દૃષ્ટિમાં

ગાથા : ૫૭

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૨૫

સ્વીકારેલા યોગમાર્ગમાં આ આત્મા જામી ગયો છે. ઠર્યો છે. પ્રશાન્ત રસ વહે છે. જેમ કોઈ નદીમાં પાણીનો પ્રવાહ શાન્તપણે વહી રહ્યો હોય ત્યારે તેમાં તરંગો-મોજાં ઉછળતાં નથી. શાન્ત જલપ્રવાહ વહ્યા જ કરતો હોય છે. બન્ને કાંઠે નદી ભરપૂર ભરેલી વહ્યા કરે છે. તે જ રીતે આ જીવ યોગમાર્ગમાં પ્રશાન્ત રસના પ્રવાહના લાભવાળો થયેલ હોવાથી અત્યન્ત ઠરેલ બને છે. પહેલી દષ્ટિમાં માર્ગાભિમુખ, બીજી દષ્ટિમાં માર્ગપતિત અને ત્રીજી દષ્ટિમાં માર્ગાનુસારી હોવાથી મુક્તિના ધોરી એવા રાજમાર્ગે ચડાવનારો કેડીમાર્ગ હાથ લાગી ગયો છે. પરંતુ આંખ કોઈ દોષવાળી હોય, અથવા તે કેડીમાર્ગ ઉપર કાંટા-કાંકરા વધારે હોય તો ચાલતાં-ચાલતાં વારંવાર ઘણી સ્ખલના થાય તેમ ત્રીજી દષ્ટિમાં કેડીમાર્ગ પ્રાપ્ત થવા છતાં સ્ખલના થતી હતી, ચાલવામાંથી મન ઉઠી જતું હતું. તે આ ચોથી દષ્ટિમાં થતું નથી. મન બરાબર લાગેલું જ રહે છે. પ્રાપ્તયોગમાં ચિત્ત ચોંટેલું જ રહે છે. ઉઠી જતું નથી. અર્થાત્ ઉત્થાનદોષ આ દષ્ટિમાં લાગતો નથી.

અપ્રશસ્ત વિષય અને કષાયોમાં અજાણપણે (મોહજન્ય અજ્ઞાનતાના વશથી) રુચિ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તે ઉત્થાનદોષ છે. ત્રીજી દષ્ટિકાલે વિષય-કષાયોમાં જો કે ઉપાદેયબુદ્ધિ નથી પરંતુ અજ્ઞાનતાથી તેમાં રુચિ-પ્રવૃત્તિ થઈ જતી હતી તેથી ત્યાં ઉત્થાનદોષ લાગે છે. જેમકે મલ્લિનાથભગવાનના જીવે ગયા ભવમાં તપ કરતાં માયા કરી, બ્રાહ્મી-સુંદરીએ પાછળના પીઠ મહાપીઠના ભવમાં અહંકાર કર્યો, અહીં માયા અને અહંકાર એ કષાય છે. અને આ કષાય છે એમ તે જીવો સમજે છે તો પણ મોહજન્ય અજ્ઞાનતાના કારણે તેમાં હોંશે હોંશે પ્રવૃત્તિ કરી તે ઉત્થાનદોષ સમજવો ચોથી દષ્ટિમાં આવેલા જીવને આવો ઉત્થાનદોષ સંભવતો નથી.

તથા અહીં “તત્ત્વશ્રવણ” નામનો ગુણ પ્રગટ થાય છે. ત્રીજી દષ્ટિમાં શુશ્રૂષા ગુણ ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેના ફળરૂપે આ દષ્ટિમાં તત્ત્વશ્રવણ ગુણ આવે છે. તત્ત્વ સાંભળવાની અંતરની ભૂખ જાગી છે. તેથી તૃષ્ણાતુર માનવ જેમ જલપાન ચાહે છે તેમ ક્યાંય તત્ત્વવક્તા મળે તો સાંભળવા દોડી જાઉં. એવી હૈયાની ઉર્મીપૂર્વકની વાસ્તવિક શુશ્રૂષા થયેલી છે એટલે જ્યારે જ્યારે ધર્મકથા સાંભળવાનો યોગ મળે છે ત્યારે ત્યારે એકાગ્રપણે-સ્થિરચિત્તે સંપૂર્ણ સાવધાની સાથે આ જીવ તત્ત્વકથા સાંભળે છે. શ્રવણ વિનાની એકલી શુશ્રૂષા હજી ક્વચિત્ કલ્યાણ કરનારી બને છે પરંતુ શુશ્રૂષા વિનાનું તત્ત્વશ્રવણ કલ્યાણકારી બનતું નથી. આ પ્રમાણે આ ચોથી દષ્ટિમાં ભાવપ્રાણાયામની પ્રાપ્તિ અને ઉત્થાનદોષનો ત્યાગ હોવાથી વાસ્તવિકપણે ભાવપૂર્વકનું તત્ત્વશ્રવણ થાય છે. કારણ કે અશુભભાવોને રેચ આપવાનો છે શુભભાવોને પૂરવાનો છે. પ્રાપ્ત શુભભાવોને

ચો. ૧૫

૨૨૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૫૮

હૈયામાં જમાવવાના છે. આ યોગ વિષયમાં ચિત્ત ઠરેલ છે જામેલ છે. ઉઠી જતું નથી. શુશ્રૂષા પૂરેપૂરી લાગેલી છે. અત્યન્ત પ્રશાન્તવાહિતાનો પણ લાભ થયેલ છે. માટે સાચું તત્ત્વશ્રવણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. આ તત્ત્વશ્રવણ હૃદયસ્પર્શી બને છે. અમૃત જેવું મીઠું લાગે છે. માત્ર હજુ વધારે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ ખીલી નથી, તેથી સમ્યક્ત્વકાલે જેવું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થાય છે, તેવો સૂક્ષ્મ બોધ હજુ અહીં પ્રગટ્યો નથી. તત્ત્વના શ્રવણથી તત્ત્વનો પ્રેમ પ્રગટે છે, પરંતુ તેનો પરમાર્થ બોધ હજુ થતો નથી. આ દૃષ્ટિ આવ્યા પહેલાં પણ આ જીવે અનેકવાર તત્ત્વશ્રવણ કરેલું, પરંતુ વિશિષ્ટ ભાવરુચિ ન હોવાથી વિશિષ્ટ શુશ્રૂષા ન હતી. અને શુશ્રૂષા વિના માત્ર શબ્દો જ કર્ણોન્દ્રિય સાથે અથડાયા હતા. કંઈ પણ બોધ કે રુચિ પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. આવું તો તત્ત્વશ્રવણ આ જીવે ઘણીવાર સાંભળેલું છે. એવી લોકવાયકા છે કે “કથા સુણી સુણી કુટ્યા કાન, તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન” પરંતુ આ ચોથી દૃષ્ટિમાં આવું બનતું નથી.

આ રીતે ચોથી દૃષ્ટિમાં પ્રાણાયામ નામનું ચતુર્થ યોગાંગ, દીપકના પ્રકાશ જેવો બોધ, ઉત્થાન દોષનો ત્યાગ, અને હૃદયસ્પર્શી તત્ત્વશ્રવણગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૫૭॥

ભાવરેચકાદિગુણમાહ-ભાવ-રેચકાદિગુણ સમજાવે છે.

પ્રાણેભ્યોઽપિ ગુરુર્ધર્મઃ, સત્યામસ્યામસંશયમ્ ।

પ્રાણાંસ્ત્યજતિ ધર્માર્થ, ન ધર્મ પ્રાણસઙ્કટે ॥ ૫૮ ॥

ગાથાર્થ = આ દૃષ્ટિ આવે છતે સંશય વિના પ્રાણોથી પણ ધર્મને મોટો માને છે. ધર્મને માટે પ્રાણોનો ત્યાગ કરે છે. પરંતુ ગમે તેવું પ્રાણસંકટ આવે તો પણ ધર્મનો આ જીવ ત્યાગ કરતો નથી. ॥ ૫૮ ॥

ટીકા - “પ્રાણેભ્યોપિ”-ઇન્દ્રિયાદિભ્યો, “ગુરુર્ધર્મો”-મહત્તર इत्यર્થઃ સત્યામ-સ્યામધિકૃતદૃષ્ટૌ દીપ્રાયામ્ “અસંશયમ્”, एतत्कुत इत्याह-“પ્રાણાંસ્ત્યજતિ ધર્માર્થ” તથોત્સર્ગપ્રવૃત્ત્યા, “ન ધર્મ પ્રાણસઙ્કટે” ત્યજતિ તથોત્સર્ગપ્રવૃત્ત્યૈવ ॥ ૫૮ ॥

વિવેચન :- સંસારમાં જીવન જીવવાનું જે સાધન તેને પ્રાણ કહેવાય છે. પાંચ ઈન્દ્રિયો, મન-વચન-કાયા એ ત્રણ બલ, શ્વાસ, અને આયુષ્ય એમ કુલ ૧૦ પ્રાણો જૈનશાસ્ત્રોમાં કહેલા છે. પ્રત્યેક જીવને પોતાના પ્રાણો અત્યન્ત વ્હાલા હોય છે. જીવને અતિશય વધારે વ્હાલામાં વ્હાલી જો કોઈ વસ્તુ હોય તો તે પોતાના પ્રાણ છે. પ્રાણની રક્ષા માટે આ જીવ ઘણાં સંકટ વેઠે છે. પ્રાણરક્ષા માટે ઘણું જતું કરે છે. બધા જ પ્રયત્નો

ગાથા : ૫૮-૫૯

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૨૭

કરીને પ્રાણ બચાવવા ઈચ્છે છે તેથી સૌથી વધુ વ્હાલા પ્રાણ છે. પરંતુ આ દૃષ્ટિમાં આવેલા યોગીજીવને ઈન્દ્રિયાદિ પ્રાણો કરતાં પણ ધર્મ એ ગુરુ-મહત્તર-અર્થાત્ મોટો લાગે છે. એટલે કે ધર્મનું માહાત્મ્ય પ્રાણો કરતાં અતિશય વધારે નિઃસંદેહપણે લાગે છે.

આ કારણથી જ ધર્મ માટે પ્રાણો ત્યજે છે. પરંતુ ગમે તેવું પ્રાણસંકટ આવે તો પણ આ યોગી ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી. જો કે પોતાને પોતાના પ્રાણ પણ વ્હાલા છે તથાપિ તથોત્સર્ગપ્રવૃત્ત્યા-તેવા પ્રકારની સહજ-સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા ધર્મ વધારે વ્હાલો છે. માટે ધર્મની રક્ષા માટે પ્રાણત્યાગ કરે છે. જેમ કોઈ મૃગના બચ્ચા ઉપર કોઈ સિંહે આક્રમણ કર્યું હોય તો તે મૃગને પોતાના પ્રાણ વ્હાલા હોવા છતાં પણ બચ્ચાના સ્નેહથી સિંહની સામે પણ હોડ કરે છે. અને પોતાના પ્રાણોને સંકટમાં મૂકે છે. બચ્ચા પ્રત્યેના સ્નેહથી આવી પ્રવૃત્તિ સહજ જ થાય છે, પ્રેરણા કરવી પડતી નથી. તેવી રીતે પ્રાણ અને ધર્મની રક્ષાના પ્રસંગમાં ધર્મ વધારે વ્હાલો હોવાથી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિપણે જ ધર્મની તે જીવ રક્ષા કરે છે અને પ્રાણોનો ત્યાગ કરે છે. પરંતુ ગમે તેવા પ્રાણસંકટમાં પણ ધર્મનો ત્યાગ આ યોગી જીવ કરતો નથી.

આ યોગી મહાત્માને એમ લાગે છે કે ધર્મ જ સંસારથી તારનાર છે. જન્મ-જરા અને મરણના દુઃખોથી મૂકાવનાર છે. અનંત શાશ્વત સહજ સુખ અપાવનાર છે. એ વિના સંસારની સર્વ સામગ્રી વિયોગાત્મક હોવાથી અંતે દુઃખદાયી છે. ધર્મ એ આત્માના ભાવપ્રાણ છે. તેથી ભાવ પ્રાણની રક્ષામાં દ્રવ્યપ્રાણો વ્હાલા હોવા છતાં પણ તેની સહજભાવે ઉપેક્ષા કરે છે અતિશય દૃઢ શ્રદ્ધાના કારણે ધર્મની રક્ષા માટે પ્રાણ આપતો હોવા છતાં તેનું સમસ્ત જીવન ધર્મમય જ હોય એવો નિયમ નથી. ધર્મની રક્ષા સિવાયના કાળમાં પ્રમાદથી કે પૂર્વબદ્ધ નિકાચિત કર્મના ઉદયથી તે જીવ વિષયવિકારમાં પ્રવૃત્તિ કરતો હોય છે. કષાયો ન ગમતા હોવા છતાં તેનાથી કષાયો થઈ જાય છે. છતાં આવા પ્રસંગોમાં ય તેનો હેય-ઉપાદેયભાવવાળો બુદ્ધિ-વિવેક જાગૃત હોય છે. આવા પ્રકારનો સહજપણે પ્રકૃતિથી જ ધર્મનો પક્ષપાત હોય છે. આવો ગુણ આ દૃષ્ટિ આવે છતે જીવને અસંશયપણે આવે છે. ॥૫૮॥

અત્ર પ્રતિબંધનિબંધનમાહ—

આ દૃષ્ટિમાં ધર્મ ઉપર આટલો બધો પ્રતિબંધ (પક્ષપાત) છે. તેનું કારણ સમજાવે છે-

एक एव सुहृद्धर्मो, मृतमप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं, सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥ ५९ ॥

૨૨૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૫૯

ગાથાર્થ = ધર્મ એ જ એક (સાયો) મિત્ર છે કે જે મરેલાની પાછળ સાથે જાય છે. બાકીનું સઘળું શરીરની સાથે જ ચાલ્યું જાય છે. અર્થાત્ શરીરની સાથે જ નાશ પામે છે. ॥ ૫૯॥

ટીકા - “**एक एव सुहृद्धर्मो**” નાન્યઃ, તલ્લક્ષણયોગાત્ । તદાહ-
“**मृतमप्यनुयाति य**” ઇતિ, “**शरीरेण समं नाशं**”-વ્યયં, “**सर्वमन्यत्तु गच्छति**”
સ્વજનાદિ ॥ ૫૯ ॥

વિવેચન :- આ દૃષ્ટિવાળાને ધર્મ ઉપર આટલો બધો પ્રતિબંધ (સંબંધ) કેમ છે? તેનો ઉત્તર જણાવે છે કે “**ધર્મ એ જ એક સાયો મિત્ર છે**” એમ તે યોગીને દેખાય છે. કારણ કે મિત્રનું જે લક્ષણ છે. તે લક્ષણ ધર્મમાં જ ઘટે છે. મિત્ર એટલે સહવર્તી, સાથીદાર, સહયોગી, અર્થાત્ સુખમાં કે દુઃખમાં, સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં, અનુકૂળતામાં કે પ્રતિકૂળતામાં, સબળી કે નબળી પરિસ્થિતિમાં જે સાથે રહે તે મિત્ર કહેવાય છે. સુહૃદ્ એટલે ઉત્તમ છે હૃદય જેનું તે, જેનું હૃદય ભિન્ન નથી પરંતુ એકમેક છે સાથે જ છે. તે સુહૃદ્, ધર્મ એ જ એક સાથે રહેનાર છે કે જે મરેલાની પાછળ પણ સાથે જાય છે. મૃત્યુ પામનારને અનુસરે છે. ધર્મ એ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાત્મક ગુણ હોવાથી અને ગુણ ગુણીનો ભેદ ન હોવાથી ગુણ સદા ગુણીને અનુસરે છે. ભવાન્તરમાં પણ સાથે જ રહે છે માટે તે જ સાયો સુહૃદ્-મિત્ર છે.

નાન્યઃ-અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ (સ્ત્રી-ધન-પુત્ર-ઘર-ગાડી-વાડી વગેરે) સાથે પરભવમાં આવતા નથી. શરીરની સાથે જ અન્ય-શેષ સ્વજનાદિ સઘળું ચાલ્યું જાય છે. શરીરનો સંબંધ પૂરો થતાં અન્યની સાથેના સંબંધો પણ પૂર્ણ થાય છે. પરભવમાં આ જીવ એકલો જ જાય છે. ધર્મ જ તેને અનુસરે છે. અન્યના સર્વપ્રકારના સંબંધો અહીં જ સમાપ્ત થાય છે. આ એકભવની જ સગાઈ છે. એક ભવ પૂરતી જ પ્રીત છે અને તે પણ અનેકવિધ સ્વાર્થપૂર્ણ છે. સ્વાર્થરૂપ ઉપાધિથી ભરપૂર છે. જીવતાં જીવતાં પણ જેનાથી જેનો સ્વાર્થ ન સધાય તે તેનો ત્યાગ કરે છે, તો તે મરેલાની પાછળ તો જાય જ શું? સ્ત્રી પણ પતિનો, અને પતિ પણ સ્ત્રીનો સ્વાર્થ ન સધાતાં ત્યાગ કરતા હોય એવું આજે પણ આ સંસારમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તો અન્યપાત્રોની વાત તો કરવી જ શું? માટે આ બધી સગાઈ સોપાધિક છે. જે આત્માનું હિત કરનારી નથી. ત્યજવા યોગ્ય છે. આત્માના ગુણાત્મક ધનને ખોનારી આ સગાઈ છે. કહ્યું છે કે-

પ્રીતિ સગાઈ રે જગમાં સહુ કરે રે, પ્રીત સગાઈ ન કોય ।

પ્રીત સગાઈ રે નિરુપાધિક કહી રે, સોપાધિક ધન ખોય ॥ ઋષભ૦ ॥ શ્રી આનંદઘનજી ॥

ગાથા : ૬૦

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૨૯

તેથી ધર્મ એ જ સાચો મિત્ર છે. તેની જ સગાઈ નિરુપાધિક છે. નિઃસ્વાર્થ છે. સાચો કલ્યાણકારી પરમમિત્ર ધર્મ જ છે. જીવ જ્યાં જ્યાં જાય છે. ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર સાથે જાય છે. સંસારના બંધનોમાંથી મુકાવનાર આ ધર્મ એ જ સાચો હિતેચ્છુ કલ્યાણમિત્ર છે. બાકી તો અનેકવિધ કાળાં-ધોળાં કરીને પ્રાપ્ત કરેલી સંપત્તિ અહીં જ રહે છે. સગાં-વ્હાલાં પણ અહીં જ રહે છે. ભવોભવમાં એકઠી કરેલી લક્ષ્મી પણ જીવની સાથે આવી નથી તથા આવતી નથી માટે તે લક્ષ્મી અને સ્વજનાદિ અન્ય સર્વ અનુગામી ન હોવાથી સાચા મિત્ર નથી. કહ્યું છે કે-

પરિગ્રહની મમતા કરીજી રે, ભવભવ મેલી રે આથ ।

જે જ્યાંની તે ત્યાં રહીજી રે, કોઈ ન આવે સાથ રે ॥ જિનજી ॥

મિચ્છામિ દુક્કડં આજ (શ્રી વિનયવિજયજીકૃત પુણ્યપ્રકાશનું સ્તવન.) ॥૫૮॥

इत्थं सदाशयोपेतस्तत्त्वश्रवणतत्परः ।

प्राणेभ्यः परमं धर्मं, बलादेव प्रपद्यते ॥ ६० ॥

ગાથાર્થ = આ પ્રમાણે ઉત્તમ આશયથી યુક્ત એવો, અને તત્ત્વ સાંભળવામાં તત્પર એવો આ જીવ પ્રાણોથી પણ પરમશ્રેષ્ઠ એવા આ ધર્મને (આત્મ) બળથી જ સ્વીકારે છે. ॥ ૬૦॥

ટીકા - “इत्थं”-एवं “सदाशयोपेतः” सन्, “तत्त्वश्रवणतत्पर” एतत्प्रधानः, “प्राणेभ्यः परमं धर्मं बलादेव प्रपद्यते”, तत्त्वभावत्वात् स्वत (तत) एव न योगोत्था न मस्य ॥ ६० ॥

વિવેચન :- આ પ્રમાણે આ દીપ્તા દષ્ટિમાં આવેલો જીવ ધર્મને જ સાચો મિત્ર માને છે. પરભવમાં પણ સાથીદાર હોવાથી એ જ સાચો સુહૃદ્ છે. તેની સાથે જ ગાઢ મૈત્રી જામે છે. હૈયાના કણેકણમાં ધર્મનો રંગ લાગી જાય છે. ધર્મ રૂપ કલ્યાણ મિત્રના સંપર્કથી ચિત્ત (આશય) સદા નિર્મળ અને ઉજ્જવળ જ રહે છે. ધર્મના સંસ્કારો હાડોહાડ વ્યાપી જાય છે. ચિત્તની ભૂમિકા સ્ફટિક જેવી તદ્દન સ્વચ્છ બની જાય છે. જેમ સારા મિત્રની સોબતથી અવગુણો દૂર થાય છે અને સહજપણે ગુણો આવે છે તેવી જ રીતે ધર્મમિત્રથી ચિત્તમાં અવગુણો દૂર થાય છે અને ગુણો વ્યાપે છે. આ રીતે સદ્-આશય=ઉત્તમ આશયથી યુક્ત થતો છતો આ જીવ તત્ત્વ સાંભળવામાં અત્યન્ત એકતાન બને છે. એકવાર ચિત્તમાંથી વિષયવિકારો અને મોહમાયાના દોષો દૂર થાય

૨૩૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૬૦

છે એટલે તુરંત જ તે ચિત્ત જગતમાં ઉપકારક તત્ત્વ શું ? આત્મહિતકારી ધર્મનું સ્વરૂપ શું ? એ જાણવા ઉજમાલ થાય છે. સદ્ગુરુની શોધ કરે છે. જ્યારે જ્યારે જે જે સદ્ગુરુ મળે છે. ત્યારે ત્યારે તે તે ધર્મગુરુ પાસે ધર્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ જાણવા તલસે છે. ઉત્કંઠિત થાય છે. ધર્મતત્ત્વ સાંભળવાનું સાચું પાત્ર બને છે. તેને તેની જ લગની લાગે છે. જીવનમાં તત્ત્વશ્રવણની પ્રધાનતાવાળો જ બની જાય છે. જ્યારે જ્યારે જે જે સદ્ગુરુ મળે છે ત્યારે ત્યારે તે જીવને તે તે ગુરુજી પણ જુદા જુદા નયથી ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. તે આ પ્રમાણે- (૧) દાન-શીયળ-તપ અને ભાવ એ ચાર પ્રકારનો ધર્મ છે. (૨) અહિંસા-સંયમ અને તપ એમ ત્રણ પ્રકારનો પણ ધર્મ છે. (૩) સંવર-તથા નિર્જરા આ બે ઉપાદેય છે અને આશ્રવ એ સર્વથા હેય છે એ પણ ધર્મ છે. (૪) જિનેશ્વરદેવની આજ્ઞાને અનુસરવું તે પણ ધર્મ છે. **અહિંસા પરમો ધર્મ:** = અહિંસા એ ઉત્તમ ધર્મ છે. **આણાઁ ધમ્મો,** (૫) **વત્થુસહાવો ધમ્મો**=વસ્તુનો સ્વભાવ એ ધર્મ છે. જે જે વસ્તુ હોય તે તે વસ્તુનું તે તે ભાવમાં વર્તવું તે પણ ધર્મ છે. આત્મા નામનું પોતાનું જે દ્રવ્ય છે તેનું પોતાના ભાવમાં એટલે કે સ્વસ્વભાવમાં વર્તવું તે ધર્મ છે. અને પરભાવદશામાં વર્તવું તે અધર્મ છે. જ્ઞાનાવરણીય-મોહનીય અને અંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમથી જ્ઞાનસહજ આનંદ અને વીર્ય ગુણની હીનાધિકપણે જે પ્રગટતા તે **સાધનધર્મ,** તેનાથી ગુણો સાધતાં સાધતાં ક્ષાયિકભાવે પૂર્ણપણે જે ગુણોની પ્રગટતા તે **સાધ્યધર્મ** છે. સાધ્યધર્મ પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનધર્મ પામવા જેવો છે. આદરવા જેવો છે. એમાં જ લયલીન થવા જેવું છે. આવા પ્રકારનું ભિન્ન-ભિન્ન નયોથી ધર્મનું સ્વરૂપ ગુરુજી જ્યારે કહે છે ત્યારે તે તે તત્ત્વશ્રવણની પ્રધાનતામાં આ જીવ એકતાન બની જાય છે. પુદ્ગલસુખની વાસના ત્યજીને આવા પ્રકારના ધર્મની સાથે ગાઢ પ્રેમ બાંધે છે. તેથી આત્મબળ વિશિષ્ટ વિકાસ પામે છે. તે **આત્મબળના પાવરથી** જ પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મને અધિક ગણે છે. તેનું ચિત્ત-સદાશય એ ધર્મના રંગથી રંગાઈ જાય છે. તેથી તે જીવનો સ્વભાવ ધર્મમય જ બની જાય છે. ધર્મમય સ્વભાવ થવાથી જ ચિત્ત તે ધર્મમાં ચોંટેલું જ રહે છે. આ ચિત્ત ધર્મમાંથી અલ્પ પણ ઉઠતું નથી, દૂર ખસતું નથી. તેથી તેને ઉત્થાન દોષ હોતો નથી.

જે જીવને જે અતિશય ગમી જાય છે. જેને જેનો રંગ લાગી જાય છે. તેને તેના વિના યેન પડતું નથી. એમ આ દૃષ્ટિવાળા જીવને ધર્મ ગમી ગયો હોવાથી તેના વિના મન અન્યત્ર જતું નથી. ધર્મમાંથી મન ઉઠતું નથી. આ પ્રમાણે સ્વભાવથી જ (ઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિથી જ) તત્ત્વશ્રવણની પ્રધાનતા અને યોગ સંબંધી ઉત્થાન દોષનો અભાવ આ દૃષ્ટિમાં હોય છે. ॥૬૦॥

ગાથા : ૬૧

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૩૧

તત્ત્વશ્રવણગુણમાહ—

તે તત્ત્વશ્રવણગુણ કેવો હોય છે ! તે સમજાવે છે.

ક્ષારામ્ભસ્ત્યાગતો યદ્વન્મધુરોદકયોગતઃ ।

બીજપ્રરોહમાદત્તે, તદ્વત્તત્ત્વશ્રુતેર્નરઃ ॥ ૬૧ ॥

ગાથાર્થ = જેમ ખારા પાણીના ત્યાગથી અને મધુરપાણીના પાનથી બીજ અંકુરાને ઉત્પન્ન કરે છે. તેની જેમ તત્ત્વશ્રવણથી આ પુરુષ નિયમા આત્મકલ્યાણ કરે છે. ॥ ૬૧ ॥

ટીકા - “ક્ષારામ્ભસ્ત્યાગતો યદ્વન્મધુરોદકયોગતઃ”, તન્માધુર્યાનવગમેઽપિ સ્પષ્ટસંવિત્ત્યા “બીજં પ્રરોહમાદત્તે તદ્વત્તત્ત્વશ્રુતેર્નરઃ”, તત્ત્વશ્રુતેરચિન્ત્યસામર્થ્યાન્મહા-પ્રભાવત્વાદિતિ ॥ ૬૧ ॥

વિવેચન :- આ ગાથામાં તત્ત્વશ્રવણનું માહાત્મ્ય સમજાવે છે. ખારું પાણી, મીઠું પાણી, ખેતરમાં વાવેલું બીજ, અને તેમાંથી થતા અંકુરા, આ ચાર વસ્તુની ઉપમા આપી તત્ત્વશ્રવણગુણ સમજાવે છે. જેમ ખેતરમાં વાવેલા બીજને ખારું પાણી પાવાનો ત્યાગ કરવામાં આવે અને મીઠું પાણી પાવામાં આવે તો તે બીજમાંથી અવશ્ય અંકુરા પ્રગટે જ છે. જો કે વાવેલા બીજને આ પાણી ખારું છે અને આ પાણી મીઠું છે એવું સ્પષ્ટ જ્ઞાન નથી, તથા એવો વિવેક નથી, તો પણ ખારાપાણીનો ખારાપણે અને મીઠાપાણીનો મીઠાપણે તે એકેન્દ્રિય જીવને પણ પોતાની ભૂમિકાને અનુસારે અનુભવ-સંવેદન અવશ્ય છે જ, તો જ તેનાથી અંકુરા ઉગી નીકળે છે. અને જલ્દી ઉગી નીકળે છે. તેમ આ જીવે મિત્રા-તારા અને બલાદૃષ્ટિમાં જે યોગબીજ પ્રાપ્ત કરેલાં છે. એટલે કે આ ચિત્તભૂમિમાં વાવેલાં છે. પરંતુ તે દૃષ્ટિકાલે પુદ્ગલના સુખની રુચિ વિશેષ અંશે હતી. પુદ્ગલના સુખની રુચિ એટલે કે વિષય-કષાયવાળી ચિત્તપરિણતિ એ અતત્ત્વરૂપ છે. મોહની તીવ્રતાના કારણે તેનું જ વધારે શ્રવણ ચાલતું હતું. જે શ્રવણ ખારાપાણીતુલ્ય છે. આ ચોથી દૃષ્ટિમાં આવતાં પુદ્ગલસુખ વિષયક અતત્ત્વશ્રવણ રૂપ ખારાપાણીનો આ જીવ ત્યાગ કરે છે. અને ધર્મતત્ત્વના શ્રવણ રૂપ મીઠા પાણીનો સંયોગ કરે છે. તેથી તે વાવેલાં યોગબીજો હવે તુરત અંકુરાને પ્રગટ કરે છે. તે તત્ત્વશ્રવણમાંથી “બોધ” થવા રૂપ અંકુરા ઉગી નીકળી છે.

તત્ત્વશ્રવણ મધુરોદકે જી, ઈહાં હોય બીજ પ્રરોહ ।

ખાર ઉદક સમ ભવ ત્યજેજી, ગુરુભક્તિ અદ્રોહ રે ॥ મનમોહન૦ ॥

(ઉ. શ્રી યશોવિજયજી. યોગદૃષ્ટિની સજ્જાય)

અગાઉની દૃષ્ટિમાં (૧) પ્રભુભક્તિ, (૨) ગુરુભક્તિ, (૩) સત્ શાસ્ત્રભક્તિ, (૪) ભવવૈરાગ્ય, વગેરે (ગાથા, ૨૩થી ૨૮માં કહેલાં) યોગબીજ આ જીવે પ્રાપ્ત કરેલાં છે.

૨૩૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૬૧

તે યોગબીજમાંથી આ દૃષ્ટિની અંદર જીવ આવે ત્યારે તત્ત્વશ્રવણરૂપ મીઠા પાણીનો યોગ મળવાથી બોધરૂપી અંકુરા ઉગી નીકળે છે.

પ્રભુભક્તિ- દિન-પ્રતિદિન અધિક અધિક પ્રભુભક્તિ કરે છે. મોહની દશ પ્રકારની સંજ્ઞા રહિત, સાંસારિક સુખની કામના વિના, નિઃસ્પૃહપણે પરમભક્તિ કરે છે. મનમાં પ્રભુ પ્રત્યે અપાર બહુમાન જન્મે છે. ભક્તિના ભાવમાં સંસારના વિકારો તો ક્યાંય વિનષ્ટ થઈ જાય છે.

ગુરુભક્તિ-પરમ ઉપકારી વીતરાગ પરમાત્માના માર્ગે પોતાના આત્માને ચડાવનાર ઉપકારી ગુરુ પ્રત્યે અપૂર્વ પૂજ્યભાવ પ્રગટે છે. જાણે તેઓએ ચિંતામણિ રત્નથી અધિક એવું કોઈ રત્ન જ આપ્યું હોય તેવો અહોભાવ પ્રગટે છે. તેમની સેવા-ઉપાસનામાં દત્તચિત્ત બની જાય છે. તન-મન- અને ધનથી પૂર્ણ વફાદારી પૂર્વક વૈયાવચ્ચમાં ઓતપ્રોત બની જાય છે.

સત્શાસ્ત્રસેવા - જે શાસ્ત્રોથી આ માર્ગ જાણવા મળ્યો છે. તે વીતરાગ પરમાત્માની વાણીને દોહરાવતાં એવાં જૈન શાસ્ત્રોને લખે છે. લખાવે છે. ભણે છે ભણાવે છે. પ્રભાવના કરે છે. આર્થિક સહયોગ આપી તેને વધુ પ્રસારિત કરે છે. આ શાસ્ત્રો જગતમાં વિદ્યમાન હશે તો જ લોકો તેનો ઉપયોગ કરી ગમે ત્યારે પણ સન્માર્ગ વળશે. એમ સમજે છે.

ભવવૈરાગ્ય- સંસારમાં ધન અને પરિવારનું ગમે તેટલું સુખ હોય તો પણ જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-શોક અને ભય આ દુઃખો તો અનિવાર્ય જ છે. દરેક જીવોને આવે જ છે. તેમાંથી કોઈ છુટી શકતું નથી. માટે આ સંસાર દુઃખોની ખાણ છે. મધુબિન્દુના દૃષ્ટાન્તથી ઉપરછલ્લું ક્ષણિકસુખ છે પરંતુ અપાર દુઃખ છે. તેથી આ જીવ સદા સંસારથી દિન-પ્રતિદિન વધતા વૈરાગ્યવાળો જ બને છે. સંસાર તરફ ઉદ્વેગ વધતો જ જાય છે.

આ પ્રમાણે પૂર્વે આવેલી ત્રણ દૃષ્ટિમાં ચિત્તરૂપી ભૂમિની અંદર વાવેલાં આ સર્વ યોગબીજ આ ચોથી દૃષ્ટિના કાલે તત્ત્વશ્રવણ રૂપ મધુર ઉદકના સંપર્કથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટ થવા રૂપ અંકુરાને પ્રગટાવે છે. જેમ ધાન્યના બીજને મીઠાપાણીની મધુરતાનો બોધ ન હોવા છતાં સંવેદન છે. તો જ મધુરપાણીના યોગથી અંકુરા થાય છે તેવી રીતે તત્ત્વવાર્તાની મધુરતાનો સ્પષ્ટ અવગમ ન થવા છતાં પણ સંવેદન થવાથી રોમ રોમ ખીલી ઉઠવાથી, હૈયું હર્ષાવેશવાળું બનવાથી આ જીવને તેવા તત્ત્વ શ્રવણથી તત્ત્વબોધ થવા રૂપ અંકુરા અવશ્ય પ્રગટે જ છે. કારણ કે આ તત્ત્વશ્રુતિ=એટલે તત્ત્વોનું એકચિત્તે શ્રવણ એ અચિંત્ય શક્તિવાળું હોવાથી મહા પ્રભાવવાળું છે. જેમ અચિંત્યશક્તિવાળાં રત્નો તે તે કાર્ય કરે જ

ગાથા : ૬૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૩૩

છે તેમ આ તત્ત્વશ્રુતિ એ પણ અચિંત્યસામર્થ્યવાળું રત્ન જ છે માટે મહાપ્રભાવક છે. તેના કારણે બીજાંમાંથી તુરત અંકુરા પ્રગટે છે.

નર: શબ્દ લખવાનો આશય એ છે કે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ જો કે ચારે ગતિના જીવ કરે છે. તો પણ **નર=પુરુષ** અર્થાત્ મનુષ્ય જ આ તત્ત્વશ્રુતિનો વિશેષ અધિકારી છે. કારણ કે નારકી દુઃખને પરવશ છે. દેવો ભોગને પરવશ છે. તિર્યચોમાં એટલી સમજશક્તિ અને ઈન્દ્રિય-પટ્ટતા નથી. તથા આહાર-પાણીની પ્રાપ્તિમાં પરવશ પણ છે જ્યારે મનુષ્ય ભવમાં જ જીવને બધી સાનુકૂળતા છે. તથા સાક્ષાત્ ગુરુનો યોગ અને તત્ત્વશ્રવણશક્તિ પણ મનુષ્યભવમાં સારી ઉપલબ્ધ છે. તથા તેના ફળરૂપે દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ ગુણનો સંભવ પણ અહીં સંભવી શકે છે. માટે પ્રધાનતાએ નરનું કથન કરેલ છે. ॥૬૧॥

અસ્યૈવ ભાવાર્થમાહ—

આ (કથન)ના જ ભાવાર્થને કહે છે.

ક્ષારામ્ભસ્તુલ્ય ઇહ ચ, ભવયોગોઽખિલો મતઃ ।

મધુરોદકયોગેન, સમા તત્ત્વશ્રુતિસ્તથા ॥૬૨॥

ગાથાર્થ = અહીં યોગ માર્ગમાં સમસ્ત એવો ભવયોગ એ ખારા પાણી તુલ્ય છે. અને તત્ત્વશ્રુતિ એ મીઠા પાણીના યોગ તુલ્ય છે. એમ સમજવું ॥ ૬૨ ॥

ટીકા - “ક્ષારામ્ભસ્તુલ્ય ઇહ ચ ભવયોગોઽખિલો મતો”ઉત્તત્ત્વશ્રવણરૂપોઽપિ “મધુરોદકયોગેન સમા તત્ત્વશ્રુતિસ્તથા” તદ્ગ્ગતયા તત્ત્વશ્રુતિરપીતિ ॥૬૨॥

વિવેચન :- આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવને આ સમસ્ત ભવયોગ=સાંસારિક પરિસ્થિતિ ખારા પાણી તુલ્ય જણાય છે. તથા આ ભવયોગ અતત્ત્વ-શ્રવણ સ્વરૂપ છે. એમ પણ જણાય છે. ખારા પાણીથી ખેતરમાં વાવેલું ધાન્યનું બીજ ઉગે તો નહીં પરંતુ બળી જાય, એ જ રીતે ધર્મના સંસ્કારોરૂપ યોગબીજ આ જીવમાં આવ્યાં હોય, ચિત્તભૂમિમાં વવાયાં હોય, તો પણ અતત્ત્વના શ્રવણમય એવા આ ભવયોગરૂપ ખારાપાણીથી તે યોગબીજ ઉગે તો નહીં એટલે કે વૃદ્ધિ તો ન પામે, પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલાં એવાં તે યોગબીજ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેમાંથી સમ્યગ્બોધ થવા રૂપ અંકુરા ફૂટતા નથી. જો કે ખેતરમાં વાવેલા બીજને પાણીમાં રહેલી મધુરતાનું અને ક્ષારતાનું જ્ઞાન નથી, તો પણ આ પાણી મધુર છે અને આ પાણી ખારું છે એવું સંવેદન (શબ્દોથી અવાચ્ય સૂક્ષ્મ)=અનુભવ ચોક્કસ છે જ. તો જ મધુરપાણી કાલે અંકુરા મૂકે છે અને લવણોદક-કાળે અંકુરા મૂકતું નથી. તે જ પ્રમાણે આ સંસારના સમસ્ત પ્રસંગો ક્ષારાભવતુલ્ય અને અતત્ત્વશ્રવણસ્વરૂપ પણ છે. એમ આ દૃષ્ટિમાં આવેલો જીવ માને

૨૩૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૬૨

છે. જ્યાં સુધી આ સંસાર સમુદ્રનાં વૈભવિક સુખો રૂપી પાણી ખારાં છે, દુઃખદાયી છે, એમ ન લાગે અને તે સુખોરૂપી ખારા પાણી પીવાની જ હોંશ હોય ત્યાં સુધી બોધિબીજ પામવું દુષ્કર છે. આ સંસાર એ સમુદ્રતુલ્ય ઊંડોને ઊંડો છે. તેનાં સુખો એ દુઃખોની પરંપરાને જ વધારનારાં છે. માનસિક અનેક ચિંતાઓથી ભરપૂર છે. શારીરિક રોગોથી ભરપૂર છે. સુખ માટે ઘણા પ્રયત્નો કરવા છતાં અધવચ્ચે પતિ-પત્નીનો વિયોગ થાય છે. નિર્ધન દશા પણ આવે છે. શરીર રોગોથી ઘેરાય છે. અપજશ પણ વ્યાપે છે કલંક પણ લાગે છે. પુત્ર-પુત્રી પ્રતિકૂળ પણ વર્તે છે. સગાં-સ્નેહીઓ વિમુખ પણ થાય છે. વાંકું બોલી દુઃખ આપનાર પણ બને છે. અનેકવાર સાચવેલા મિત્રો પણ એકવાર ન સચવાય તો શત્રુ બની જાય છે. જેને ત્યાં ધન જમા મૂક્યું હોય તે જ નુકશાનમાં જતાં અથવા ધનનો લાલચુ બનતાં વિશ્વાસઘાતી થવાથી ધનહાનિ પણ થાય છે. જરાવસ્થામાં શરીર જર્જરિત થાય છે. આંખ-કાન-અને દાંતની શક્તિઓ ક્ષીણ થાય છે. બધી જ રીતે પરવશતા આવે છે. હાથ-પગ થાકતાં આહાર-નીહારની પ્રક્રિયા પણ પરાધીન બને છે. આવા પ્રકારનાં અનેક દુઃખોથી ભરેલો આ સંસાર છે. માટે જ તે સમુદ્રતુલ્ય છે અને તેનાં સુખો ખારાપાણી તુલ્ય છે. તે સુખોની વાતો સાંભળવી કે વાતો કરવી- એ પણ અતત્ત્વને સાંભળવા તુલ્ય છે. જેમાંથી કંઈ પણ સાર નીકળવાનો નથી. ધન-કંચન-કામિનીના સંજોગો વિયોગવાળા જ છે. તેની પ્રાપ્તિ માટે ગમે તેવા પ્રયત્નો અને વાતો કરી હોય અને સાંભળી હોય, પરંતુ વિયોગ અવશ્ય થાય જ છે અને વિયોગ કાળે અપાર દુઃખ આપે જ છે. સગાં-સંબંધી-મિત્રો અને કુટુંબપરિવારના સંયોગો પણ પંખીના મેળા તુલ્ય છે. વિયોગકાળે દુઃખદાયી જ છે. જે ઘરમાં લગ્નનાં ગીતો ગવાય છે. તે જ ઘરમાં કાલાન્તરે મરશીયા પણ ગવાય જ છે અને હર્ષના સ્થાને શોક જ વ્યાપે છે. જન્મ-જરા-અને મૃત્યુનાં દુઃખો તો પ્રત્યેક વ્યક્તિને વળગેલાં જ છે. આવો છે આ સંસાર. કહ્યું છે કે-

ધનં મે ગેહં મે મમ સુતકલત્રાદિકમતો,
 વિપર્યાસાદાસાદિતવિતતદુઃખા અપિ મુહુઃ ।
 જના યસ્મિન્ મિથ્યાસુખમદભૃતઃકૂટઘટના-
 મયોઽયં સંસારસ્તદિહ ન વિવેકી પ્રસજતિ ॥
 હસન્તિ ક્રીડન્તિ ક્ષણમથ ચ ચિદ્વન્તિ બહુધા,
 રુદિન્ત ક્રન્દન્તિ ક્ષણમપિ વિવાદં વિદધતે ।
 પલાયન્તે મોદં દધતિ પરિનૃત્યન્તિ વિવશા;
 ભવે મોહોન્માદં કમપિ તનુભાજઃ પરિગતાઃ ॥

(શ્રી અધ્યાત્મસાર. પૂ. ૩. યશોવિજયજી)

ગાથા : ૬૨

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૩૫

જન્મ જરા મરણો કરી એ, આ સંસાર અસાર તો,
કર્યાં કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો;
શરણ એક અરિહંતનું એ, શરણ સિદ્ધ ભગવંત તો,
શરણ ધર્મ શ્રી જૈનનો એ, સાધુ શરણ ગુણવંત તો.

(શ્રી પુણ્યપ્રકાશનું સ્તવન. પૂ. વિનયવિજયજી)

આ સંસાર સ્વાર્થમય છે. દુઃખમય છે. અનંત ખેદમય છે. ચંચળ સ્થિતિવાળો છે. વિજળીના ચમકારા જેવો છે. આવું સમજતા વિવેકી માણસોને આ સંસારનાં સુખો ખારાપાણી તુલ્ય જ જણાય છે તથા તેનાં સુખો સંબંધી કથા-વાર્તા કરવી કે સાંભળવી એ પણ પરિણામે દુઃખ આપનાર જ છે. સંસારસુખની જે વાત કરી હોય અથવા સાંભળી હોય તે સુખ પ્રાપ્ત ન થતાં દુઃખ થાય, વૈમનસ્ય વધે, વેરઝેર થાય, અને ધારો કે તે સુખ મળે તો પણ ગર્વ-માયા-અને આસક્તિ વધે, તેના ભોગમાં હિંસા-જુઠ આદિ પાપો વધે, એમ આ સુખની વાર્તાનું શ્રવણ પણ અતત્ત્વરૂપ જ છે. તે ખારાપાણીની લાલસા હોતે છતે યોગનાં આવેલાં (ચિત્તભૂમિમાં વાવેલાં) બીજ અંકુરાને પ્રગટ તો કરતાં નથી પરંતુ તે યોગબીજ પોતે જ બળી જાય છે. આવા પ્રકારના ખારા પાણી તુલ્ય અતત્ત્વશ્રવણનું પાન અનંતકાળથી આ જીવે કર્યું છે. તેનો ત્યાગ કરી હવે તત્ત્વશ્રવણ સ્વરૂપ મધુરપાણીનું પાન કરવું એ જ હિતાવહ છે. યોગબીજમાંથી તે તત્ત્વશ્રુતિ જ બોધરૂપ અંકુરાને પ્રગટ કરનાર છે. તત્ત્વશ્રુતિ એ મધુરોદક સમાન છે. આત્માનું હિતકરનાર તત્ત્વ શું ? વૈરાગ્ય. તે વૈરાગ્યનું જ શ્રવણ મધુરોદક સમાન છે. તે જ કલ્યાણ કરનાર છે. તેનું શ્રવણ પ્રાયઃ સદ્ગુરુને આધીન છે. તેથી આ દૃષ્ટિમાં આવેલો જીવ વૈરાગ્યવાર્તાને સાંભળવા તલસે છે. સદ્ગુરુને શોધે છે. તેની જ સેવામાં ઓતપ્રોત બને છે. સતત વૈરાગ્યમય તત્ત્વશ્રુતિ રૂપ મધુરજલનું જ પાન કરે છે. સદ્ગુરુ પાસે તત્ત્વશ્રુતિ મેળવ્યા પછી અધ્યાત્મસાર-અધ્યાત્મોપનિષદ્-અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, જ્ઞાનસાર અષ્ટક, વૈરાગ્યશતક-ઉપમિતિભવ પ્રપંચ જેવાં અધ્યાત્મનાં પુસ્તકોના વાંચન દ્વારા તેનું મન દૃઢ કરે છે. તેને તત્ત્વશ્રુતિનો મધુર આસ્વાદ આવે છે જે શબ્દોથી વર્ણવી શકાતો નથી. તત્ત્વશ્રુતિ રૂપ મધુર ઉદકના પાન માટે આ જીવ સતત સદ્ગુરુની સેવામાં જ વર્તે છે.

સમસ્ત એવો ભવયોગ=સંસારી સગાં-વ્હાલાં અને સ્નેહીઓના સંબંધો તથા પૌદ્ગલિકસુખો એ ખારા પાણી તુલ્ય છે. કારણકે આત્મહિત કરનાર નથી તથા તેના સંબંધી જે કથા-વાર્તા તે અતત્ત્વ શ્રવણસ્વરૂપ ભવયોગ છે. તે પણ ખારા પાણી તુલ્ય છે. કારણ કે તેવા અતત્ત્વશ્રવણથી પણ આત્મહિત થતું નથી.

૨૩૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૬૩

તથા તત્ત્વશ્રવણ એ મધુર પાણીના યોગ સમાન છે. કારણકે જેમ મધુરપાણીના યોગે બીજમાંથી અંકુરા પ્રગટે છે તેમ તત્ત્વશ્રુતિ દ્વારા યોગબીજમાંથી સમ્યક્ત્વ-દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ રૂપ અંકુરા પ્રગટે છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વશ્રુતિ પણ તદ્દજ્ઞતયા=બીજ પ્રરોહનું કારણ હોવાથી મધુર ઉદકના યોગ સમાન છે. ॥૬૨॥

અસ્યા એવ ગુણમાહ—

આ તત્ત્વશ્રુતિના જ ગુણ કહે છે.

અતસ્તુ નિયમાદેવ, કલ્યાણમખિલં નૃણામ્ ।

ગુરુભક્તિસુખોપેતં, લોકદ્વયહિતાવહમ્ ॥૬૩॥

ગાથાર્થ = આ તત્ત્વશ્રવણથી ગુરુની ભક્તિના સુખથી યુક્ત એવું અને બન્ને લોકમાં હિત કરનારું એવું સંપૂર્ણ કલ્યાણ મનુષ્યોનું નિયમા થાય છે. ॥ ૬૩॥

ટીકા - “અતસ્તુ” इत्यत एव तत्त्वश्रुतेः किमित्याह—“नियमादेव कल्याणं” परोपकारादि, “अखिलं नृणाम्” तत्त्वश्रुतेस्तथाविधाशयभावात्, तदेव विशिष्यते “गुरुभक्तिसुखोपेतं” कल्याणं, तदाज्ञया तत्करणस्य तत्त्वतः कल्याणत्वात्, अत एवाह—“लोकद्वयहितावहं” अनुबन्धस्य गुरुभक्तिसाध्यत्वादिति ॥ ६३॥

વિવેચન :- આ તત્ત્વશ્રવણ દ્વારા જીવોનું નિયમા કલ્યાણ થાય છે. ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાની તથા ગીતાર્થ એવા ગુરુના મુખે તત્ત્વનું શ્રવણ કરતાં કરતાં સંસારનો રાગ મંદ થાય છે. વૈરાગ્ય વધે છે. પરોપકાર, દયા, દાન, શીલ, તપ, આદિ કાર્યો કરવાના સંસ્કારોનું બીજારોપણ થવા સ્વરૂપ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. વારંવાર ગુરુમુખે તત્ત્વશ્રવણ કરવાથી અને સત્શાસ્ત્રોના ચિંતન-મનનથી મનમાં નિર્મળ આશય પ્રગટે છે. સતત તત્ત્વનું શ્રવણ જ તેવા પ્રકારના શુદ્ધ આશય (ભાવને) પ્રગટાવનાર છે. શુદ્ધ આશયપૂર્વક કરાયેલાં પરોપકારાદિ કાર્યો અવશ્ય મનુષ્યોના કલ્યાણને જ કરનાર બને છે. ચિત્તમાં આશયશુદ્ધિ થવી (ભાવની-પરિણામની વિશુદ્ધિ થવી) એ તત્ત્વશ્રવણ વિના શક્ય નથી. અર્થ અને કામના પુરુષાર્થો અનાદિના સંસ્કારવાળા હોવાથી કોઈને પણ શીખવાડવા પડતા નથી. વય પાકતાં સ્વયં આવડી જાય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તેના સંસ્કારો કાળ પાકતાં બહુ જોરથી જાગી ઉઠે છે. પરંતુ શુદ્ધાશયપૂર્વકનાં પરોપકાર-દાન-દયા-શીલ-તપ આદિ ધર્મકાર્યો અનાદિકાળના સંસ્કાર ન હોવાથી મોહાધીન એવા આ જીવમાં તત્ત્વશ્રુતિ વિના શક્ય નથી. કહ્યું છે કે-

ગાથા : ૬૩

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૩૭

उपदेशं विनाऽप्यर्थ-कामौ प्रति पटुर्जनः ।

धर्मस्तु न विना शास्त्रा-दिति तत्रादरो हितः ॥ २२२ ॥

(શ્રી યોગબિન્દુ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી)

તેથી તત્ત્વશ્રવણ એ જ કલ્યાણકારી છે. તત્ત્વશ્રવણ એ શાસ્ત્રશ્રવણથી થાય છે. અને શાસ્ત્રશ્રવણ સદ્ગુરુના સંયોગને આધીન છે. એટલે આ જીવ ગુરુના સંયોગનો સદા અર્થી હોય છે. જે ગુરુ પાસેથી તત્ત્વશ્રવણ રૂપ અમૃતસમાન મધુરોદકનું પાન પ્રાપ્ત થાય છે તે ગુરુ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ - અહોભાવ - બહુમાનનો ભાવ હૈયાના અંશે અંશમાં વ્યાપે છે. આવા તારક-પરમોપકારી ગુરુજીની હું શું શું સેવા કરી લઉં ? જલ્દી જલ્દી મારું હિત થાય એવું કાર્ય સાધી લઉં, એવી વધતી પરિણામની ધારાવાળા આ જીવનું “તે સદ્ગુરુની પરમસેવા કરવામાં જ સુખ છે” એમ સમજવાથી ગુરુની ભક્તિના સુખગુણથી (આનંદ-આનંદથી) યુક્ત એવું કલ્યાણ થાય છે તે ગુરુજીની આજ્ઞાનુસાર પરોપકારાદિ કાર્યો આ જીવ કરે છે. સ્વચ્છંદપણે કરતો નથી. તે ગુરુજીની આજ્ઞાનુસારે પરોપકારાદિ કાર્યોનું કરણ (ધર્મકાર્યોનું સેવન) એ જ તત્ત્વથી કલ્યાણરૂપ છે. કારણ કે આ ગુરુજી પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા છે. એટલે પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે પરોપકારાદિ કાર્ય બતાવનારા છે. તેથી જે જીવ આ ગુરુજીની આજ્ઞાનુસાર વર્તે છે, તે પરમાત્માની આજ્ઞાનુસાર વર્તનાર બને છે.

દેવ તથા ગુરુની આજ્ઞાનુસાર કરેલાં ધર્મકાર્યો અવશ્ય કલ્યાણકારી જ હોય છે. ધર્મકાર્યો એ કલ્યાણનું કારણ છે. અને કલ્યાણ થવું એ ધર્મકાર્યનું કાર્ય છે. તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી ધર્મકાર્યો પણ કલ્યાણ જ કહેવાય છે. માટે આ જીવ આવા ગુરુની આજ્ઞામાં વર્તનાર બને છે અને તેમની સેવા-ભક્તિ કરવામાં ઉલ્લસિત મનવાળો થાય છે. તથા તેમાં જ સુખ છે એમ માને છે. આ કારણથી જ આ લોક અને પરલોક એમ ઉભયલોકમાં હિત કરનારું એવું કલ્યાણ થાય છે. ગુરુની આજ્ઞાપૂર્વક જે જે ધર્મકાર્ય આ જીવ કરે છે તે તે ધર્મકાર્ય અનુબંધવાળું (ગાઢ-ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરનારું) બને છે. આવા પ્રકારના પરોપકારાદિ ધર્મકાર્યનો ગાઢ અનુબંધ ગુરુજીની ભક્તિથી જ સાધ્ય છે. તત્ત્વશ્રવણ કરતાં ગુરુજી પ્રત્યે જે ગુણાનુરાગ પ્રગટે છે તે ગુણાનુરાગ જ એવો તીવ્ર હોય છે કે એ અનુરાગ જ તે જીવને ગુરુની વૈયાવચ્ચ કર્યા વિના જંપીને બેસવા દેતો નથી, આ ગુણાનુરાગથી તે જીવની મનોવૃત્તિ એવી ઘડાઈ જાય છે કે સહજભાવે તેને વૈયાવચ્ચ કરવાના પરિણામ થયા જ કરે છે. માટે આવી શ્રેષ્ઠ ગુરુભક્તિથી જ ધર્મના સંસ્કારો અનુબંધવાળા (ગાઢ સંબંધવાળા) બને છે. આ ભવમાં પણ આ સંસ્કારો દૃઢ થાય છે. અને તેના દ્વારા પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય વૃદ્ધિ પામતાં

૨૩૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૬૪

અન્યભવમાં પણ લઘુવયથી જ આ ધર્મસંસ્કારો ઉગી નીકળે છે. એમ ઉભયલોકમાં હિતકરનારું કલ્યાણ થાય છે. ॥૬૩॥

अस्या एव विशेषतः परं फलमाह—

આ ગુરુભક્તિનું જ વિશેષથી ઉત્તમ ફળ જણાવે છે-

गुरुभक्तिप्रभावेन, तीर्थकृद्दर्शनं मतम् ।

समापत्त्यादिभेदेन, निर्वाणैकनिबन्धनम् ॥ ६४ ॥

ગાથાર્થ = ગુરુની ભક્તિના પ્રભાવથી આ જીવને સમાપત્તિ આદિ ભેદ દ્વારા તીર્થકર પરમાત્માનું દર્શન થાય છે - એમ યોગીઓ વડે મનાયું છે. આ દર્શન મુક્તિનું અવન્ધ્ય કારણ બને છે. ॥ ૬૪ ॥

ટીકા- “ગુરુભક્તિપ્રભાવેન”-ગુરુભક્તિસામર્થ્યેન તદુપાત્તકર્મવિપાકત इत्यर्थः, किमित्याह-“तीर्थकृद्दर्शनं मतं” भगवद्दर्शनमिष्टम्, कथमित्याह-“समापत्त्यादिभेदेन”-“समापत्तिर्ध्यानतः स्पर्शना” तथा, आदिशब्दात्तन्नामकर्म-बन्धविपाकतद्भावापत्त्युपपत्तिपरिग्रहः । तदेव विशिष्यते “निर्वाणैकनिबन्धनं”-अवन्ध्यमोक्षकारणमसाधारणमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

વિવેચન :- જે ગુરુજીએ તત્ત્વશ્રવણ કરાવ્યું. અનાદિની મોહની વાસના મંદ કરાવી, સંસારના સુખોની અભિલાષા રૂપ ખારાપાણીનો ત્યાગ કરાવ્યો, પરમોપકારકારી સત્શાસ્ત્રોનો તત્ત્વબોધ કરાવવા માટે તત્ત્વશ્રુતિરૂપ મધુરોદકનો યોગ કરાવ્યો, એવા પારમાર્થિક ઉપકાર કરનારા ગુરુ પ્રત્યે અતિશય ભાવપૂર્વકની સેવા-ભક્તિ-વૈયાવચ્ચ અને ઉપાસના કરવા સહજપણે જ મન પ્રવર્તે છે. તે સેવાભક્તિથી પૂર્વબદ્ધ જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચાર ઘાતીકર્મનો ક્ષયોપશમ વિશિષ્ટ-વિશિષ્ટ થવાથી તેના ફળરૂપે તીર્થકર પરમાત્માનું દર્શન થાય છે એમ યોગીપુરુષોનું માનવું છે. ગુરુ દ્વારા તત્ત્વશ્રવણ થતાં તે પારમાર્થિક તત્ત્વ બતાવનારા સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી-વીતરાગ પરમાત્માની સાથે સમાપત્તિ આદિ ભેદો દ્વારા આ દર્શન થાય છે.

“સમાપત્તિ” એટલે કે “ધ્યાનથી એકાકારપણે તીર્થકર પરમાત્માની ભાવથી સ્પર્શના થવી તે” પારમાર્થિક સત્ય-તત્ત્વ સાંભળતાં સાંભળતાં શબ્દોથી અવાચ્ય એવો પરમ આહ્વાદ હૈયામાં ઉપજે છે. ત્યારબાદ તે તત્ત્વ મૂલથી કહેનારા પરમાત્માનું આ જીવ એક ચિત્તે ઉપકારીભાવે ધ્યાન ધરે છે. આત્માનું એકાન્તે હિત કરનારા આવા ઉપકારી

ગાથા : ૬૪

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૩૯

ભાવો કહેનારા તે પરમાત્મા કેવા હશે ? ધન્ય છે તે ગામને અને ગામજનોને કે જેઓએ પરમાત્માને સાક્ષાત્ જોયા છે. એમ એક ચિત્તે-એકાકારપણે પરમાત્માનું ધ્યાન કરતાં કરતાં ભાવથી હૈયામાં પરમાત્માના ગુણોનો સાક્ષાત્કાર થવા દ્વારા પ્રભુનું દર્શન થાય છે. જેમ લાલ ફૂલના સંયોગથી સ્ફટિકમાં લાલાશ પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેમ આ આત્માને આવી ચિંતવના કરતાં કરતાં સાક્ષાત્ તીર્થંકર પરમાત્માના ગુણોનો અનુભવ થવા રૂપ દર્શન થાય છે. આ જ સમાપત્તિ કહેવાય છે. જેનું ધ્યાન કરવામાં આવે તેના સ્વરૂપનો ધ્યાનથી સ્પર્શ થવો-અનુભવ થવો તે સમાપત્તિ. જેમ ઈયળ ભમરીનું ધ્યાન કરતાં કરતાં ભમરીપણાને પામે છે. તેમ આ જીવ પણ પરમાત્માનું ધ્યાન કરતાં કરતાં પરમાત્મરૂપ બની જાય છે. તેની અંતર્યક્ષુ ખુલી જાય છે. આવરણીય કર્મ તૂટી જાય છે. પરમાત્માનું સ્વરૂપ શ્રુતજ્ઞાનથી દેખાય છે. “આદિ”=શબ્દથી આવી એકાકારપણે ધ્યાનની પરિણતિ પ્રાપ્ત થતાં ભાવાવેશમાં આવેલા આ જીવને તીર્થંકરપણું અપાવે એવા તે તીર્થંકરનામનો બંધ પણ થઈ જાય છે. કાળાન્તરે તે કર્મનો વિપાકોદય થવા દ્વારા તદ્ભાવાપત્તિ=તે તીર્થંકરપણાના ભાવની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. ઇત્યાદિ ઉપપત્તિ (યુક્તિ) સમજી લેવી.

આ તત્ત્વશ્રવણ દ્વારા અંતર્યક્ષુ ખુલી જાય છે. તેનાથી ચર્મચક્ષુથી અગોચર અને અતીન્દ્રિય એવું પ્રભુના સહજાનંદ સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. આ દર્શન ગુરુએ બતાવેલા તત્ત્વશ્રવણ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલાં દિવ્ય નયનોથી જ થાય છે તેનાથી ભાવાવેશ વૃદ્ધિ પામતાં તીર્થંકરનામકર્મ બંધાય છે. કાલ પાકે ત્યારે તેનો વિપાકોદય થતાં આ જ આત્મા તીર્થંકર-પણાના ભાવને પણ પામે છે. સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી બનીને તીર્થંકરપણું પ્રાપ્ત કરે છે. કહ્યું છે કે-

જિન થઈ જિનને જે આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે જી ॥

ભુંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભુંગી જગ જોવેજી ॥ ષડ્દર્શન જિન૦ ॥

પરમગુણી સેવન તન્મયતા, નિશ્ચયધ્યાને ધ્યાવેજી ॥

શુદ્ધાત્મ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેજી ॥ શ્રી દેવચંદ્રજી ॥

“સમાપત્તિ”=ધ્યાનથી પ્રભુની સ્પર્શના થવી તે, તેમાં મુખ્યત્વે ક્રમશઃ ત્રણ કારણ છે. (૧) નિર્મળતા, (૨) સ્થિરતા, અને (૩) તન્મયતા. (૧) પ્રથમ કારણ એ છે કે ચિત્ત નિર્મળ થવું જોઈએ. બાહ્યપૌદ્ગલિક વાસનાઓથી ક્ષીણ વૃત્તિવાળું ચિત્ત બનવું જોઈએ. નિર્મળ ચિત્તમાં જ પ્રભુના ગુણોનું પ્રતિબિંબ પડે છે. જેમ સ્ફટિક નિર્મળ હોય તો જ ફૂલનું પ્રતિબિંબ પડે છે. સ્ફટિક મલીન હોય, અથવા દર્પણ મલીન હોય તો તેમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી. (૨) ચિત્ત ક્ષીણવૃત્તિવાળું થઈને પ્રભુના ધ્યાનમાં સ્થિર

૨૪૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૬૪

બનવું જોઈએ એકમેક થઈ ત્યાં જ (પરમાત્માના ધ્યાનમાં જ) ચોંટી જવું જોઈએ તો જ પરમાત્માના ગુણોનું પ્રતિબિંબ પડે છે. જેમ સ્ફટિક અથવા દર્પણ નિર્મળ ભલે હોય પણ અસ્થિર હોય ચંચળ હોય તો કૂલનું ચથાર્થ પ્રતિબિંબ તેમાં પડતું નથી. તરંગો વાળા પાણીમાં સૂર્યનું ચથાર્થ પ્રતિબિંબ પડતું નથી તેમ પ્રભુના ગુણોનું દર્શન કરવા રૂપ ધ્યાનમાં ચિત્ત એકાકાર=સ્થિર બનવું જોઈએ.

(૩) ચિત્તમાં પરમાત્માના ગુણોનો રંગ લાગવો જોઈએ, તન્મયતા આવવી જોઈએ, એકરૂપતા થવી જોઈએ, તે ગુણોનું ચિત્ત- નેત્રમાં અંજન થવું જોઈએ, તો જ પ્રતિબિંબ પડે છે. આ પ્રમાણે ચિત્તની નિર્મળતા થવાથી સ્થિરતા આવે, અને સ્થિરતા આવવાથી તન્મયતા આવે, તેને જ સમાપત્તિ કહેવાય છે. તેનાથી પરમાત્માનું (પરમાત્માના ગુણોનું) ચિત્તમાં પ્રતિબિંબ-છાયા પડતાં પ્રભુનું દર્શન થાય છે. તેના દ્વારા ભાવાવેશ વૃદ્ધિ પામતાં તીર્થંકર નામકર્મનો બંધ, કાળ પાકે ત્યારે વિપાકોદય, અને તે દ્વારા સાક્ષાત્ તીર્થંકરપદની પ્રાપ્તિ ઈત્યાદિ ભાવો આ જીવ પ્રાપ્ત કરે છે. કહ્યું છે કે-

મળેરિવાભિજાતસ્ય, ક્ષીણવૃત્તેરસંશયમ્ ।

તાત્સ્થ્યાત્તદઙ્ગનત્વાચ્ચ, સમાપત્તિઃ પ્રકીર્તિતા ॥

(પૂ. ઉ. યશોવિજયજી. દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા- ૨-૧૦)

દિવ્યનયનો દ્વારા તીર્થંકર પરમાત્માનું આ ભાવદર્શન એ મોક્ષનું અવન્યકારણ બને છે. તેના પછી તુરત તે જ ભવમાં અથવા નજીકના ૧/૨ ભવમાં આ જીવની અવશ્ય મુક્તિ થાય છે. તે જીવ દીર્ઘકાળ સંસાર-પરિભ્રમણ કરતો નથી. આ આત્મા એ ધ્યાતા છે. પરમાત્મા એ ધ્યેય છે. તેની સાથે એકાકારતા એ ધ્યાન છે. આ ત્રણેના અભેદથી ધ્યાતા એવો આત્મા ઈયળ જેમ ભૂંગી બને તેમ પરમાત્મા બને છે. ધ્યેયરૂપ બની જાય છે. કહ્યું છે કે-

પરમેશ્વર અવલંબને રે મનઠ ધ્યાતા ધ્યેય અભેદ રે ભવિઠ ॥

ધ્યેય સમાપત્તિ હુવે રે મનઠ સાધ્યસિદ્ધિ અવિચ્છેદ રે ભવિઠ ॥ શ્રી દેવચંદજી ॥

તારૂં ધ્યાન તે સમકિત રૂપ, તેહિ જ જ્ઞાનને ચારિત્ર તે જ છે જી ॥

તેથી જાયે સઘળાં હો પાપ, ધ્યાતા ધ્યેય સ્વરૂપ હોવે પિછેજી ॥ શ્રી ઉ. યશોવિજયજી ॥

આ રીતે ધ્યાતા અને ધ્યેયના અભેદ ધ્યાનથી આત્મા પોતે જ કર્મક્ષય કરી પરમાત્મા રૂપ (ધ્યેયરૂપ) બને છે. ગુરુની ભક્તિના સામર્થ્યથી ભવોદ્વેગ અને વૈરાગ્યનો રંગ વૃદ્ધિ પામતાં પરમાત્માના ધ્યાનની એકતા રૂપ સમાપત્તિ દ્વારા આ આત્મા તીર્થંકરના દર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે જે નિકટકાળમાં મુક્તિનું અવશ્ય કારણ બને છે. ॥૬૪॥

ગાથા : ૬૫

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૪૧

इह प्रतिषिद्धसूक्ष्मबोधलक्षणाभिधित्तयाऽऽह- આ દીપ્રાદષ્ટિમાં સૂક્ષ્મબોધ હોતો નથી, સ્થૂલબોધ હોય છે. સૂક્ષ્મબોધ સ્થિરાદિ ઉપરની ચાર દષ્ટિઓમાં હોય છે. આ દીપ્રાદષ્ટિમાં ૫૭મા શ્લોકમાં નિષેધ કરેલા સૂક્ષ્મબોધનું સ્વરૂપ કહેવાની ઇચ્છાથી જણાવે છે કે-

सम्यग्हेत्वादिभेदेन, लोके यस्तत्त्वनिर्णयः ।

वेद्यसंवेद्यपदतः, सूक्ष्मबोधः स उच्यते ॥ ६५ ॥

ગાથાર્થ = આ લોકની અંદર સમ્યક્પણે = અવિપરીત વિધિ પ્રમાણે હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળ આ ત્રણ ભેદો વડે વેદ્ય સંવેદ્ય પદના પ્રભાવથી તત્ત્વનો જે વાસ્તવિક નિર્ણય કરાય છે તે સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે. ॥ ૬૫ ॥

ટીકા - “સમ્યગ્” અવિપરીતેના વિધિના, “હેત્વાદિભેદેનેતિ” હેતુસ્વરૂપફલ-ભેદેન, “લોકે”-વિદ્વત્સમવાયે, “યસ્તત્ત્વનિર્ણયઃ”-પરમાર્થપરિચ્છેદઃ કુત્ત્વમ્ ઇત્યાહ “વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ” વક્ષ્યમાણલક્ષણાદ્ વેદ્યસંવેદ્યપદાત્, “સૂક્ષ્મબોધઃ સ ઉચ્યતે” નિપુણ ઇત્યર્થઃ ॥ ૬૫ ॥

વિવેચન :- આ ચોથી દષ્ટિમાં “સૂક્ષ્મ બોધ” હોતો નથી. પરંતુ સ્થૂલબોધ હોય છે) એમ ૫૭મી ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું છે. એટલે સૂક્ષ્મબોધ કોને કહેવાય ? તે આ ગાથામાં મહર્ષિ સમજાવે છે.

આ લોકમાં વાસ્તવિક એટલે કે યથાર્થ જે “તત્ત્વનિર્ણય” કરાય છે તે તત્ત્વનિર્ણયને સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે. આ તત્ત્વનિર્ણય સાચા વિદ્વાન્ પુરુષો જ કરે છે. જેમ સાચો ન્યાય આપવામાં જે સમર્થ હોય, નિષ્પક્ષપાતી હોય, ગુણ-દોષને બરાબર સમજી શકે તેવા હોય, કોઈ પણ બાજુના આગ્રહથી પર હોય, ન્યાયની પદ્ધતિના બરાબર જાણકાર હોય એવા ન્યાયમૂર્તિ- ન્યાયાધીશ સાચો નિર્ણય જાહેર કરે છે. તેવી જ રીતે સાચા વિદ્વાન્ પુરુષો, નિષ્પક્ષપાતી, મધ્યસ્થ હૃદયવાળા, ન્યાયશાસ્ત્રની નીતિ-રીતિમાં પ્રવીણ એવા પંડિત પુરુષો જ સાચો તત્ત્વનિર્ણય કરી શકે છે. તે તત્ત્વનો નિર્ણય સમ્યક્પણે- એટલે કે અવિપરીત વિધિપણે હેતુ-સ્વરૂપ-અને ફળના ભેદથી થાય છે. તે આ પ્રમાણે-

સમ્યગ્ એટલે અવિપરીતવિધિથી= શાસ્ત્રમાં કહેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે પંક્તિના અર્થ કરવા. પદાર્થ, વાક્યાર્થ, મહાવાક્યાર્થ અને ઐદંપર્યાર્થ ક્યાં શું ઘટે છે ? તે પ્રમાણે અર્થ કરવા. પદોનો અર્થ કરવો તે પદાર્થ કહેવાય. જેમ કે “સર્વાણિ ભૂતાનિ ન હન્તવ્યાનિ”= સર્વે જીવો હણવા યોગ્ય નથી તે પદાર્થ, તેમાં વિશેષ અર્થ જાણવા શંકા ઉઠાવવી તે વાક્યાર્થ. જેમકે જો સર્વજીવો હણવા યોગ્ય નથી તો જિનમંદિર આદિ કેમ બનાવાય ? આવા પ્રશ્નના

ચો. ૧૬

૨૪૨

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૬૫

ઉત્તરો આપી સમાધાન કરવું તે મહાવાક્યાર્થ. જેમકે જિનમંદિર આદિની અલ્પહિંસા પરિણામે અહિંસાની જનક હોવાથી દોષ રૂપ નથી. તે મહાવાક્યાર્થ. સારાંશ રૂપે તાત્પર્યભૂત અર્થ કરવો તે ઐદંપર્યાર્થ જેમકે હિંસા હોય કે અહિંસા પરંતુ જ્યાં ભગવાનની જે આજ્ઞા તે જ સાર છે. તે ઐદંપર્યાર્થ. સાધુસંતોને એકસ્થાને રહેવાથી રાગ-દ્વેષ રૂપ ભાવહિંસા ન થાય માટે ચાલવામાં વાયુકાય આદિની અલ્પહિંસા હોવા છતાં વિહાર કરવો એવી જે આજ્ઞા તે ઐદંપર્યાર્થ. જ્યાં જે અબાધિત અર્થ ઘટે ત્યાં તે પ્રમાણે અર્થ કરવા તે અવિપરીતવિધિ કહેવાય છે. તે અવિપરીતવિધિ હેતુથી, સ્વરૂપથી અને ફળથી ત્રણ પ્રકારે હોય છે.

(૧) હેતુ = સાચા વિદ્વાન્ પુરુષો સૌ પ્રથમ જેમાં જે સાધ્ય સાધવું છે. તેમાં તે સાધ્યની સ્થાપના કરે છે. કારણ કે સ્થાપના કરે તો જ તેની ચર્યા થાય છે. અને ગુણ-દોષની વિચારણા ચાલે છે. તેને ન્યાયશાસ્ત્રોમાં “પક્ષ” કહેવાય છે. ત્યારબાદ તે પક્ષમાં તે સાધ્યને સાધનારો સમ્યગ્હેતુ રજુ કરે છે. સાચી દલીલ પ્રગટ કરે છે. હેતુમાં કોઈ દોષ ન આવે તેવા નિર્દોષ હેતુની રજુઆત કરે છે. જેમકે “પર્વતો વહ્નિમાન્” પ્રથમ આ પક્ષ સ્થાપે છે. અને પછી ધૂમવત્ત્વાત્ આવો સમ્યગ્હેતુ આપે છે. પછી આ હેતુ સાધ્યની સાથે અવિનાભાવી જ છે. સાધ્ય હોય તો જ હેતુ હોઈ શકે છે. જો સાધ્ય ન હોત તો આ હેતુ જણાત જ નહીં. એમ અન્યથાનુપપત્તિ દ્વારા અને તેને પુષ્ટ કરનારાં અન્વય-વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતો આપવા દ્વારા પક્ષમાં સાધ્યની સિદ્ધિને બરાબર મજબૂત કરે છે. મહાનસ અને જલહૃદના દૃષ્ટાન્તથી વિવક્ષિત સાધ્યના નિર્ણય તરફ જાય છે. ઉપર કહેલા ધૂમવત્ત્વાત્ હેતુને કોઈ પ્રતિવાદી છળથી સવ્યભિચાર-વિરુદ્ધ-અસિદ્ધ કે બાધિત કરે તો આ વાદી તેનું બરાબર ખંડન કરીને તેના આપેલા દોષોનો (હેત્વાભાસોનો) વિધ્વંસ કરીને પોતાના કહેલા હેતુની “સમ્યગ્હેતુતા” અબાધિતપણે સિદ્ધ કરે છે. તેવી જ રીતે તે વાદી પક્ષદોષો, દૃષ્ટાન્તદોષો આદિને પણ ખંખેરી-ખંખેરીને પોતાના સાધ્યને સાધનારા હેતુની “સમ્યગ્હેતુતા-નિર્દોષતા” વિદ્વત્સભામાં ઘોષિત કરે છે.

જેમકે-પાંચ ભૂતોથી અતિરિક્ત “આત્મતત્ત્વ છે” ચૈતન્યવાન્ હોવાથી, અન્વય-દૃષ્ટાંત ચૈત્ર, વ્યતિરેકદૃષ્ટાંત ઘટ-પટ, તથા આ જગત્ ઈશ્વરકર્તૃક નથી, ઈશ્વર દયાળુ હોતે છતે સુખ-દુઃખનું કર્તૃત્વ ન સંભવે. ઈત્યાદિ વાસ્તવિક તત્ત્વનિર્ણય સમ્યગ્હેતુથી કરે છે.

(૨) સ્વરૂપ- વસ્તુ તત્ત્વનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું ? તેનું સ્વલક્ષણ શું ? કોઈપણ પદાર્થના ગુણ-ધર્મો શું ? તેનો નય અને પ્રમાણથી સાચો નિર્ણય કરે છે. જેમ કે પર્વતમાં રહેલો તે વલ્લિ દાહાત્મક છે. વૃક્ષાદિ વનસ્પતિજન્ય છે. અનિત્ય છે. કાલાન્તરે

ગાથા : ૬૫

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૪૩

નાશ પામનાર છે તથા પાંચભૂતોથી અતિરિક્ત આત્મા છે. તે દ્રવ્યથી નિત્ય છે. પર્યાયથી અનિત્ય છે. આત્મા શરીરવ્યાપી જ માત્ર છે પરંતુ જ્ઞાનથી (કેવલીને આશ્રયી) સર્વવ્યાપી પણ છે. ઈશ્વર એ મુક્તિગત આત્મા હોવાથી વીતરાગ છે. રાગાદિ-દોષોથી રહિત છે. પરભાવદશાથી પર છે. માટે જગત્ નિર્માણમાં કે જગતના વિનાશમાં પ્રેરાતા નથી. ઈત્યાદિ રીતે નયશ્રુત અને પ્રમાણશ્રુતનો આશ્રય લઈને વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે છે. વસ્તુમાં રહેલા અનંત ધર્મો પૈકી ઈતરધર્મોને ગૌણ કરી ઉપકારક એવા એક ધર્મને પ્રધાન કરાય તે નય અને વસ્તુનું સ્વરૂપ સર્વધર્મોથી વિચારાય તે પ્રમાણ. એમ બન્નેની સહાયતાથી પદાર્થોનું યથાર્થ સ્વરૂપ વિદ્વાન્ પુરુષો જાણે છે. પ્રત્યેક વસ્તુ નિત્યાનિત્ય ભિન્ના-ભિન્ન, સામાન્ય-વિશેષ, સદશ-વિસદશ, અને વાચ્ય-અવાચ્યાદિ રૂપે અનેકાન્તાત્મક છે. પ્રમાણને જ સ્યાદ્વાદશ્રુત કહેવાય છે.

(૩) ફલ-સાયો તત્ત્વનિર્ણય કરવાનું ફળ શું આવે ? શા માટે આવો યથાર્થ તત્ત્વનિશ્ચય કરવામાં આવે છે ? તે પણ પંડિત પુરુષો વિચારે છે. તત્ત્વનિર્ણય કરવા રૂપ જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ ફલ (તાત્કાલિક ફલ) અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ છે. અને પરંપરાફળ કેવલજ્ઞાનનું સુખ અને ઉપેક્ષાભાવની પ્રાપ્તિ છે. શેષ ચાર જ્ઞાનોનું ફળ હેયને હેય સમજીને હેયનો ત્યાગ કરવો, ઉપાદેયને ઉપાદેય સમજીને ઉપાદેયપણે સ્વીકાર કરવો, અને જ્ઞેયને જ્ઞેયપણે સમજીને જાણવું એ ફળ છે. જેમ કે પર્વતમાં વહ્નિ છે એમ જાણીને તેની જરૂરિયાત હોય તો નજીક જવું, તે અગ્નિ બાળે તેમ હોય તો તે અગ્નિથી દૂર જવું. આત્મા નિત્યાનિત્ય છે એ સમજીને કર્મબંધથી દૂર ખસવું. કારણકે નિત્ય હોવાથી ઉદયકાળે આ જીવને જ ભોગવવું પડે છે. અને અનિત્ય હોવાથી પુણ્યોદયમાં ગર્વ અને પાપોદયમાં શોક ન કરવો. કારણ કે તે બન્ને પરિસ્થિતિ અનિત્ય છે. ઈત્યાદિ રીતે વિચારવું. કૂંફાડા મારતો સર્પ આવતો હોય ત્યારે કૂંફાડા મારવાપણું એ હેતુ છે. “આ સર્પ જ છે” એવો નિશ્ચય તે સ્વરૂપ છે. અને ખસી જવું. દૂર ભાગી જવું તે ફળ છે. પાંત્રીસ ગુણો યુક્ત મધુર અને ગંભીર વાણી એ તીર્થંકરપણાનો હેતુ છે. તેનાથી “આ તીર્થંકર પરમાત્મા છે.” એવો નિર્ણય એ સ્વરૂપ છે. અને તેમની નજીક જઈને વાણી સાંભળવી, વિરતિ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાં તથા કર્મક્ષય કરવો એ ફળ છે. આ પ્રમાણે વિદ્વાન્ પુરુષો પક્ષપાત રહિત મધ્યસ્થતાથી અવિપરીત વિધિપણે સાચા હેતુથી પ્રથમ સાચા તત્ત્વનો નિર્ણય કરે છે. કે જે નિર્ણયથી હેય-ઉપાદેયનો વિવેક જન્મે છે. અને તે જ આત્મહિત કરનારો છે. આવો સુંદર-અબાધિત-નિર્દોષ તત્ત્વનિર્ણય નિષ્પક્ષપાતી વિદ્વાન પુરુષો જ કરી શકે છે બીજા પુરુષો કેમ કરી શકતા નથી ? તેના ઉત્તરમાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે વેદસંવેદ્યપદના બલથી આ સાચો તત્ત્વનિર્ણય થઈ

૨૪૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૬૫

શકે છે. અને આ વેદ્ય સંવેદ્યપદ નિષ્પક્ષપાતી (રાગ-દ્વેષનો ગ્રંથિભેદ જેઓએ કર્યો છે. તેવા) મધ્યસ્થ વિદ્વાન્ પુરુષોમાં જ હોય છે. જે વેદ્યસંવેદ્યપદનું વર્ણન આગળ ૭૩/૭૪ ગાથામાં આવે છે. માટે વેદ્યસંવેદ્યપદ આવે ત્યારે જ ન્યાયશાસ્ત્રની પદ્ધતિમાં નિપુણ પુરુષો હેતુ-સ્વરૂપ-અને ફળના ભેદથી સાચો તત્ત્વનિર્ણય કરે છે. અને તેવો તત્ત્વનિર્ણય પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં હોતો નથી. માટે અહીં સૂક્ષ્મબોધવર્જિત જીવ છે.

હેતુ-સ્વરૂપ-અને ફળનું લક્ષણ શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજી મ. ન્યાયાવતારગ્રંથમાં આ પ્રમાણે જણાવેલ છે.

સાધ્યાવિનાભુવો લિઙ્ગાત્, સાધ્યનિશ્ચાયકં સ્મૃતમ્ ।
 અનુમાનં તદ્ભ્રાન્તં, પ્રમાણત્વાત્ સમક્ષવત્ ॥૫॥
 નયાનામેકનિષ્ઠાનાં, પ્રવૃત્તેઃ શ્રુતવર્ત્મનિ ॥
 સમ્પૂર્ણાર્થવિનિશ્ચાયિ, સ્યાદ્વાદશ્રુતમુચ્યતે ॥૩૦॥
 પ્રમાણસ્ય ફલં સાક્ષાદજ્ઞાનવિનિવર્તનમ્ ॥
 કેવલસ્ય સુખોપેક્ષે, શેષસ્યાદાનહાનધીઃ ॥૨૮॥

(શ્રી ન્યાયાવતારઃ શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી)

વેદ્યસંવેદ્યપદ = વેદ્ય=વેદવા યોગ્ય-અનુભવવા યોગ્ય, સંવેદ્ય=સંવેદન થવું અનુભવ થવો. પદ=સ્થાન. જે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે સંસારમાં છે તે વસ્તુને તેવા સ્વરૂપે અનુભવવી-જાણવી. યથાર્થ અનુભવ કરવો તે વેદ્યસંવેદ્યપદ અને તેનાથી જે વિપરીત તે અવેદ્યસંવેદ્યપદ. જેમકે શરીર નિરોગી હોય ત્યારે લેવાતા ભોજનમાં જે સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ હોય તેના સ્વાદનો જે જે અનુભવ થાય, મીઠી વસ્તુનો મીઠા સ્વાદરૂપે અનુભવ, તીખી વસ્તુનો તીખા સ્વાદરૂપે અનુભવ અને કારેલાના શાક જેવી કડવી વસ્તુનો કડવા સ્વાદરૂપે અનુભવ જે કરાય તે જેમ યથાર્થ અનુભવ થાય છે. તેમ હેયનો હેય રૂપે અને ઉપાદેયનો ઉપાદેય રૂપે જે અનુભવ કરવો તે વેદ્યસંવેદ્યપદ. પરંતુ તાવના કારણે શરીર બેચેન હોય ત્યારે લેવાતા ભોજનમાં વસ્તુના સ્વાદનો અનુભવ જે વિપરીત થાય, તેની જેમ જે વિપરીત અનુભવ તે અવેદ્યસંવેદ્યપદ. તેવી રીતે આંખ નિર્દોષ હોય ત્યારે શ્વેત વસ્તુને શ્વેત અને પીત વસ્તુને પીત જાણવી તે લોકવ્યવહારથી વેદ્યસંવેદ્યપદ. અને આંખમાં પીળીયા આદિના દોષ હોય ત્યારે શ્વેત વસ્તુને પીત જાણવી તે લોકવ્યવહારથી અવેદ્યસંવેદ્યપદ.

આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિએ વેદ્યસંવેદ્યપદનો અર્થ આ પ્રમાણે જાણવો. પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં મિથ્યાત્વ મોહના ઉદયરૂપ દોષ વિદ્યમાન હોવાથી જે પદાર્થ (અનેકાન્ત આદિ)

ગાથા : ૬૬

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૪૫

જેવા સ્વરૂપવાળો છે તેવા સ્વરૂપવાળો જણાતો નથી માટે અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે. અને સ્થિરાદિ પાછળની ચાર દષ્ટિમાં ગ્રંથિભેદ થયેલ હોવાથી મિથ્યાત્વમોહનો અનુદય થવાથી, અને જિનેશ્વર પરમાત્માના વચનનું અનુસરણ હોવાથી જે વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવા સ્વરૂપે પદાર્થો જણાય છે તેથી તે વેદ્યસંવેદ્યપદ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના વેદ્યસંવેદ્યપદના પ્રભાવથી જે પદાર્થનું જેવું સ્વરૂપ હોય તેવા સ્વરૂપનો જે યથાર્થ નિર્ણયાત્મક બોધ થાય તે સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે. પ્રથમની ચાર દષ્ટિમાં વેદ્યસંવેદ્યપદ ન હોવાથી સૂક્ષ્મબોધ હોતો નથી. ॥૬૫॥

इहैव विशेषतः प्रवृत्तिनिमित्तमाह—

પ્રથમની આ ચાર દષ્ટિમાં સૂક્ષ્મબોધ ન હોવાનું વિશેષ પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત જણાવે છે.

भवाम्भोधिसमुत्तारात्કर्मवज्रविभेदतः ।

ज्ञेयव्याप्तेश्च कात्स्न્યેन, सूक्ष्मत्वं नायमत्र तु ॥૬૬॥

ગાથાર્થ = (૧) ભવસમુદ્રના નિસ્તારથી, (૨) કર્મરૂપી વજ્રના વિશેષ ભેદથી, અને (૩) જ્ઞેય પદાર્થના બોધની વ્યાપ્તિ સંપૂર્ણપણે થવાથી તત્ત્વનિર્ણયમાં સૂક્ષ્મત્વ કહેવાય છે. પરંતુ આવું સૂક્ષ્મત્વ આ દષ્ટિમાં સંભવતું નથી. ॥૬૬॥

ટીકા - “भवाम्भोधिसमुत्ताराद्”-ભવસમુદ્રસમુત્તારણાલ્લોકોત્તરપ્રવૃત્તિહેતુતયા, તથા “કર્મવજ્રવિભેદતઃ”=કર્મવજ્રવિભેદેન વિભેદસ્ત્વપુનર્ગ્રહણતઃ, “જ્ઞેય-વ્યાપ્તેશ્ચ” કાત્સ્ન્યેનાનન્તધર્માત્મકતત્ત્વપ્રતિપત્ત્યા, “સૂક્ષ્મત્વં”-નિપુણત્વં બોધસ્ય, “નાયમત્ર તુ” નાયં સૂક્ષ્મો બોધઃ, અત્ર-દીપ્રાયાં દૃષ્ટૌ, અધસ્ત્યાસુ ચ તત્ત્વતો ગ્રન્થિભેદાઽ-સિદ્ધેરિતિ ॥૬૬॥

વિવેચન :- નિષ્પક્ષપાતી, કદાગ્રહ વિનાના, આવા પારમાર્થિક તત્ત્વનિર્ણયને જ સૂક્ષ્મબોધ કહેવાનું કારણ શું ? આવા તત્ત્વનિશ્ચયમાં જ “સૂક્ષ્મત્વ” શબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્તવિશેષ સમાયેલું છે. તે નિમિત્ત વિશેષ શું છે ? તે વાત ગ્રંથકાર મહર્ષિ આ ગાથામાં સ્પષ્ટ કરે છે કે આવા તત્ત્વનિર્ણયને જ સૂક્ષ્મબોધ કહેવાનાં ૩ કારણ છે.

(૧) ભવાંભોધિસમુત્તારણ = આ જીવને જ્યારે આવો સૂક્ષ્મબોધ થાય છે, ત્યારે ભવસમુદ્ર તરીકે શકાય છે. સૂક્ષ્મબોધ ભવસમુદ્રથી તારનાર છે. સંસારરૂપી સાગર હવે આ જીવને બે-ચાર પગલાં જેટલો જ લાગે છે. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટથી પણ માત્ર દેશોન અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત જ સંસાર શેષ રહે છે. જે ભૂતકાલીન અનંતપુદ્ગલપરાવર્તરૂપ આ

૨૪૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૬૬

અપાર સંસાર સાગરની અપેક્ષાએ ગોષ્પદ (ગાયના એક પગલા) તુલ્ય છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ જ્યારે ભવનો નિસ્તાર થવાનો કાળ પાકે અર્થાત્ આટલો જ સંસાર બાકી રહે ત્યારે આ સૂક્ષ્મબોધ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. અને વ્યવહાર નયથી આવા પ્રકારનો થયેલો સૂક્ષ્મ બોધ ભવસાગરનો અન્ત કરી આપનાર છે. તેથી તે બોધને સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- ભૂતકાળમાં અનંત પુદ્ગલપરાવર્ત પસાર કર્યા, તેમાં ભવનિસ્તાર ન થયો, અને હવે આ સૂક્ષ્મબોધ થવાથી માત્ર અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તમાં જ ભવનો નિસ્તાર થાય એવું કેમ બને છે ?

ઉત્તર :- પ્રાપ્ત થયેલો આ સૂક્ષ્મબોધ દિન-પ્રતિદિન અધિક અધિક “લોકોત્તર પ્રવૃત્તિનો હેતુ” બને છે, તે માટે આમ થાય છે. જિનેશ્વર પરમાત્માની આજ્ઞાને અનુસારે ધર્મકાર્યમાં જે પ્રવૃત્તિ તે લોકોત્તર પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. આ જીવને હવે લૌકિક પ્રવૃત્તિમાં રસ નથી. વિષયસુખ-પૌદ્ગલિક સુખ-કષાયો-જન્મ-મરણ અને લગ્નાદિના સાંસારિક પ્રસંગોના વ્યવહારોમાંથી મન ઉભગી ગયું છે. માત્ર-જ્ઞાન-ધ્યાન-ચારિત્ર-ત્યાગ-તપ-અધ્યયન-વૈયાવચ્ચ આદિ લોકોત્તર પ્રવૃત્તિમાં જ આ જીવને રસ છે. તે તે કાર્યોમાં જ રચ્યો-પચ્યો આ જીવ રહે છે. આમ આ તત્ત્વ નિર્ણય લોકોત્તર પ્રવૃત્તિનો હેતુ હોવાના કારણે ભવસમુદ્રથી નિસ્તાર કરાવનાર છે. માટે આવા તત્ત્વનિર્ણયને જ સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે.

(૨) **કર્મવજ્રવિભેદતઃ** = કર્મરૂપી વજ્રનો વિશેષ ભેદ-નાશ કરનાર હોવાથી આ તત્ત્વનિર્ણયને જ સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે. અનાદિકાલીન ગાઢ-દુર્ભેદ-ઘનીભૂત એવા રાગ અને દ્વેષ રૂપ મોહનીયકર્મની જે ગ્રંથિ (ગાંઠ) છે કે જે ગ્રંથિ વજ્રતુલ્ય છે. તેનો વિશેષ ભેદ થાય છે. વિભેદ એટલે કે આ ગ્રંથિના એવા ચૂરેચૂરા કરે છે કે આવા ગાઢ રાગ-દ્વેષવાળું મોહનીયકર્મ આ જીવ ફરીથી ક્યારે પણ બાંધવાનો નથી, અપુનર્ગ્રહણરૂપે જે ભેદ થાય તે વિભેદ કહેવાય છે. **ભેદ** શબ્દની આગળ **વિ** ઉપસર્ગ અપુનર્ગ્રહણનો સૂચક છે. આવા પારમાર્થિક તત્ત્વનિર્ણયથી કર્મરૂપી વજ્ર વિશેષે ભેદાયું હોવાથી આવો તીવ્ર સંક્લેશ અને તજજન્ય કર્મબંધ ફરીથી કદાપિ આવતો નથી. તેથી આ તત્ત્વનિર્ણયને સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે. આવો સુંદર સૂક્ષ્મબોધ આ જીવને સદા કલ્યાણ જ આપનાર બને છે. કહ્યું છે કે-

ભેદોઽપિ ચાસ્ય વિજ્ઞેયો, ન ભૂયો ભવનં તથા ॥

તીવ્રસંક્લેશવિગમાત્, સદા નિઃશ્રેયસાવહઃ ॥૨૮૨॥

(શ્રી યોગબિન્દુ, પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મ.)

ગાથા : ૬૬

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૪૭

(૩) જ્ઞેયવ્યાપ્તિનું કાત્સ્ન્યપણું = આ સંસારમાં જાણવા લાયક એવાં સમસ્ત જ્ઞેયતત્ત્વોનું જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે થાય છે. માટે પણ આ તત્ત્વનિર્ણયમાં “સૂક્ષ્મત્વ” કહેવાય છે. સમસ્ત જ્ઞેય ભાવો અનંત ધર્માત્મક છે. તે અનંતધર્મો ભિન્ન ભિન્ન નયોની અપેક્ષાએ જ સમજાય છે. જેમ કે ઘટ સત્ છે તે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ સમજાય છે અને તે જ ઘટ અસત્ પણ છે તે વાત પરદ્રવ્ય-પરક્ષેત્ર-પરકાલ અને પરભાવની અપેક્ષાએ સમજાય છે. આ જ ઘટ નિત્ય છે એ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સમજાય છે. તે જ ઘટ અનિત્ય છે એ પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ જણાય છે. એમ પરસ્પર વિરોધી બે બે ધર્મોની જોડી એવી અનંત જોડી એકેક જ્ઞેય વસ્તુમાં વ્યાપકપણે ભરેલી છે. તે સમસ્ત ધર્મોનું કાત્સ્ન્યપણું (સંપૂર્ણપણું) જ્ઞાન અનેકાન્તવાદ-સ્યાદ્વાદ-અપેક્ષાવાદથી જ થાય છે. અનેકાન્તવાદ એ જ પરમાત્માનું શાસન છે. પરમાત્માની આજ્ઞા છે. અનેકાન્તવાદ વિના તત્ત્વવ્યવસ્થા અસંભવિત છે. કારણ કે તત્ત્વની વ્યવસ્થા (તત્ત્વનું સ્વરૂપ જ) અનેકાન્તમય છે. જન્મથી અંધ પુરુષો હાથીના સ્વરૂપને કહેવામાં જે ઝઘડે છે તેને શાન્ત કરનાર દેખતા પુરુષની જેવો આ અનેકાન્તવાદ જુદા-જુદા નયોથી ઉભા થતા ભિન્ન-ભિન્ન દંષ્ટિકોણોનો સમન્વય કરનાર છે. તેથી જ કષાયોથી મુકાવનાર છે. અહીં કોઈ પણ મતના આગ્રહને ઉભા રહેવાનું સ્થાન જ રહેતું નથી. આ સ્યાદ્વાદ પરમ સામ્યરસને આપનાર છે. આવો પરમ ઉદાર, ગંભીર, સર્વગ્રાહી, સર્વ પ્રકારના સમાધાનને કરનારો, કષાયમુક્તિદાયક, સમન્વયાત્મકદંષ્ટિપ્રેરક એવા અનેકાન્તવાદથી તત્ત્વનો સાચો અબાધિત નિર્દોષ નિર્ણય થઈ શકે છે. તેથી તેને સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે. આ કારણથી જ પૂર્વાચાર્યોએ “અનેકાન્તવાદ વિના તત્ત્વવ્યવસ્થા શક્ય નથી” એવી ઉદ્ઘોષણા અનેક શાસ્ત્રોમાં કરેલી છે.

इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणामुदारघोषामुद्घोषणां ब्रुवे ।

न वीतरागात्परमस्ति दैवतं, न चाप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः ॥

(કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય)

જો કે આ જીવને કેવલજ્ઞાન થયું નથી. પરંતુ કેવલજ્ઞાનીના વચનો ઉપર પૂર્ણપણે શ્રદ્ધા હોવાથી સંપૂર્ણબોધ થાય છે. એમ કહ્યું છે. કેવલી ભગવાન્ સાક્ષાત્ સર્વ વસ્તુને સંપૂર્ણપણે જાણે છે અને પ્રકાશે છે. તેમના વચનો ઉપર આ જીવ પૂર્ણ શ્રદ્ધાળુ છે. તેથી તે પણ સર્વભાવોનો શ્રદ્ધા દ્વારા યથાર્થ જાણકાર કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે આ તત્ત્વનિર્ણય (૧) સંસારરૂપી સમુદ્રનો નિસ્તાર કરનાર હોવાથી, (૨) કર્મરૂપી વજ્રને ભેદનાર હોવાથી, અને (૩) જ્ઞેય પદાર્થોનું સંપૂર્ણપણે અબાધિતરૂપે યથાર્થ જ્ઞાન કરાવનાર હોવાથી આવા તત્ત્વનિર્ણયને જ સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે. માત્ર એટલી

૨૪૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૬૭

વિશેષતા છે કે આવો સૂક્ષ્મબોધ આ ચોથી દીપ્રાદૃષ્ટિમાં (તથા તેની નીચેની મિત્રા-તારા- અને બલા દૃષ્ટિમાં) થતો નથી. કારણ કે હજુ આ જીવો ગ્રંથિભેદ પાસેના દેશ સુધી આવ્યા છે પરંતુ ગ્રંથિભેદ કર્યો નથી. તેથી રાગાદિ દોષો અતિશય મોળા પડ્યા નથી માટે આવો સૂક્ષ્મબોધ ગ્રંથિભેદ કર્યા પછી આવનારી સ્થિરાદિ દૃષ્ટિમાં થાય છે. ॥૬૬॥

પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં વેદસંવેદ્યપદના અભાવથી અર્થાત્ અવેદ્યસંવેદ્યપદના પ્રભાવથી આવો સૂક્ષ્મબોધ સંભવતો નથી તે વાત સમજાવે છે-

અવેદ્યસંવેદ્યપદં, યસ્માદાસુ તથોલ્બણમ્ ।

પક્ષિચ્છાયાજલચર-પ્રવૃત્ત્યાભમતઃ પરમ્ ॥ ૬૭ ॥

ગાથાર્થ = જે કારણથી પ્રથમની આ ચાર દૃષ્ટિઓમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ અતિશય ઉલ્બણ (પ્રબલ) હોય છે. તથા આ અવેદ્યસંવેદ્યપદથી પર એવું વેદ્યસંવેદ્યપદ પણ પક્ષિની છાયાને અનુસરનારા જલચર જીવની પ્રવૃત્તિ તુલ્ય (અવાસ્તવિક) હોય છે. અને તેવું પણ ચરમ યથાપ્રવૃત્ત કરણ કાલે જ આવે છે. ॥ ૬૭ ॥

ટીકા - “અવેદ્યસંવેદ્યપદં”-વક્ષ્યમાણલક્ષણં, “યસ્માદાસુ”-મિત્રાદ્યાસુ ચતસૃષુ દૃષ્ટિષુ, “તથોલ્બણં”-તેન નિવૃત્ત્યાદિપદપ્રકારેણ પ્રબલમુદ્ભૂતમિત્યર્થઃ, “પક્ષિચ્છાયાજલ-ચરપ્રવૃત્ત્યાભં”=પક્ષિચ્છાયાયાં તદ્વિદ્યા જલચરપ્રવૃત્ત્યાકારમ્ । “અતઃ પરં” વેદ્યસંવેદ્યપદમાસુ ન તાત્ત્વિકમિત્યર્થઃ, ગ્રંથિભેદાસિદ્ધેરિત્યેતદપિ પરમાસુ ચરમયથા-પ્રવૃત્તકરણેનૈવેત્યાચાર્યાઃ ॥ ૬૭ ॥

વિવેચન :- મિત્રાથી દીપ્રા સુધીની પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં આ જીવને સૂક્ષ્મ તત્ત્વબોધ કેમ હોતો નથી ? તેનું કારણ સમજાવતાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ કહે છે કે- આ ચાર દૃષ્ટિકાળે જીવમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ અતિશય ઘણું પ્રબળ હોય છે. દર્શનમોહનીયના ઉદયનું બળ ઘણું જ હોય છે (જો કે મિત્રા કરતાં તારામાં, તારા કરતાં બલામાં, અને બલા કરતાં દીપ્રામાં મોહનો ઉદય મંદ-મંદતર અવશ્ય થયો છે. તો પણ) સ્થિરાદિ પાછળની ચાર દૃષ્ટિઓની અપેક્ષાએ અહીં ગ્રંથિભેદ ન થયેલ હોવાથી મોહના ઉદયની પ્રબળતા વધારે છે. તથા આ પદથી પર એવું જે વેદ્યસંવેદ્યપદ તે અહીં ચરમ યથા-પ્રવૃત્તિકરણના કાલે પક્ષિની છાયાને અનુસરનારા જલચર જીવની પ્રવૃત્તિ તુલ્ય અવાસ્તવિક હોય છે. જ્યારે આકાશમાં પક્ષિ ઉડતું હોય અને તેની છાયા નીચે રહેલા તળાવ આદિના પાણીમાં પડતી હોય ત્યારે પાણીમાં ફરતાં માછલાં વગેરે કોઈ પણ

ગાથા : ૬૭

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૪૯

જલચર જીવો એમ માની લે છે કે આ પાણીમાં જ આ પક્ષી ચાલે છે. તેથી તેને પકડવા તે મત્સ્યાદિ પાણીમાં દોટ મૂકે છે. પરંતુ તેના હાથમાં કંઈ આવતું નથી. તે પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જાય છે. તેની જેમ દીપ્રા દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવને ગ્રંથિભેદ થયેલ ન હોવાથી ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણનો કાલ આવે ત્યારે વેદસંવેદપદ આવું અતાત્વિક પ્રાપ્ત થાય છે. *एतदपि*=આવું અતાત્વિક પણ *परम्*=વેદસંવેદપદ *आसु*=આ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓમાં ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણકાલે જ આવે છે. તેના પૂર્વકાલમાં આવતું નથી હવે જો અતાત્વિક વેદસંવેદપદ પણ ન આવતું હોય તો તાત્વિકની વાત તો સંભવે જ નહીં. એમ પૂર્વકાલીન યોગાચાર્ય પુરુષો કહે છે.

પ્રથમની ચાર યોગની દૃષ્ટિઓમાં વર્તતા જીવોમાં પ્રથમ ગુણસ્થાનકનો સાચો ગુણવિકાસ થાય છે. મિથ્યાત્વ દશા મંદ-મંદ થતી જાય છે. તેથી જ તાત્વિક વૈરાગ્ય અને આંશિક વિવેક ગુણ પ્રગટ થતો જાય છે. શુદ્ધ ભાવપૂર્વકની જિનાજ્ઞાના અનુસારે આ બન્ને ગુણો એ લોકોત્તર ગુણો છે. જ્યાં જ્યાં લોકોત્તર ગુણો આવે છે ત્યાં ત્યાં તેટલા તેટલા અંશે મોક્ષમાર્ગ-મોક્ષ તરફનું પ્રયાણ ચાલુ જ હોય છે. આ ચાર દૃષ્ટિમાં રહેલા જીવો મુક્તિદાયક એવા આ લોકોત્તર ગુણોનો (વૈરાગ્યાત્મક-જ્ઞાન અને વિવેકાદિનો) અંશે અંશે આસ્વાદ માણનારા થાય છે. તે જીવોને અનુક્રમે શેરડી જેવો, તેના રસ જેવો, ઢીલા ગોળ જેવો, અને કઠણ ગોળ જેવો ગુણોનો આસ્વાદ આવે છે. આ ચાર દૃષ્ટિથી નીચે ઓઘદૃષ્ટિમાં રહેલા જીવોમાં આવા લોકોત્તર ગુણો કે તેનો આસ્વાદ સંભવતો નથી. શુદ્ધ ભાવના સંભવતી નથી, જિનાજ્ઞાનું અનુસરણ હોતું નથી, આધ્યાત્મિક ગુણોના રસાસ્વાદનો અસંભવ જ છે. જે કંઈ બાહ્ય-વ્યાવહારિક નીતિમત્તા-પ્રમાણિકતા આદિના સાંસારિક પ્રતિષ્ઠાજનક ગુણો હોય છે તે લૌકિકગુણો કહેવાય છે. તેથી પ્રથમ ગુણસ્થાનકને “ગુણસ્થાનક” શબ્દ જે કહેવાય છે તે અતાત્વિક કહેવાય છે. જ્યારે પ્રથમની ચાર યોગની દૃષ્ટિમાં આધ્યાત્મિક-લોકોત્તર ગુણોનો આંશિક વાસ્તવિક વિકાસ હોવાથી અને મિથ્યાત્વ મંદ-મંદતર થવાથી “ગુણસ્થાનક” શબ્દ જે કહેવાય છે તે વાસ્તવિક કહેવાય છે.

આ ચાર દૃષ્ટિમાં આધ્યાત્મિક ગુણોનો (વૈરાગ્યાત્મક-જ્ઞાન-વિવેકનો) અનુક્રમે વિકાસ થવા છતાં ગ્રંથિભેદ થયેલ ન હોવાથી મોહોદયની તીવ્રતા થતાં નિવૃત્તિ આદિ થવાનો (પાછા પડવાનો) પણ સંભવ છે. અધ્યાત્મ-માર્ગમાં વિઘ્નો ઉભાં થતાં અધ્યાત્મ-માર્ગથી પતન પણ (નિવૃત્તિ પણ) થાય. જો કે નિવૃત્તિ જ થાય અથવા નિવૃત્તિ થાય જ, એવો નિયમ નથી. પરંતુ અવેદસંવેદપદ પ્રબળ હોવાથી નિવૃત્તિ આદિ થવાના પ્રકારો સંભવે છે. અધ્યાત્મગુણો અને વિવેક હોવા છતાં પણ હજુ મોહોદય-જન્ય અવિવેક પણ સાથે છે. તેનું જોર વધતાં ઘણું અકાર્ય પણ કરાવે, પાપબંધ પણ કરાવે જેમ કે

જલસ્નાનાદિ દ્વારા વિધિપૂર્વક પરમાત્માની પૂજા કરવી એ શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે. તો પણ પૂજામાં હિંસા છે. એમ સમજી તેમાંથી નિવૃત્તિના પરિણામ કરાવે. અને આદિ શબ્દથી સાધુ બન્યા પછી સ્નાનાદિમાં હિંસા હોવાથી તે ન થાય તો પણ શૌચને ધર્મવિશેષ માની સ્નાનાદિમાં પ્રવૃત્તિના પરિણામ કરાવે. એમ આદિ શબ્દથી સમજવું. આ રીતે અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં જે ઉપાદેયપ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં નિવૃત્તિનો અને નિષિદ્ધપ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિનો પરિણામ કરાવે છે આ કારણથી આ ચાર દૃષ્ટિ કાળે જ્ઞાન અને વિવેક વિષમિશ્રિત અમૃતભોજનની તુલ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. જે વિવેકબુદ્ધિ છે તે અમૃતતુલ્ય છે અને જે અવિવેક છે તે વિષતુલ્ય છે. પ્રથમની બે દૃષ્ટિમાં આવતો અવિવેક નરકગતિયોગ્ય, અને ત્રીજી-ચોથી દૃષ્ટિમાં આવતો અવિવેક તિર્યચગતિ યોગ્ય પાપકર્મ બંધાવે છે. માટે પ્રતિપાતવાળી-નિવૃત્તિવાળી સાપાય એવી આ ચાર દૃષ્ટિઓ છે. એનો અર્થ એવો નથી કે આ ચાર દૃષ્ટિઓવાળા જીવો નિયમા પડે જ, પરંતુ પતનના સંભવવાળા છે. કોઈ જીવ ન પડે અને સડસડાટ ચડી જાય એવું પણ બને, કારણ કે આંશિક યોગમાર્ગ તો અંદર છે જ. અપુનર્બંધક અવસ્થા આવ્યા પછી મોહનો ઉદય તીવ્ર હોવા છતાં પણ એક પુદ્ગલ-પરાવર્તનથી વધારે સંસાર પરિભ્રમણ હોતું નથી. તેમાં પણ પારમાર્થિકપણે જૈનશાસન પામેલાને તો માત્ર અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન જ શેષ હોય છે. તે પણ ઘોર આશાતના કરનારને આટલો (લાંબો) કાળ બાકી રહે છે. પરંતુ આરાધક જીવને તો પાંચ-દશ ભવોમાં જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે અવેદ્યસંવેદ્યપદની ઉલ્ભાષતા હોવાથી અને વેદ્યસંવેદ્યપદ પક્ષિની છાયાની પાછળ દોડનારા જલચરજીવની પ્રવૃત્તિ તુલ્ય અતાત્વિક હોવાથી આ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિકાળે સૂક્ષ્મબોધ સંભવતો નથી. આ કાળે જે કંઈ તત્ત્વબોધ થતો દેખાય છે તે ઉપરછલ્લો-સ્થૂલ હોય છે. અતિશય ઊંડો અને તત્ત્વના રહસ્યના પારને પામનારો બોધ અહીં થતો નથી. આ કથનથી એક વાત ઘણી જ ધ્યાન ખેંચે છે કે આ કાળે ઘણા લોકો ઉપરછલ્લાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચીને, અહીં તહીંથી કંઈક જાણીને, જ્ઞાનીઓના અનુભવમાંથી નિકળેલાં વચનામૃતોને પોપટની જેમ કંઠસ્થ કરીને પોતાના આત્મામાં મોહને હણ્યા વિના, યથાર્થ અધ્યાત્મદશા મેળવ્યા વિના માન માટે, મોભા માટે, દ્રવ્યોપાર્જન માટે ઈત્યાદિક સાંસારિક લાલસાએ પોતાની જાતને “જ્ઞાની” અને “અધ્યાત્મી” કહેવડાવે છે. અને પોતે પોતાની જાતને પંડિત માને છે. એવા શુષ્ક અધ્યાત્મીઓએ ઘણો બોધ લેવા જેવો છે કે વાસ્તવિક ગુણો મેળવ્યા વિના, મોહદશાને મંદ કર્યા વિના, પ્રત્યેક દૃષ્ટિઓમાં વર્ણવેલા ભાવો સાચી રીતે પ્રાપ્ત કર્યા વિના, આત્માની સાથે અંતઃસ્પર્શ થયા વિના, જૈનશાસનની ભાવથી સ્પર્શના (પ્રાપ્તિ) થયા વિના તથા તેમના કહ્યા પ્રમાણેના જ માર્ગના અનુસરણ વિના “ગુણસ્થાનક”

ગાથા : ૬૭-૬૮

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૫૧

આવી જતું નથી. જેમ જેમ સાચું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આવે છે તેમ તેમ તેને અનુરૂપ ક્રિયામાર્ગ-ત્યાગમાર્ગ-તપમાર્ગ-સદાચારનો માર્ગ પણ અધ્યાત્મ હોવાથી આવે જ છે. રાત્રિ-ભોજન કરનારા, ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિવેક વિનાના, દર્શન-વંદનાદિ ક્રિયા વિનાના, પ્રતિક્રમણાદિ આવશ્યક ક્રિયાનો લોપ કરનારા, ભાવનિર્ગ્રન્થતાને જ થાપીને સર્વત્યાગના (સર્વવિરતિના) માર્ગનો ઘાત કરનારા, અને દીક્ષિત સાધુઓથી જનતાને દૂર રાખનારા, સાધુમાર્ગના પૂરેપૂરા અપલાપક છે. આ કાલે કોઈ સાચા સાધુ નથી એમ કહેનારા ભગવાનના ચતુર્વિધ સંઘના ઉચ્છેદક છે. એટલે જ શાસ્ત્રીય ભાષામાં આવા પંથો ઉભા કરનારાને અને તેવા પંથોને વેગ આપનારાઓને “નિહ્વ” કહેવામાં આવે છે.

માત્ર અધ્યાત્મનાં પદો ગાનારા, ગુણો મેળવ્યા વિના દુહાઓ માત્ર દોહરાવનારા અને પોતાના દ્વારા બતાવાતો માર્ગ એ જ મોક્ષનો શોર્ટકટ માર્ગ છે એમ સમજાવનારા શુષ્ક આધ્યાત્મિકો જૈનશાસનના વિનાશક છે. ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરનારા છે. સાધુસંસ્થાના વિધ્વંસક છે. કોઈ પણ આત્મા ઉપરોક્ત ગુણો મેળવવાથી જ ગુણસ્થાનકમાં આગળ આવે છે. તેના હૈયે સંસારનો ત્યાગ જ વસ્યો હોય છે. સર્વવિરતિ લેવાની જ તાલાવેલી લાગી હોય છે. સંયમનો જ રસ લાગ્યો હોય છે. સંયમીઓ પ્રત્યે અનહદ બહુમાન અને સેવાભાવવાળો જ આ જીવ હોય છે. મોહ મંદ થયો હોય છે તેવો જ જીવ આ દષ્ટિમાં આવે છે. ભરતમહારાજા અને મરુદેવા માતાનાં દષ્ટાંતો આપી આમ જનતાને વિના ત્યાગે મોક્ષના ટૂંકા રસ્તાનો પ્રચાર કરનારા પ્રચારકો ભગવાનની આજ્ઞાના વિશેષ વિરાધક છે. એમ જાણવું. સાધુતા લીધા વિના પણ મુક્તિ થાય છે અને કમ વિના પણ કેવળજ્ઞાન (અકમવિજ્ઞાન) થાય છે એમ કહેવું તે ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા છે.

સંયમ ન લહી શકાય એવું ભલે કદાચ બને, પરંતુ સંયમની કંઈ જરૂર નથી, સંયમ વિના મોક્ષે જઈ શકાય છે. સંયમ લેવો એ કંઈ જરૂરી નથી. આવું બોલવું અને માનવું એ મિથ્યાજ્ઞાન રૂપ છે. માટે વિવેકી બનવું અત્યંત જરૂરી છે. ॥૬૭॥

ક્રિમેતદેવમિત્યાહ—

અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં વર્તનારા જીવોને સૂક્ષ્મબોધ હોતો નથી એમ ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું, તેનું કારણ શું ? તે હવે સમજાવે છે.

અપાયશક્તિમાલિન્યં, સૂક્ષ્મબોધવિબન્ધકૃત્ ।

નૈતદ્વતોઽયં તત્તત્ત્વે, કદાચિદુપજાયતે ॥૬૮॥

૨૫૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૬૮

ગાથાર્થ = નરકાદિ અપાયોને આપવાની શક્તિવાળું પૂર્વબદ્ધ કર્મજન્ય મલીનપણું સૂક્ષ્મબોધનો પ્રતિબંધ કરનાર છે. તેથી આ માલિન્યવાળા આત્માને તત્વોને વિષે આ સૂક્ષ્મબોધ કદાપિ થતો નથી. ॥ ૬૮ ॥

ટીકા - “અપાયશક્તિમાલિન્ય”-નરકાદ્યપાયશક્તિમલિનત્વમ્, કિમિત્યાહ- “સૂક્ષ્મબોધવિબન્ધકૃત્”-અપાયહેત્વાસેવનક્લિષ્ટબીજભાવેન “નૈતદ્વતો”’અપાય-શક્તિમાલિન્યવતઃ “અયં”-સૂક્ષ્મો બોધઃ-તત્તસ્માત્ “તત્ત્વે”’’ ઇતિ તત્ત્વવિષયે “કદાચિદુપજાયતે”, અવન્ધ્યસ્થૂરબોધબીજભાવાદિત્યર્થઃ ॥ ૬૮ ॥

વિવેચન :- પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં આવેલા આત્માઓમાં હજુ “અપાયશક્તિનું માલિન્ય” હોય છે. નરક-નિગોદાદિના દુઃખદાયી ભવો અપાવનારૂં જે ક્લિષ્ટકર્મ છે તે અપાય (દુઃખ) અપાવનાર હોવાથી તે કર્મને જ “અપાય” કહેવાય છે. આવું અપાય રૂપ ક્લિષ્ટકર્મ શક્તિરૂપે (અંશતઃ) પણ આત્મામાં જ્યાં સુધી હોય છે ત્યાં સુધી તે આત્મામાં મલિનતા લાવે જ છે. આવા પ્રકારનું આ કર્મ રૂપ બીજ શક્તિરૂપે પણ જીવમાં હોય છે તેથી તે બીજ દુષ્ટ કાર્યો કરવા તરફ આ જીવને પ્રેરે છે. ચિત્તમાં મલીનતા લાવે છે. મનમાં વિષય-વિકારની વાસનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. પરિણામે આ બીજ અપાયોની પરંપરા રૂપી મહાવૃક્ષને ઉગારે છે.

બીજ રૂપે રહેલું આ મિથ્યાત્વ કર્મ જીવને આર્ત-રોદ્ર ધ્યાન કરાવવા દ્વારા ચિત્તાશયને મલીન કરે છે. તે માલિન્યતાથી કર્મબંધ થાય છે અને તે કર્મથી અપાય (દુઃખ) આવે છે. તેથી તે કર્મને જ “અપાય” કહેવાય છે. તે કર્મ રૂપ અપાય શક્તિમાત્રથી પણ (બીજરૂપે પણ) જીવમાં હોય તો માલિન્ય લાવનાર છે. પાપમય એવા મલીન આશયને ઉપજાવનારૂં અપાય રૂપ આ ક્લિષ્ટકર્મમય બીજ જ્યાં સુધી શક્તિથી પણ હોય છે ત્યાં સુધી તજજન્ય મલીનતા જીવમાં આવે જ છે અને તે મલીનતા સૂક્ષ્મબોધનો પ્રતિબંધ કરનારી છે. જેમ પાટી મલીન હોય તો તેના ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરો લખી શકાતા નથી. તેમ ચિત્તરૂપી પાટી ક્લિષ્ટકર્મજન્ય માલિન્યવાળી હોય ત્યારે તેના ઉપર સૂક્ષ્મબોધ થવા રૂપ સ્પષ્ટ અક્ષરો લખી શકાતા નથી. જ્યાં સુધી આ ચિત્ત મલીન ભાવવાળું હોય છે. મિથ્યાવિકલ્પોમાં મહાલતું હોય છે. શેખરલીના વિચારોમાં ઘુમતું હોય છે અને વિવિધ મોહતરંગોમાં જ રાયતું હોય છે. ત્યાં સુધી શાસ્ત્રીય નિર્મળજ્ઞાન (સૂક્ષ્મબોધ) તે જીવને થતો નથી.

શરીરમાં જેમ રોગનું બીજ હોય તો કાળાન્તરે રોગનાં નિમિત્તો મળતાં તે રોગ ફાટી નિકળે છે. ખેતરમાં ધાન્યનું બીજ વાવેલું હોય તો કાળાન્તરે જલાદિનો યોગ મળતાં મહાવૃક્ષરૂપે થાય છે તેમ શક્તિરૂપે પણ રહેલું નિરુપક્રમ એવું જે કર્મરૂપી અપાયનું

ગાથા : ૬૯

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૫૩

બીજ છે તે કાળાન્તરે અશુભનિમિત્તો મળતાં ફૂલીફાલી ચિત્તને (આશયને) મોહમય-મલીન બનાવીને આત્માનું સ્વાસ્થ્ય અવશ્ય બગાડે જ છે. તેથી જ તે સૂક્ષ્મતત્ત્વ બોધમાં અંતરાય કરનારું થાય છે. તદ્=આ કારણથી જ એતદ્વત્ત્વ=આ માલિન્યવાળા આત્માને તત્ત્વે=તત્ત્વને વિષે અયં=આ સૂક્ષ્મબોધ કદાચિદ્ ન ઉપજાયતે=કદાપિ ઉત્પન્ન થતો નથી જ. ॥૬૮॥

યસ્માદેવમ્—જે કારણથી આમ છે તેથી શું સમજવા જેવું છે તે કહે છે.

અપાયદર્શનં તસ્માચ્છુતદીપાન્ન તાત્ત્વિકમ્ ।

તદાભાલમ્બનં ત્વસ્ય, તથા પાપે પ્રવૃત્તિતઃ ॥ ૬૯ ॥

ગાથાર્થ = તેથી આ દંષ્ટિવાળા જીવને આગમરૂપી દીપકથી તાત્ત્વિક અપાયદર્શન થતું નથી, પરંતુ તેવા પ્રકારની પાપોમાં પ્રવૃત્તિ હોવાથી તેની આત્મા તુલ્ય=તદાભાસરૂપ આલંબન માત્ર હોય છે. ॥ ૬૯ ॥

ટીકા -“અપાયદર્શનં”-દોષદર્શનં “તસ્માચ્છુતદીપાદાગમાત્, ન તાત્ત્વિકં”- ન પારમાર્થિકમસ્યેતિ” યોગઃ । “તદાભાલમ્બનં” તુ-પરમાર્થાભાવિષયં પુનર્ભવતિ ભ્રાન્ત્યા, કુત્ત્વ ઇત્યાહ-“તથા પાપે પ્રવૃત્તિતઃ” - તથા ચિત્રાનાભોગપ્રકારેણ પાપે પ્રવૃત્તેરિતિ ॥ ૬૯ ॥

વિવેચન :- જેમ ગાઢ અંધકારથી ભરેલા ઓરડામાં કરાયેલો દીવો ચારે બાજુ પ્રકાશ-પ્રકાશ પાથરે છે અને ત્યાં રહેલી તમામ વસ્તુઓનું દર્શન કરાવે છે તેમ આગમ (જૈનશાસ્ત્રો)રૂપી દીપક અજ્ઞાન અને મોહરૂપી અંધકારથી ભરેલા આ લોકમાં સર્વ પદાર્થનું યથાર્થ દર્શન કરાવે છે. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ શું? તથા તેને મલીન કરનારાં ક્લિષ્ટકર્મોનું સ્વરૂપ શું? તે કર્મ આ જીવને કેવાં કેવાં દુઃખો-અપાયો આપે છે? નરક-નિગોદના ભવોમાં કેવો રખડાવે છે? તેનું સાચું યથાર્થ ભાન કરાવે છે. તથા તેવાં ક્લિષ્ટકર્મો રૂપી અપાયોને કેવી રીતે દૂર કરવા? તેના ઉપાયો અને સાચો રસ્તો શું? તે પણ જણાવે છે.

આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યમય અનંતગુણો યુક્ત નિર્મળ સ્ફટિકતુલ્ય છે. અનંત સુખનું ધામ છે. પરંતુ અજીવાત્મક કર્મના કારણે તેનું તે સ્વરૂપ અવરાયેલું છે. પુણ્ય-પાપરૂપ દ્વિવિધ કર્મોથી આ જીવ ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં સુખ-દુઃખમય દશામાં પરિભ્રમણ કરે છે. અવ્રત-કષાય-પ્રમાદાદિથી કર્મોનો આશ્રવ થાય છે. અને તજજન્ય પરિણામોને આધારે તીવ્ર-મંદ એવો કર્મબંધ થાય છે. ક્ષમાદિ દશવિધ ધર્માચરણથી સંવર થાય છે તથા

૨૫૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૬૯-૭૦

બાહ્ય-અભ્યંતર તપથી પૂર્વબદ્ધકર્મોની નિર્જરા થાય છે. અંતે સર્વકર્મોનો ક્ષય થતાં પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવાત્મક મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવા પ્રકારના તત્ત્વનું સમ્યગ્દર્શન આગમરૂપી દીપક કરાવે છે. પરંતુ આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવને ક્લિષ્ટકર્મજન્ય મલીનતાના કારણે તેવા પ્રકારના સૂક્ષ્મબોધની ઉણપને લીધે તે શ્રુતાગમરૂપી દીપકથી આ સંસાર દુઃખમય છે, અપાયરૂપ જ છે, ક્લિષ્ટકર્મો અપાય જ આપનાર છે, એવું અપાયદર્શન તાત્ત્વિક=પારમાર્થિક થતું નથી. કારણ કે ક્લિષ્ટકર્મોનું બીજ હજુ શક્તિરૂપે પડેલું છે. એટલે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ સમજાતું નથી. તેથી તેનો આ સ્થૂલબોધ તત્ત્વાભાસરૂપ હોય છે. ઉપરછલ્લો પક્ષિ-છાયા-જલચર-પ્રવૃત્તિ તુલ્ય હોય છે. તત્ત્વથી ચિત્તમાં ચોટ લાગી જાય. સજ્જડ રીતે જામી જાય અને તેના રંગે રંગાઈ જાય તેવો બોધ આ દૃષ્ટિવાળા જીવને હોતો નથી. એટલે હૃદયમાં પારમાર્થિક તત્ત્વરૂપે પરિણામ પામેલો આ બોધ ન હોવાથી બ્રાન્તિ રૂપ હોય છે. વાસ્તવિક અંતર્ગત ચિત્ત-પરિણતિ યુક્ત હોતો નથી.

આ દૃષ્ટિગત જીવને આ બોધ પરમાર્થથી નથી, પરંતુ આભાતુલ્ય અને બ્રાન્તિ રૂપ હોય છે તેનું શું કારણ? તો ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે હજુ આ જીવને પાપનો તેવા પ્રકારનો ભય લાગ્યો નથી. એટલે પાપકારી કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ચિત્ર-વિચિત્ર અનેક પ્રકારના માનસિક-વાચિક અને કાયિક પાપોમાં અનાભોગપણે પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ ક્લિષ્ટકર્મો-વિષયભોગો-પૌદ્ગલિકસુખોનો આનંદ નરકાદિ કુગતિનાં દુઃખો જ આપનાર છે અને તેથી વાસ્તવિક તે અપાયરૂપ જ છે એવું પારમાર્થિક તત્ત્વદર્શન થયું નથી. જો થયું હોત તો સર્પથી, સિંહથી કે ભૂતથી માણસ જેમ ભાગે, અજાણતાં પણ તેની સાથે રમે નહીં, તેવી રીતે આ જીવ પણ પાપકારી પ્રવૃત્તિમાં રમત નહીં. પરંતુ આ દૃષ્ટિકાળે પાપકારી કાર્યોની પ્રવૃત્તિ યુક્ત હોવાથી વાસ્તવિક (પારમાર્થિક) અપાયદર્શન થયું નથી પરંતુ બ્રાન્તિથી આભાતુલ્ય આ અપાયદર્શન થયું છે. ॥ ૬૯॥

અહીં સૂક્ષ્મબોધ તથા પારમાર્થિક અપાયદર્શન હોતું નથી એ સમજાવવા આ દૃષ્ટિથી ઉપરની ચાર દૃષ્ટિઓમાં કેવો બોધ અને કેવું અપાયદર્શન હોય છે તે સમજાવીને તેના વ્યતિરેકથી ઉપરોક્ત વાત સ્થિર કરે છે.

અતોડન્યદુત્તરાસ્વ સ્માત્ પાપે, કર્માગસોડપિ હિ ।

તમ્લોહપદન્યાસતુલ્યા વૃત્તિઃ ક્વચિદ્દિ ॥ ૭૦ ॥

ગાથાર્થ = આનાથી અન્ય (આ અવેદ્યસંવેદ્યપદથી અન્ય) એવું બીજું જે વેદ્યસંવેદ્યપદ છે. તે પદ ઉત્તર એવી ચાર (સ્થિરાદિ) દૃષ્ટિમાં હોય છે. આ

ગાથા : ૭૦

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૫૫

વેદ્યસંવેદ્યપદના પ્રભાવથી પૂર્વબદ્ધ કર્મરૂપી પાપના ઉદયથી કદાચ જો પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો પણ તપેલા લોઢાના ગોળા ઉપર પગ મૂકવા તુલ્ય તે પ્રવૃત્તિ હોય છે. ॥ ૭૦ ॥

ટીકા - “અતોઽન્યદુત્તરા” સ્વિતિ-પ્રક્રમાદવેદ્યસંવેદ્યપદાદ્ “અન્યદ્” વેદ્ય-સંવેદ્યપદમ્, ઉત્તરાસ્વિતિ સ્થિરાદ્યાસુ ચતસૃષુ દૃષ્ટિષુ । “અસ્માદ્” વેદ્યસંવેદ્યપદાત્, “પાપે”-પાપકર્મણિ હિંસાદૌ, “કર્માગસોઽપિ હિ”-કર્માપરાધાદપિ કિમિત્યાહ “તમ્લોહપદન્યાસતુલ્યા વૃત્તિઃ”-સંવેગસારા પાપે “ક્વચિદ્યાદિ” ભવતિ, પ્રાયસ્તુ ન ભવત્યેવેતિ ॥ ૭૦ ॥

વિવેચન :- પ્રથમની ચાર દષ્ટિમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદનું પ્રાબલ્ય હોય છે. તેનાથી અન્ય એવું જે પદ તે વેદ્યસંવેદ્યપદ છે કે જેનું વર્ણન ગાથા-૭૩-૭૪માં કહેવાશે. આ વેદ્યસંવેદ્યપદ ઉત્તર એવી ચાર દષ્ટિ એટલે કે સ્થિરાદિ (સ્થિરા-કાન્તા-પ્રભા અને પરા) દષ્ટિમાં હોય છે. પાછળની સ્થિરાદિ દષ્ટિમાં વર્તતો જીવ વેદ્યસંવેદ્યપદના પ્રભાવથી હિંસાદિ (હિંસા-જૂઠ-ચોરી-મૈથુન આદિ ૧૮) પાપસ્થાનકોમાં પ્રાયઃ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. અને પૂર્વે બાંધેલા નિરુપક્રમ કર્મના ઉદયથી (એટલે કે કર્મના અપરાધથી-કર્મરૂપી પાપોદયની પરવશતાથી) કદાચ કોઈ પાપકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો તે પ્રવૃત્તિ કેવી કરે છે ? તે દષ્ટાન્તથી સમજાવે છે કે તપેલા લોઢાના ગોળા ઉપર પગ મૂકવા તુલ્ય, તથા સંવેગ જ છે સાર જેમાં એવી પ્રવૃત્તિ કરે છે. ઘણું કરીને તો તે જીવ પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરતો જ નથી. પરંતુ કદાચ કરે તો આવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરે છે.

તપેલા લોઢાના ગોળા ઉપર કોઈ માણસ કદાપિ જાણી બૂઝીને પગ મૂકતો નથી. કદાચ ક્યાંય કોઈ વ્યક્તિની પરવશતાથી અથવા કોઈ કાર્ય કરવાના પ્રયોજનથી પગ મૂકવો જ પડે તો પગ મૂકતાં પહેલાં તમ્ લોહ જોઈને ગભરાય છે. તેના ઉપર પગ મૂકતાં દાહની વેદનાનો આંચકો અનુભવે છે. ત્યાં પગની વધુ સમય સુધી સ્થિતિ કરતો નથી, તુરત જ સ્વયં ઉપાડી લે છે આપોઆપ આ પગ ત્યાંથી ઉઠાવીને આગળ મૂકે છે. તેવી રીતે સ્થિરાદિ પાછળની ચાર દષ્ટિમાં વર્તતો જીવ વેદ્યસંવેદ્યપદના પ્રભાવથી સૂક્ષ્મ બોધવાળો છે. તેથી પ્રાયઃ પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરતો જ નથી. પરંતુ પૂર્વબદ્ધ કર્મ રૂપ અપરાધના ઉદયથી એટલે કે તે કર્મરૂપી પાપની પરવશતાથી કદાચ ક્યાંક પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો એટલે કે તે પાપકાર્ય કરવું જ પડે એમ છે એવું જોઈને પ્રથમ તો ગભરાય છે. ભયભીત બને છે. પાપભીરૂ એવો તે આત્મા પછી જ તે પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. પરંતુ હૃદયમાં તુરત

૨૫૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૦

જ તે પાપકાર્ય કર્યાની વેદનાનો આંચકો અનુભવે છે. અંદરથી દુઃખી દુઃખી થાય છે. પાપકાર્ય થયું ન થયું અને ત્યાંથી તુરત વિરામ પામી જાય છે. ઝાઝો સમય તે પાપકાર્યમાં રસિક થઈને સ્થિર થતો નથી. પાપથી તુરત અટકી જાય છે.

તથા પૂર્વબદ્ધ કર્મના અપરાધથી આજે મારે આવા પાપકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી પડી, આ ઘણા દુઃખની બીના છે. એમ અત્યન્ત નિરસપણે-ખેદ યુક્ત કરે છે. પોતાના રસિકપણાથી કે નિર્ધ્વંસપરિણામથી પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. પૂર્વકર્મોના ઉદયથી પ્રેરાઈને પરવશપણે ન છુટકે કરવી પડે છે અને કરે છે. તેથી આવા જીવો કાયપાતી જ હોય છે કાયામાત્રથી પાપમાં પડનારા હોય છે. પરંતુ ચિત્તપાતી હોતા નથી તેઓનું મન પાપકાર્ય કરવામાં કદાપિ જોડાતું નથી. સ્થિરાદિ દૃષ્ટિમાં આવેલા અને ભિન્નગ્રંથિ એવા આ સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવનું ચિત્ત સદા મોક્ષમાં જ રાચતું હોય છે. શરીર જ માત્ર સંસાર સેવનાર બને છે.

શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે-

સમ્મદ્વિટ્ટી જીવો, જઙ્ગલિ હુ પાવં સમાયરે કિંચિ ।
 અપ્પોસિ હોઙ્ગ બંધો, જેણ ન નિદ્ધંધસં કુણઙ્ગ ॥ વંદિત્તુ ॥
 કાયપાતિન એવેહ, બોધિસત્ત્વાઃ પરોદિતમ્ ।
 ન ચિત્તપાતિનસ્તાવદેતદત્રાપિ યુક્તિમત્ ॥ ૨૭૧ ॥
 ભિન્નગ્રન્થેસ્તુ યત્પ્રાયો, મોક્ષે ચિત્તં ભવે તનુઃ ।
 તસ્ય તત્સર્વ એવેહ યોગો યોગો હિ ભાવતઃ ॥ ૨૦૩ ॥

(પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત યોગબિંદુ)

આ પ્રમાણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માની સમસ્ત સંસાર સંબંધી ચેષ્ટા ભાવપ્રતિબંધ વિનાની હોય છે. ભોગી છતાં યોગી જેવી હોય છે. સંસારમાં જલકમલવત્ સર્વથા નિર્લેપ રહેનાર હોય છે. એટલે જ પ્રાયઃ કોઈ પણ પાપકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતો જ નથી. કદાચ પૂર્વબદ્ધ કર્મોદયથી પ્રેરાઈને કરવી પડે તો પણ નિર્ધ્વંસ પરિણામથી રાચીમાચીને કરતો નથી. પરંતુ તપેલા લોઢાના ગોળા ઉપર પગ મૂકવાની જેમ નિરસપણે કરે છે. હૃદયમાં અત્યંત દુઃખ ધરે છે. તેથી જ તેને અલ્પ કર્મબંધ થાય છે. સમ્યક્ત્વરૂપી અમૃતનો રસ જેણે ચાખ્યો હોય તેને સંસારના સુખરૂપ કુકસ-બુકસ (લુખ્ખા સુકકા બાકળા જેવા) ભોજનના રસો કેમ ગમે ? તીર્થંકર પરમાત્મા ગૃહસ્થાવાસમાં પોતે વૈરાગી અને લોકો તેમના ઉપર રાગી એવી નિર્લેપ દશામાં રહે છે તેનું વર્ણન કરતાં પૂ. ઉપાધ્યાયજી મ. કહે છે કે -

૨૫૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૧

સર્વ જીવો માટે આ સુકર નથી, ગ્રંથિદેશ પાસે આવેલા ઘણા જીવો પતન પામી જાય છે. કોઈક મહાત્મા જ પર્વતની જેમ દુર્ભેદ એવી ગ્રંથિને ભેદે છે કારણ કે રાગ-દ્વેષના આ સંસ્કાર અનાદિના છે અને અતિશય ગાઢ છે. મોહ અતિશય મંદ થવાથી જ વેદસંવેદ્યપદ આવે છે. આ પદ આવવાથી પાપપ્રવૃત્તિ કરવાની પ્રાયઃ મનોવૃત્તિ રહેતી જ નથી. વેદસંવેદ્યપદના પ્રભાવથી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. અને તેનાથી તેની જ લગની લાગવાથી, જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-શોક અને ભયાદિ અનંત દુઃખોની ખાણ તુલ્ય એવા આ ભયંકર સંસારથી દૂર ભાગે છે. જેમ ભયજનક સ્થાનથી ભય દેખાતાં માણસ મુઠ્ઠીઓ વાળીને ડબલ વેગે ભાગે છે. તેમ આ જીવને ભવમાં ભયો જ દેખાવાથી તેનાથી દૂર ભાગે છે. તેમાં રમતો નથી. સંસારસુખમાં આનંદ માનતો નથી. કહ્યું છે કે-

તદ્દર્શનમવાપ્નોતિ, કર્મગ્રન્થિં સુદારુણમ્ ।

નિર્ભિદ્ય શુભભાવેન, કદાચિત્કશ્ચિદેવ હિ ॥

સતિ ચાસ્મિન્નસૌ ધન્યઃ, સમ્યગ્દર્શનસંયુતઃ ।

તત્ત્વશ્રદ્ધાનપૂતાત્મા, રમતે ન ભવોદધૌ ॥

(પૂ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી કૃત શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય)

(૨) સંવેગાતિશય - આ સ્થિરાદિ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવને ભવભય અને પાપભય રૂપ સંવેગ પરિણામ અતિશયપણે હોવાથી પાપપ્રવૃત્તિ નિરસ અને અત્યન્ત ખેદવાળી બને છે. તેના ફળરૂપે વેદસંવેદ્યપદના પ્રભાવથી આ જીવમાં તીવ્ર સંવેગ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે. સંસાર ઊંડો ખાડો જ દેખાય છે. અનંતવાર ઈન્દ્રિયસુખો અનુભવવા છતાં ઈન્દ્રિયો અતૃપ્ત જ રહે છે અને તીવ્રકર્મ કરાવી જીવને નરકના ખાડામાં નાખી દે છે. સ્વાર્થથી ભરપૂર આ સંસાર કેવળ દુઃખદાયી જ છે. આત્માનું સહજાનંદરૂપ અનંત ગુણમય સ્વરૂપ હવે સમજાય છે. તેથી તે પ્રાપ્ત કરવા આ સંસારના પૌદ્ગલિક ભાવોમાંથી મન ઉઠી જાય છે. માટે પાપ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી અને કુટુંબાદિ સંબંધી નિર્વાહની પરવશતાથી કદાચ કરવી પડે તો તેમાં નિરસતા વધારે હોય છે.

તથા સંવેગ એટલે મોક્ષાભિલાષ, સમ્યક્ત્વના પ્રતાપે આત્માના સહજ સુખ સ્વરૂપ અમૃતરસનો આંશિક આસ્વાદ માણ્યો હોવાથી હવે આ જીવને પૂર્ણપણે સહજ સુખ માણવાનો તીવ્ર મનોરથ જાગે છે. સંસાર અનેકવિધ ઉપાધિઓથી ભરપૂર દેખાય છે. આ સંસાર તીવ્ર ક્લેશ-કષાય અને રાગાદિને જ ઉત્પન્ન કરનારો લાગે છે. તેનાથી દુઃખોની જ પરંપરા સર્જાય છે. ક્યાંય સુખની છાયા પણ દેખાતી નથી, સુખ મુક્તિમાં જ માત્ર જણાય છે. જન્માદિ દુઃખોથી રહિત સર્વથા ભયમુક્ત અવ્યાબાધ સુખ ત્યાં

ગાથા : ૭૧

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૫૯

જ છે.^૧ એમ સમજી પાપપ્રવૃત્તિમાં નિરસ બની જાય છે. મુક્તિ જ માત્ર વાસ્તવિક સુખયુક્ત છે. એવા પ્રકારના સંવેગના અતિશયપણાથી આ જીવ મુક્તિ તરફ દોટ મૂકે છે. મુક્તિ જ માત્ર મનમાં વસી હોવાથી તેના ઉપાયભૂત દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર ગુણોની પરમ ઉપાસના આરાધે છે. અરિહંત પરમાત્માની ભક્તિ, તેમના વચનોની પરમરુચિ, પરમવાત્સલ્યભાવ, આગમશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ, ત્યાગ અને સંયમમય જીવન બનાવવા તરફ પ્રયાણ કરે છે. કારણ કે “કારણથી કાર્યની નિષ્પત્તિ થાય છે.” એમ સમજીને મોક્ષતરફ જ પ્રીતિ હોવાથી મુક્તિના જ ઉપાયોમાં ઓતપ્રોત થાય છે.

ચરમૈવ પાપપ્રવૃત્તિ:= આ પ્રમાણે વેદસંવેદ્યપદના પ્રતાપે, અને સંવેગની અતિશયતાના કારણે સાંસારિક પાપકાર્યમાં નિરસપણે તમલોહપદન્યાસની જેમ કરાતી જે આ પ્રવૃત્તિ છે. તે પણ ચરમ જ છે. અંતિમ જ છે. અર્થાત્ આ જીવ ફરીથી હવે નિરસપણે પણ કદાપિ આવી પાપપ્રવૃત્તિ કરવાનો નથી કારણ કે હવે તે જીવને કદાપિ દુર્ગતિમાં જવાનો યોગ જ આવવાનો નથી. અહીં શ્રેણિક મહારાજાનું ઉદાહરણ સમજી લેવું. કે જેઓ પરમાત્મા મહાવીરપ્રભુની વાણીથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામેલા હતા, વેદસંવેદ્યપદના ભોક્તા હતા, સમ્યગ્દર્શનના પ્રતાપે આત્મગુણોના અનુભવવાળા હતા. છતાં વ્રત-પચ્ચક્ષ્પાણાદિ વિરતિ ધર્મ કરી શકતા ન હતા. અર્થાત્ અવિરતિની પ્રવૃત્તિવાળા હતા, તથા સમ્યક્ત્વ પામ્યા પૂર્વે આચરેલી પાપ પ્રવૃત્તિથી નરકાયુષ્ય બાંધેલું હતું. તેથી તેમની આ પાપપ્રવૃત્તિ ચરમ હતી, નરકગતિ પ્રાપ્ત થયા પછી હવે તેમને ફરીથી આવી દુર્ગતિ મળવાનો અયોગ છે. નરકગતિમાંથી નીકળીને આવતી ચોવીસીમાં પદ્મનાભ નામના પ્રથમ તીર્થંકર થશે. આ પ્રમાણે ભાવિમાં આવા જીવને બીજીવાર દુર્ગતિની પ્રાપ્તિ રૂપ પાપપ્રવૃત્તિ સંભવતી જ નથી તેથી આ પાપપ્રવૃત્તિ તે ચરમ પાપપ્રવૃત્તિ જ બને છે.

૧. જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ-રોગ-શોકાદ્યુપદ્રુતઃ ।
 ક્લેશાય કેવલં પુંસામહો ભીમો ભવોદધિઃ ॥
 સુખાય તુ પરં મોક્ષો જન્માદિક્લેશવર્જિતઃ ।
 ભયશક્ત્યા વિનિર્મુક્તો વ્યાબાધાવર્જિતઃ સદા ॥

(શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી કૃત શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય)

- જન્મ-મૃત્યુ-જરાવ્યાધિ-રોગ-શોકાદ્યુપદ્રુતમ્ ।
 વીક્ષમાણા અપિ ભવં, નોદ્વિજન્તેઽતિમોહતઃ ॥ ૭૧ ॥

(શ્રી યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય)

પ્રશ્ન = પ્રતિપતિતસમ્યગ્દર્શનાનામ્ સમ્યગ્દર્શન પામેલા જીવોની આ પાપપ્રવૃત્તિ જો ચરમ જ હોય તો સમ્યગ્દર્શન પામીને પતન પામેલા એવા જીવો અનંતસંસારી બન્યા છે. અનંત જન્મ-મરણની પરંપરા વધારનારા બન્યા છે. સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી પડીને જૈનશાસનની મહાઆશાતના કરનારા જીવો વધુમાં વધુ દેશોન અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તન એટલે કે અનંત કાળચક્ર સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે એવું શાસ્ત્રોમાં આવે છે. આટલા કાળમાં અનેકવાર દુર્ગતિમાં જવાનો યોગ બને જ છે. તો ઉપર જે એમ કહેવામાં આવ્યું કે આવા જીવને ફરીથી દુર્ગતિનો અયોગ છે આ વાત યત્કિંચિત્ છે અર્થાત્ તુચ્છ છે સાર વિનાની છે. વાસ્તવિક બરાબર નથી. પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવ જ નયસારના ભવમાં સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી મરીચિના ભવમાં કુલમદ કરવાથી અને ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા કરવાથી અનંતકાળ સંસારમાં રખડ્યા એવું શાસ્ત્રોમાં આવે છે માટે પ્રતિપતિત સમ્યગ્દર્શની જીવો અનંત સંસારી પણ હોય છે. અને અનેકવાર દુર્ગતિ પામવાનો યોગ પણ બને જ છે. તેથી આ ચરમ જ પ્રવૃત્તિ છે અને હવે દુર્ગતિનો અયોગ છે આ વાત યથાર્થ નથી. અર્થાત્ બરાબર સંગત થતી નથી.

ઉત્તર :- ન, અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્=આ પ્રશ્ન બરાબર નથી, કારણકે તેઓ અમારા કહેવાના અભિપ્રાયને બરાબર સમજ્યા નથી, ઉપશમ-ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક એમ ત્રણ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વ હોય છે તેમાંથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા જીવોને જ આવું દુર્ગતિના અયોગવાળું નૈશ્ચયિક વેદસંવેદપદ આવે છે. દુર્ગતિમાં ફરીથી જવું ન પડે અને ચરમ જ પાપપ્રવૃત્તિ હોય એવું વાસ્તવિક-પારમાર્થિક વેદસંવેદપદ ક્ષાયિકસમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોય છે. એવો અમારો કહેવાનો અભિપ્રાય છે. કારણકે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા જીવો જે ભવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામે છે તે ભવમાં જો અબદ્ધાયુ હોય તો તે જ ભવે મુક્તિ પદજ પામે છે. અને જો પૂર્વબદ્ધાયુ હોય તો પણ ૩-૪ ભવે નિયમા મુક્તિપદ પામે છે. તે ૩-૪ ભવમાં જો કદાચ દુર્ગતિ કરવી પડે તો એટલે કે નરક અથવા યુગલિકતિર્યચનો ભવ કરવો પડે તો પણ તે એક જ વખત કરવો પડે છે. વધારે તે ભવ કરવા પડતા નથી. માટે તેવા ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને જ નિશ્ચયથી આવું વેદસંવેદપદ હોય છે. એમ અમારો કહેવાનો અભિપ્રાય (આશય) છે. અમે આવા નિશ્ચય વેદસંવેદપદવાળા ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને આશ્રયીને જ દુર્ગતિનો અયોગ કહ્યો છે. એમ જાણવું.

ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વવાળા જીવને પણ આ વેદસંવેદપદ અવશ્ય આવે જ છે. પરંતુ તે જીવોનો સંસાર ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત હોઈ શકે છે. પતન પણ થાય છે. અને મિથ્યાત્વે જાય તો અનેકવાર દુર્ગતિમાં પણ જાય છે.

ગાથા : ૭૧

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૬૧

દર્શનસમ્પ્રકનો સર્વથા ક્ષય થયેલા ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વવાળા જીવ જેટલી વિશુદ્ધિવાળું નિશ્ચય વેદસંવેદ્ય પદ તે જીવોને સંભવતું નથી. તો પણ કાળાન્તરે નિશ્ચય વેદસંવેદ્યપદ પ્રાપ્ત કરાવે જ તેવા પ્રકારનું તેના કારણભૂત વ્યાવહારિક વેદસંવેદ્યપદ ઉપશમ અને ક્ષયોપશમસમ્યક્ત્વવાળા જીવોને પણ હોય જ છે. અને તે કારણથી “વ્યાવહારિકં અપિ તુ એતદેવ ચારુ”=વ્યવહારથી આવેલું એવું પણ આ વેદસંવેદ્યપદ સાડું જ છે. મનોહર જ છે. કે જે કાળાન્તરે પણ નિશ્ચય વેદસંવેદ્યપદને લાવનાર છે. (પરંતુ અવેદ્યસંવેદ્યપદ સાડું નથી) એમ એતદેવ શબ્દમાં લખેલા એવ શબ્દનો અર્થ કરવો. જો કે ક્ષાયિકસમ્યગ્દંષ્ટિ જીવને આવનારા નિશ્ચયવેદ્યસંવેદ્યપદ જેવું આ અતિશય મનોહર નથી, તો પણ તેનું કારણ હોવાથી કાળાન્તરે પણ નક્કી નૈશ્ચયિક વેદસંવેદ્યપદ અપાવનાર જ હોવાથી આ પણ અવશ્ય યાડું જ છે. મનોહર જ છે. અને વ્યાવહારિક એવું પણ આ વેદસંવેદ્યપદ જ યાડું છે પરંતુ અવેદ્યસંવેદ્યપદ યાડું નથી (એમ ભાવાર્થ સમજવો.)

કારણ કે વ્યાવહારિક એવું પણ આ વેદસંવેદ્યપદ આવે છે તે જો કે કર્મની પરવશતાથી મિથ્યાત્વે જીવ જાય તો તે મિથ્યાત્વના કારણે દુર્ગતિમાં પણ (અનેકવાર) જાય છે. છતાં પ્રાયઃ માનસિક દુઃખનો અભાવ હોય છે. જેમ વજ્રના તંદુલ અનેકવિધ અગ્નિના યોગે પણ પાકે નહીં તેમ આ જીવને અનેકવાર દુર્ગતિનો યોગ થવા છતાં ભાવપાકનો અયોગ છે. મનના ભાવો પલટાતા નથી. આકુળ-વ્યાકુળ થતો નથી. તેથી જ પ્રથમ ગુણસ્થાનકે જવા છતાં પણ દીર્ઘસ્થિતિ અને તીવ્રરસ આ જીવ બાંધતો નથી. (કર્મગ્રંથના મતે દીર્ઘસ્થિતિ બાંધે છે પરંતુ તીવ્રરસ બાંધતો નથી. તેથી તીવ્રરસનો બંધ ન હોવાથી દીર્ઘસ્થિતિની પણ કંઈ કિંમત નથી) આ પ્રમાણે નિશ્ચય નયવાળું સાધ્યભૂત વેદસંવેદ્યપદ જે અતિશય મનોહર છે તે માત્ર ક્ષાયિકસમ્યગ્દંષ્ટિ જીવને જ હોય છે અને ચરમ પાપ પ્રવૃત્તિ અને દુર્ગતિના અયોગનું અમાડું વિધાન તેને આશ્રયીને છે. તથા ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વવાળા જીવોને આવનારું એવું તથા નિશ્ચય વેદસંવેદ્યપદના સાધનભૂત-કારણભૂત એવું વ્યાવહારિક વેદસંવેદ્યપદ જે છે તે પણ મનોહર જ છે. કારણ કે તે દીર્ઘકાળે પણ નિશ્ચય વેદસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ કરાવનાર બને છે. પરંતુ અચારુ પુનરેકાન્તત એવ અતોડન્યદિતિ=અતોડન્યદ્ પુનઃ એકાન્તતઃ એવ અચારુ=આ વ્યાવહારિક વેદસંવેદ્યપદથી અન્ય એવું જે અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે તે તો વળી એકાન્તે જ અમનોહર છે. અવેદ્યસંવેદ્યપદ તો કોઈ પણ રીતે આત્મહિતકર નથી. માટે તે તો સર્વથા અચારુ જ છે. મિથ્યાત્વદશા જ છે. અને દુર્ગતિનો વારંવાર હેતુ જ બને છે.

(૧) નિશ્ચયનયવાળું વેદસંવેદ્યપદ અતિશય ચારુ (ક્ષાયિકવાળાને)

(૨) વ્યવહારનયવાળું વેદસંવેદ્યપદ ચારુ (ઉપશમ તથા ક્ષયોપશમવાળાને)

૨૬૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૨

(૩) પક્ષિછાયા જલચરપ્રવૃત્ત્યાભ એવું ભ્રાન્ત વેદસંવેદપદ
ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણવર્તી જીવોને હોય છે.

(૪) અવેદસંવેદપદ એકાન્તે અચારુ (મિથ્યાત્વીને)

આ પ્રમાણે નિશ્ચય વેદસંવેદપદના પ્રભાવથી, સંવેગની અતિશયતાથી અને ફરીથી દુર્ગતિનો અયોગ હોવાથી આ જીવની આ પાપપ્રવૃત્તિ ચરમ જ છે એમ સમજવું. અને તે પણ તમલોહપદન્યાસ જેવી ઘણા જ નિર્વેદથી ભરેલી છે. ક્યારે સંસારમાંથી નીકળું? એવા ભાવવાળી હોય છે. ॥૭૧॥

યદાહ-ઉપરની ગાથાની અન્તિમ પંક્તિમાં અવેદસંવેદપદને અચારુ કહેવામાં આવ્યું છે. તેનું શું કારણ છે ? તે હવે આ ગાથામાં જણાવે છે-

અવેદસંવેદપદમપદં પરમાર્થતઃ ।

પદં તુ વેદસંવેદપદમેવ હિ યોગિનામ્ ॥ ૭૨ ॥

ગાથાર્થ=અવેદસંવેદપદ એ પરમાર્થથી અપદ જ છે. કારણ કે યોગી-મહાત્માઓને વેદસંવેદપદ જ વાસ્તવિક પદ તરીકે માન્ય છે. ॥ ૭૨॥

ટીકા-“અવેદસંવેદપદમિતિ” મિથ્યાદૃષ્ટ્યાશયસ્થાનમ્, અત એવાહ “અપદં પરમાર્થતઃ” યથાવસ્થિતવસ્તુતત્ત્વાડનાપાદનાત્ । “પદં તુ” પદં પુનઃ “વેદસંવેદપદમેવ” વક્ષ્યમાણલક્ષણમન્વર્થયોગાદિતિ “(યોગિનામ્)” ॥ ૭૨ ॥

વિવેચન :- “પદ” એટલે આશયસ્થાન, મનને સ્થિર કરવાનું ઠેકાણું, પગ મૂકવાની જગ્યા, સુખ દેખાવાથી જ્યાં ચિત્ત ઠરે-સ્થિર થાય તેને “પદ” કહેવાય છે. જે અવેદસંવેદપદ છે. તે મિથ્યાત્વ અવસ્થાવાળું આશયસ્થાન છે. તેથી વાસ્તવિક “પદ” જ નથી, અપદ જ છે. કારણકે તે જીવ ભવાભિનંદી છે. પુદ્ગલ સુખનો રસિક છે. જેનું લક્ષણ ૭૬મી ગાથામાં આવે છે ઝાંઝવાના જળમાં જલબુદ્ધિ કરીને દોડનાર હરણ જેમ દોડ્યા જ કરે છે. કદાપિ તે સુખ પામતું નથી, સ્થિર થતું નથી, તેમ, મિથ્યાદૃષ્ટિ-ભવાભિનંદી જીવનું ચિત્ત પૌદ્ગલિક વાસનાઓમાં ભટક્યા જ કરે છે. અસ્થિર જ હોય છે. કોઈપણ વિવક્ષિત એક સુખની પ્રાપ્તિમાં અનેકવિધ ઉપાધિઓના ભારથી ચિત્ત ચંચળ જ રહ્યા કરે છે સદા ભયભીત જ રહે છે. અશુભ પરિણામોથી જ ઘેરાયેલું રહે છે. જે સ્ત્રીની સાથે અનેક રંગરાગથી જે પુરુષ રમે છે, તેની જ સાથે વાંકું પડતાં અથવા અન્યની સાથે પ્રેમ થતાં, અથવા વિયોગ થતાં જીવ દુઃખી દુઃખી થાય છે. જે ધનપ્રાપ્તિમાં સુખ માને છે તે જ ધનની પ્રાપ્તિમાં પારાવાર પરવશતા, મળ્યા પછી સંરક્ષણમાં વિવિધ

ગાથા : ૭૩

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૬૩

ચિંતાઓ, અને નાશ થતાં પારાવાર દુઃખથી ચિત્ત સદા આકુળ-વ્યાકુળ-અસ્થિરપણે ભટક્યા જ કરે છે. કદાપિ સ્થિર થતું નથી. માટે જ તેને યોગીમહાત્માઓ “અપદ” (પગ વિનાનું) કહે છે કારણ કે યથાવસ્થિતપણે (જે વસ્તુ જેમ છે તેવા સ્વરૂપે) વસ્તુતત્ત્વનો બોધ ત્યાં થતો નથી. મોહને વશ મદિરાપાન, વ્યભિચાર, રાત્રિ-ભોજન, અભક્ષ્ય-ભોજન આદિ હેયને ઉપાદેય માનીને ભવસુખમાં જ રતિ કરે છે. તેથી યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વના બોધનું અનાપાદનપણું (અભાવ) હોવાથી તે સ્થાન પારમાર્થિકપણે પદ જ નથી.

સમ્યક્ત્વદશાવાળું વેદસંવેદપદ જ યોગી મહાત્માઓને પદ તરીકે માન્ય છે. ત્યાં જ આત્માનું ચિત્ત સ્થિર થાય છે. પૌદ્ગલિક સુખની ભ્રાન્તિ દૂર થવાથી, પોતાના આત્મગુણોમાં જ સુખબુદ્ધિ થવાથી અને તે સુખ કોઈ પણ વડે અચોર્ય-અને અનાશ્ય હોવાથી નિર્ભય થયો છતો આ જીવ પોતાના ચિત્તને તેમાં સ્થિર કરી શકે છે. વાસ્તવિકપણે તે જ પગ મૂકવાનું સ્થાન હોવાથી “પદ” કહેવાય છે. હવે પછીની ૭૩-૭૪ ગાથામાં જેનું લક્ષણ કહેવાશે એવું વેદસંવેદપદ એ જ પરમાર્થથી “પદ” કહેવાને યોગ્ય છે. કારણ કે જ્યાં સ્થિર ઉભા રહેવાય, અસ્થિરતા ન હોય તે પદ જ પારમાર્થિક પદ છે. એવો પદ શબ્દનો જે અન્વય છે. તે ત્યાં જ સંભવે છે. માટે વેદસંવેદપદ એ જ પરમાર્થથી પદ છે. ॥૭૨॥

તથા चाह=હવે તેવા પ્રકારના વેદસંવેદપદનો વ્યુત્પત્તિથી અર્થ જણાવે છે-

वेद्यं संवेद्यते यस्मि-न्नपायादिनिबन्धनम् ।

तथाऽप्रवृत्तिबुद्ध्याऽपि, स्र्याद्यागमविशुद्धया ॥ ७३ ॥

ગાથાર્થ = જે આશયસ્થાનમાં વિશુદ્ધ (નિર્મળ) એવી આગમની રીતિ-નીતિને અનુસારે સ્ત્રી આદિ (સાંસારિક સુખના હેતુઓ) અપાયાદિનું કારણ છે. એ પ્રમાણે જાણવા યોગ્ય તત્ત્વ યથાવસ્થિતપણે જણાય છે. તથા તેમાં અપ્રવૃત્તિ જ કરવા જેવી છે. એવી બુદ્ધિ વડે પણ જણાય છે. તે વેદસંવેદપદ કહેવાય છે. ॥ ૭૩॥

ટીકા-“વેદ્ય” -વેદનીય વસ્તુસ્થિત્યા તથાભાવયોગિસામાન્યેનાવિકલ્પક-જ્ઞાનગ્રાહ્યમિતિ યોઽર્થઃ, “સંવેદ્યતે”-ક્ષયોપશમાનુરૂપં નિશ્ચયબુદ્ધ્યા વિજ્ઞાયતે, “યસ્મિન્યદે”=આશયસ્થાને । કિંવિશિષ્ટમિત્યાહ-“ અપાયાદિનિબન્ધન”-નરકસ્વર્ગાદિ-કારણમ્ સ્ર્યાદિ, “તથા”-તેન પ્રકારેણ યેન સામાન્યાનુવિદ્ધં “અપ્રવૃત્તિબુદ્ધ્યાપિ” તદુપાદાનત્યાગાશયાત્મિકયા સંવેદ્યતે “સ્ર્યાદિ” વેદ્ય, “આગમવિશુદ્ધ્યા” શ્રુતાપનીત-વિપર્યયમલયા, પ્રધાનમિદમેવ બન્ધકારણં પ્રેક્ષાવતામપીતિ સ્ર્યાદિગ્રહણમ્ ॥૭૩॥

૨૬૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૩

વિવેચન :- વેદસંવેદપદ આ શબ્દમાં પદ એટલે સ્થાન, આશયનું સ્થાન, આત્માના આશયને (અભિપ્રાયને-પરિણામને-વિચારને) રહેવાનું જે સ્થાન તે પદ કહેવાય છે.

વસ્તુસ્થિત્યા વેદનીયં =જે વસ્તુ જે રીતે જાણવા યોગ્ય છે. તે વસ્તુ તે રીતે જે આશયમાં જણાય તે વેદ કહેવાય છે. જેમ કે સ્ત્રી આદિ પદાર્થો અપાયના કારણ સ્વરૂપે જાણવા યોગ્ય છે તેથી તેને તે રીતે જાણવા. **અપાયાદિનિબન્ધનમ્** શબ્દમાં આદિ શબ્દ છે. **અપાય** એટલે દુઃખ (નરક-નિગોદાદિ ભવજન્ય દુઃખ) અને **આદિ** શબ્દથી સુખ (સ્વર્ગ-મુક્તિ વગેરેનાં સુખો.)

તથાભાવયોગિસામાન્યેન=તેવા પ્રકારના ભાવયોગી (સમ્યગ્દૃષ્ટિ) સ્થિરાદિ દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવો વડે સામાન્યપણે નિર્વિકલ્પક રીતે-યથાર્થપણે જાણવા યોગ્ય જે પદાર્થ તે વેદ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના વેદ=જાણવા યોગ્ય પદાર્થનો પોતપોતાના ક્ષયોપશમને અનુરૂપ નિર્ણયાત્મક બુદ્ધિપૂર્વક અનુભવ કરાય જે આશયસ્થાનમાં, તે આશયસ્થાનને **વેદસંવેદપદ** કહેવાય છે. વેદ એવા પદાર્થોનું કેવું સંવેદન થાય? તો વિશેષણ આપે છે કે સ્ત્રી આદિ પદાર્થો અપાયનું (દુઃખનું) અને દાન-પુણ્યાદિ કાર્યો સ્વર્ગ આદિનું કારણ છે. આ પ્રમાણે જેમાં જણાય તે આશયને વેદસંવેદપદ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ= અપાયાદિમાં અપાય એટલે દુઃખ અને આદિ શબ્દથી સુખ સમજવું. નરક-તિર્યંચગતિમાં દુઃખ છે. અને દેવ-મનુષ્યગતિમાં સાંસારિક સુખ છે. તથા મુક્તિમાં આત્માના ગુણોનું સુખ છે. સ્ત્રી-ધન-ઘર વગેરે અપાયનું કારણ છે. એટલે નરકાદિ ગતિનું કારણ છે અને સ્ત્ર્યાદિમાં લખેલા **આદિ** શબ્દથી દાન-પુણ્યાદિ **અપાયાદિ**માં કહેલા **આદિ** શબ્દથી સુખનું કારણ છે એટલે સ્વર્ગ અને મનુષ્યભવનું કારણ છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રી આદિ જે જે પદાર્થો રાગ-દ્વેષ કરાવવા દ્વારા દુઃખદાયી એવા નરકાદિ ભવનું કારણ બને છે. અને દાન-પુણ્યાદિ જે જે ભાવો શુભ અધ્યવસાય દ્વારા પુણ્યબંધ કરાવવા વડે સ્વર્ગાદિનું કારણ બને છે. તે તે પદાર્થોને (**વસ્તુસ્થિત્યા**=) તે તે રીતે હેચને હેચ રૂપે અને ઉપાદેયને ઉપાદેય રૂપે તેવા પ્રકારના (સ્થિરાદૃષ્ટિમાં વર્તતા) ભાવયોગી આત્માઓ જાણે છે. અનુભવે છે.

હેચને હેચપણે અને ઉપાદેયને ઉપાદેયપણે જાણવાનું કામ કોઈ એક-બે ભાવયોગી કરે છે. અને બીજા કેટલાક ભાવયોગી નથી કરતા એવું નથી. એટલે કે ભાવયોગી સામાન્ય માત્ર (સર્વે ભાવયોગી આત્માઓ) ગ્રંથિભેદ કરવાપૂર્વક સમ્યગ્દર્શન પામેલા હોવાથી હેચને હેચ અને ઉપાદેયને ઉપાદેયરૂપે જાણે છે. અર્થાત્ સર્વે ભાવયોગી સ્ત્રી-ધન આદિને નરકાદિનું કારણ અને દાન-પુણ્ય આદિને સ્વર્ગ આદિનું કારણ જાણે છે.

ગાથા : ૭૩

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૬૫

અહીં **ભાવયોગિસમાન્વેન**=પદમાં સમાસ હોવાથી બધા ભાવયોગી વડે=ભાવયોગી માત્ર વડે આમ જણાય છે એવો અર્થ કરવો.

અવિકલ્પજ્ઞાનગ્રાહ્યમ્=સ્ત્રી-ધન આદિ પદાર્થો અમુક અપેક્ષાએ (રાગાદિપૂર્વક) ભોગવીએ તો અપાયનું કારણ બને છે. અને અમુક અપેક્ષાએ (રાગાદિ વિના ભોગવીએ તો અથવા તે જીવના સંતોષ ખાતર ભોગવીએ તો) અપાયનું કારણ બનતા નથી. એવી જ રીતે દાન-પુણ્ય અમુક અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું હોય તો સ્વર્ગનું કારણ બને છે. અને માન-પાન અને પ્રતિષ્ઠાદિ માટે કરાયું હોય તો સ્વર્ગનું કારણ બનતું નથી. આવા પ્રકારના જુદા જુદા **વિકલ્પો** (કલ્પનાઓ) વિના એક સરખી રીતે સ્ત્રી આદિને નરકાદિનું કારણ અને દાન-પુણ્યાદિને સ્વર્ગાદિનું કારણ આ સર્વે ભાવયોગી જીવો જાણે છે. તેમાં મનમાન્યા વિકલ્પો દોડાવતા નથી. સર્પ એ પ્રાણઘાતક જ છે. વિષ એ મારક જ છે. સાકર સ્વાદિષ્ટ જ છે. અમૃત એ જીવન આપનાર જ છે. ઇત્યાદિમાં વિકલ્પો હોતા નથી. તેમ અહીં હેયમાં હેયબુદ્ધિ અને ઉપાદેયમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ કોઈપણ પ્રકારના વિકલ્પો વિના સર્વે ભાવયોગી (સમ્યગ્દંષ્ટિ) આત્માઓને એકસરખી સમાન હોય છે.

ક્ષયોપશમાનુરૂપં=તેવા પ્રકારના સર્વે ભાવયોગી (સમ્યગ્દંષ્ટિ) આત્માઓ કોઈપણ જાતની મનમાની કલ્પના વિના (અવિકલ્પકપણે) સ્ત્રી આદિ ભોગ્ય વસ્તુને હેય અને દાન-પુણ્યાદિ ઉપાદેય વસ્તુને ઉપાદેય રૂપે એક સરખી રીતે માને છે. અને જાણે છે. પરંતુ ભોગ્યવસ્તુમાં હેયતા કેમ છે? અને દાન-પુણ્યાદિમાં ઉપાદેયતા કેમ છે? એમ તેના વિષે સૂક્ષ્મબોધ બધા ભાવયોગીમાં સરખો હોતો નથી. કારણ કે જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ સર્વે જીવોમાં હીનાધિકપણે વર્તે છે. એટલે સ્ત્રી આદિ ભોગ્ય વસ્તુ નરકાદિનું કારણ અને દાન-પુણ્યાદિ સ્વર્ગાદિનું કારણ છે. એમ નિર્વિકલ્પકપણે સમાનરૂપે જાણતા હોવા છતાં તેના વિષયમાં ઊંડાણપૂર્વક જ્ઞાનપ્રાપ્તિની બાબતમાં પોત-પોતાના ક્ષયોપશમને અનુસારે કોઈ સામાન્યપણે અને કોઈ વિશેષપણે, કોઈ સ્થૂલપણે અને કોઈ સૂક્ષ્મપણે, નિર્ણય કરવાવાળી બુદ્ધિ દ્વારા જાણે છે. હેયમાં હેય બુદ્ધિ અને ઉપાદેયમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ સમાન હોવા છતાં તેનાં કારણો સંબંધી સૂક્ષ્મબોધમાં ક્ષયોપશમને અનુસારે નિર્ણયાત્મક બુદ્ધિ દ્વારા હીનાધિક જ્ઞાન વર્તે છે.

સર્વે ભાવયોગી (સમ્યગ્દંષ્ટિ) આત્માઓ ગ્રંથિભેદ કરવા પૂર્વક સમ્યગ્દર્શન પામેલા હોવાથી નરકાદિના કારણને નરકાદિના કારણરૂપે અને સ્વર્ગાદિના કારણને સ્વર્ગાદિના કારણ રૂપે જાણવામાં વિકલ્પ વિનાના છે. અર્થાત્ સમાન છે. પરંતુ તેનાં કારણો સંબંધી સૂક્ષ્મબોધમાં ક્ષયોપશમાનુસાર હીનાધિકપણે જ્ઞાન ધરાવે છે. આ પ્રમાણે જે હેય છે તેને હેય રૂપે અને ઉપાદેય છે તેને ઉપાદેય રૂપે કોઈ પણ જાતની બીજી કલ્પનાઓ કર્યા

૨૬૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૩

વિના પોતાના ક્ષયોપશમને અનુસારે વસ્તુસ્થિતિ સ્વરૂપે જે જાણવું તેને વેદ્યસંવેદ્યપદ કહેવાય છે. સમ્યગ્દર્શનના પ્રતાપે પરમાત્માના વચનો ઉપર પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાના કારણે આ ભાવયોગી આત્માઓ મનમાન્યા મિથ્યા વિકલ્પો દોડાવતા નથી.

પ્રશ્ન :- સ્ત્રી આદિ ભોગ્યભાવો નરકાદિનું કારણ છે અને દાન-પુણ્યાદિ ભાવો સ્વર્ગાદિનું કારણ છે. એવું સંવેદન ભાવયોગી માત્રને થાય છે. તેવા સંવેદનનું ફળ તેઓમાં શું આવે ? આવા જ્ઞાનનું ફળ શું?

ઉત્તર :- તથાઽપ્રવૃત્તિબુદ્ધ્યાઽપિ= સામાન્યથી જેમ કોઈપણ માણસને સર્પ એ પ્રાણઘાતક છે અને વિષ એ મારક છે એવું જ્ઞાન એકદમ નાની બાલ્યાવસ્થા ઓળંગ્યા પછી જ્યારે થાય છે. ત્યારે પ્રાણઘાતકતા અને મારકતાના જ્ઞાનથી તેમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી જોઈએ એવા પ્રકારની અપ્રવૃત્તિની બુદ્ધિવડે તેનું સંવેદન કરે છે. તેવી જ રીતે એકદમ નાની બાલ્યાવસ્થા સ્વરૂપ મિથ્યાવસ્થા ઓળંગ્યા પછી સમ્યગ્દર્શનના પ્રતાપે હેયમાં હેયબુદ્ધિ અને ઉપાદેયમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ આવવાથી “સ્ત્રી આદિના ભોગમાં પ્રવૃત્તિ ન કરાય” તે નરકાદિ અપાયનું કારણ છે એવું જ્ઞાન થાય છે. “તદુપાદાન-ત્યાગાશયાત્મિકયા”=તેથી ભૂતકાળમાં સ્ત્રી-ધન આદિ જે જે ભોગ્યવસ્તુઓનું ઉપાદાન (ગ્રહણ) કર્યું છે. સુખનું સાધન છે એમ માનીને સ્વીકાર્યું છે. તેનો મારે હવે ત્યાગ જ કરવો જોઈએ, એવા આશયવાળી બુદ્ધિ દ્વારા આ સર્વે ભોગો અપ્રવૃત્તિ કરવા યોગ્ય છે. આવા પ્રકારની અપ્રવૃત્તિપણાની જે બુદ્ધિ થાય છે તે ઉપરોક્ત સંવેદનનું ફળ આ જીવોમાં આવે છે.

અહીં અપ્રવૃત્તિબુદ્ધ્યાઽપિ=પદમાં જે અપિ શબ્દ છે. તેનો અર્થ એમ સમજાય છે કે સ્ત્રી આદિ વેદ્ય વસ્તુઓ અપાયનિબંધન છે. એટલું સંવેદન જ માત્ર થાય છે. એમ નહીં પરંતુ તેમાં અપ્રવૃત્તિ પણ કરવા જેવી છે. તેમ પણ સંવેદન થાય છે. “સર્પ એ પ્રાણઘાતક છે” એટલું જ્ઞાનમાત્ર જ જો થાય અને ત્યાં અપ્રવૃત્તિ પણ કરવા જેવી છે એવી બુદ્ધિ જો ન થાય તો તે જ્ઞાનનો કોઈ અર્થ નથી. તેથી આ ભોગ્યભાવો દુઃખનું કારણ છે. એવું સંવેદન જેમ થાય છે, તેમ તેમાં અપ્રવૃત્તિ પણ કરવી જોઈએ એવું સંવેદન પણ તેની સાથે જ થાય છે. એવો અપિ નો અર્થ કરવો સંગત લાગે છે. હેયને હેયપણે જેમ જાણે છે. તેમ જે જે હેયભાવોનો ભૂતકાળમાં સુખનું સાધન માનીને સ્વીકાર કર્યો હોય તેનો ત્યાગ કરવાની એટલે કે તેમાં અપ્રવૃત્તિ કરવાની બુદ્ધિ પણ થાય છે તેથી જ્ઞાન અને આચરણ આચરવાની બુદ્ધિ એમ બન્ને આ ભાવયોગીને થાય છે. એવી જ રીતે દાન-પુણ્યાદિ સ્વર્ગાદિનું કારણ છે. એમ જેમ જણાય છે. તેમ

ગાથા : ૭૩

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૬૭

તેવા કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ પણ કરવી જોઈએ એવું સંવેદન પણ થાય છે. તે સ્વયં સમજવું ખાલી ખાલી જ્ઞાન માત્ર જ થાય છે. એમ નહીં પરંતુ તેની અપ્રવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ રૂપ આચરણ આચરવાની બુદ્ધિ પણ થાય છે.

તથા-તેન પ્રકારેણ યેન સામાન્યાનુવિદ્ધં=યેન=જેની સાથે સ્ત્ર્યાદિ વેદ્ય=સ્ત્રી-ધન આદિ વેદ્યપદાર્થો જે રીતે સામાન્યાનુવિદ્ધં સામાન્યથી સંબંધ પામ્યા હોય-જે વ્યક્તિ જે ભોગ્યની સાથે સામાન્યપણે જે રીતે જોડાયો હોય તથા-તેન પ્રકારેણ=તેણે તે તે પ્રકારે તે અપાયાદિના નિબંધનભૂત પદાર્થમાં અપ્રવૃત્તિ પણ કરવી જોઈએ, તેવું સંવેદન થાય છે. આ ગ્રંથિભેદ અને સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલાં આ આત્મા જે જે પદાર્થોની સાથે ભોગ્યભાવે જેવો જોડાયો હોય, જેમ કે- કોઈએ રાજ્ય મેળવ્યું હોય, કોઈએ અનેક સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યું હોય, કોઈએ એક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હોય. કોઈએ કરોડો રૂપિયાની ધનપ્રાપ્તિ કરી હોય, કોઈએ અનેક મકાનો બનાવ્યાં હોય અને કોઈએ એક મકાન બનાવ્યું હોય, કોઈએ અનેક હીરા-માણેક-સોનું-રૂપું વસાવ્યું હોય એમ જેણે સામાન્યપણે જે જે ભોગ્યવસ્તુની સાથે જેવો સંબંધ કર્યો હોય તે તે આત્માને ગ્રંથિભેદ અને સમ્યગ્દર્શન થયા પછી તે તે (સામાન્યપણે પોતની સાથે સંબંધવાળા) વેદ્ય એવા સ્ત્ર્યાદિ પદાર્થો અપાયાદિનું કારણ છે. એમ જેમ જણાય છે તેમ આ પદાર્થો અપ્રવૃત્તિનો વિષય પણ છે જ. એવી બુદ્ધિ દ્વારા મનમાં અપ્રવૃત્તિ ભાવનો નિર્ણય પણ થાય જ છે. તેથી જે જે ભાવો ગ્રહણ (પ્રાપ્ત) કરેલા છે તેના ત્યાગના આશયવાળી બુદ્ધિ પણ થાય છે.

આગમવિશુદ્ધ્યા=હેયને હેય સમજી જે અપ્રવૃત્તિની બુદ્ધિવડે અને ઉપાદેયને ઉપાદેય સમજી જે પ્રવૃત્તિની બુદ્ધિવડે સંવેદન આ ભાવયોગીને થાય છે તે અપ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિવાળી બુદ્ધિ પણ આગમાનુસારી નિર્મળ હોય છે. અને જ્ઞાનગર્ભિત વિવેક યુક્ત હોય છે. એટલે કે શ્રુતાપનીતવિપર્યયમલયા શાસ્ત્રજ્ઞાનના આધારે દૂર કરાયો છે વિપર્યય (મિથ્યાપણાનો) મલ જેમાંથી એવી વિશુદ્ધ (નિર્મળ) બુદ્ધિ દ્વારા જાણે છે. પોતાની મતિકલ્પના પ્રમાણે રાગ-દ્વેષની આધીનતાએ અશુદ્ધબુદ્ધિથી જાણવાનું અહીં હોતું નથી.

પ્રશ્ન :- સ્ત્ર્યાદિ=શબ્દમાં સ્ત્રીનો સાક્ષાત્ નિર્દેશ કર્યો અને શેષ ધન-ઘર-પરિવારાદિને આદિ શબ્દથી સમજાવ્યા. તેનું કારણ શું!

ઉત્તર :- “પ્રધાનમિદમેવ બન્ધકારણં પ્રેક્ષાવતામપીતિ સ્ત્ર્યાદિગ્રહણમ્”=બુદ્ધિશાળી આત્માઓને પણ સ્ત્રી જ પ્રધાનપણે કર્મબંધનું કારણ છે. એમ જણાવવા માટે “સ્ત્રી”નો સાક્ષાત્ નિર્દેશ કર્યો છે. અને ધન-ઘર-પરિવારાદિ શેષ સર્વે બંધનો સ્ત્રીના કારણે પ્રાપ્ત થાય

૨૬૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૪

છે માટે તેના કરતાં કંઈક ગૌણ હોવાથી તેનો આદિ શબ્દથી નિર્દેશ કર્યો છે. જો જ્ઞાની ગણાતા વિદ્વાનોને પણ સ્ત્રી જ મુખ્ય બંધહેતુ થતો હોય તો શેષ અલ્પજ્ઞ જીવોને તો તે સ્ત્રી મુખ્ય બંધહેતુ બને જ. તેમાં તો કહેવું જ શું ? તથા ઘર અને ઘરની શેષ સર્વ ભોગ સામગ્રી સ્ત્રીના કારણે મળે છે અથવા મેળવવી પડે છે, તેથી પ્રધાનતાએ સ્ત્રીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કવિએ કહ્યું છે કે- ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે, ન તુ ગૃહં ગૃહમ્ ॥૭૩॥

તત્પદં સાધ્વવસ્થાનાદ્ભિન્નગ્રન્થ્યાદિલક્ષણમ્ ।

અન્વર્થયોગતસ્તન્ત્રે વેદ્યસંવેદ્યમુચ્યતે ॥ ૭૪ ॥

ગાથાર્થ = સારી રીતે સ્થિર રહેતું હોવાથી તે (આશયસ્થાન)ને “પદ” કહેવાય છે. તે પદ ભિન્નગ્રંથી આદિ લક્ષણવાળું છે. તથા વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ થતા અર્થનો તેમાં યોગ હોવાથી યોગસંબંધી શાસ્ત્રમાં તે પદને “વેદ્યસંવેદ્યપદ” કહેવાય છે. ॥ ૭૪ ॥

ટીકા - “તત્પદમિતિ” પદનાત્પદમાશયસ્થાનં “સાધ્વવસ્થાનાત્” પરિચ્છેદા-ત્સમ્યગવસ્થાનેન, “ભિન્નગ્રન્થ્યાદિલક્ષણં”=ભિન્નગ્રન્થિદેશવિરતિસર્વવિરતિરૂપમ્ । કિમત્યાહ-“અન્વર્થયોગતઃ” અન્વર્થયોગેન, “તન્ત્રે” સિદ્ધાન્તે, “વેદ્યસંવેદ્યમુચ્યતે” વેદ્યં સંવેદ્યતેઽનેનેતિ કૃત્વા ॥૭૪॥

વિવેચન :- તે (આશયસ્થાન)ને પદ કહેવાય છે. આ ગાથાનો પૂર્વની ૭૩મી ગાથા સાથે સંબંધ છે. ૭૩મી ગાથામાં યસ્મિન્ શબ્દ (યત્) છે. યત્-તત્ પરસ્પર સંબંધવાળા હોય છે. તેથી સ્ત્રી આદિ ભાવો અપાયાદિનું કારણ છે એમ જે આશયસ્થાનમાં જણાય છે. તથા શાસ્ત્રાનુસારી નિર્મળ એવી અપ્રવૃત્તિની બુદ્ધિપૂર્વક પણ જે આશયસ્થાનમાં અનુભવ થાય છે. તે આશયસ્થાનને “પદ” કહેવાય છે. એમ પૂર્વની ગાથા સાથે સંબંધ કરીને અર્થ કરવો.

સંસ્કૃત ભાષામાં પદ્ ધાતુ છે. તેનો અર્થ ઉભા રહેવું. સ્થિર રહેવું, એવો થાય છે. પદનાત્ પદમ્=આશયસ્થાનમ્=આ વ્યુત્પત્તિ બતાવી છે. પદનક્રિયા (સ્થિર રહેવાની ક્રિયા) હોવાથી આશયસ્થાનને પદ કહેવાય છે. સાધ્વવસ્થાનાત્=એ શબ્દથી પદનો પ્રાયોગિક અર્થ જણાવ્યો છે. આ આશયસ્થાન સારી રીતે સ્થિર રહેતું હોવાથી પદનક્રિયાયુક્ત (સ્થિર રહેવાની ક્રિયાયુક્ત) છે માટે પદ કહેવાય છે. આ આશયસ્થાન સારી રીતે સ્થિર કેમ રહે છે ? તેનો ખુલાશો પરિચ્છેદાત્સમ્યગવસ્થાનેન શબ્દથી કર્યો છે. પરિચ્છેદ એટલે બોધ-નિર્ણય, હેયનો હેય તરીકે અને ઉપાદેયનો ઉપાદેય તરીકે નિર્ણયાત્મક બોધ થયેલ હોવાથી આ આશયસ્થાન સમ્યગ્=સારી રીતે-દીર્ઘકાળ સુધી અવસ્થાનેન=સ્થિર રહેનાર છે. માટે આ આશયસ્થાનને પદ કહેવાય છે.

ગાથા : ૭૪

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૬૯

કોઈક યાત્રિક યાત્રાર્થે તીર્થસ્થાનમાં જાય ત્યારે ધર્મશાળામાં ઉતરે, સગા-વ્હાલાઓને મળવા ગ્રામાન્તર જાય, ત્યારે સગા-વ્હાલાના ઘરે ઉતરે, અથવા ભાડાના મકાનમાં (ગેસ્ટ હાઉસમાં) ઉતરે, આ બધી જગ્યાએ “આ મારું ઘર નથી” “મારે અહીં કાયમ રહેવાનું નથી” એવો મનમાં આશયવિશેષ હોવાથી મન અસ્થિર રહે છે. પોતાની માલિકીના ઘરમાં રહેતા હોય તેવું ઠરી ઠામ થઈને મન સ્થિર થતું નથી. તે જ માણસ જ્યારે પોતાના માલિકીના ઘરમાં રહેવા જાય છે ત્યારે જાણે હવે કાયમી દુઃખ ટળી ગયું છે. શાન્તિ થઈ ગઈ છે. એમ સમજીને ચિત્ત ઠરે છે. સ્થિર થાય છે. મનની અસ્થિરતા દૂર થાય છે. તેવી રીતે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં મિથ્યાત્વના ઉદયના કારણે આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોવાથી સ્ત્રી આદિ ભોગ્યભાવોને જ ઉપાદેય માન્યા હતા. તેથી તેના સંયોગ અને વિયોગ કાળે ઉન્માદ અને શોકાદિ દ્વારા વારંવાર ચિત્ત અસ્થિર બનતું હતું. પરંતુ આ વેદસંવેદપદ કાળે હેયને હેય જાણવાથી અને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થવાથી ઉપાદેયને ઉપાદેય જાણવાથી સ્ત્રી આદિ ભોગ્યભાવોને અપાયાદિનું કારણ સમજી અપ્રવૃત્તિની બુદ્ધિથી અનુભવે છે. તેથી આ આત્માનું મન આત્મતત્ત્વમાં (સ્વ-ઘરમાં) જ જામવાથી આશયસ્થાન સારી રીતે સ્થિરપણે રહે છે. આ પ્રમાણે પારમાર્થિક પરિચ્છેદ (બોધ) થવાથી આશયસ્થાન સારી રીતે સ્થિર થાય છે. માટે તેને “પદ” કહેવાય છે.

ભિન્નગ્રન્થ્યાદિલક્ષણં=આ વેદસંવેદપદ ભિન્નગ્રંથી આદિ સ્વરૂપ છે. ભિન્નગ્રંથી શબ્દથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને આદિ શબ્દથી દેશવિરતિધર અને સર્વવિરતિધર આત્માઓ સમજવા. એટલે કે આ વેદસંવેદપદ સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરતિધર અને સર્વવિરતિધર આત્માઓને હોય છે. કારણ કે જે પદાર્થ હેય-ઉપાદેય આદિ જે રૂપે છે તે પદાર્થને પારમાર્થિકપણે તે રૂપે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ આત્માઓ જ અનુભવે છે. તેથી આ પદ ભિન્નગ્રંથી આદિ (સમ્યગ્દૃષ્ટિ-દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ) સ્વરૂપ છે. એટલે કે તેવા આત્માઓને જ આવે છે.

પ્રશ્ન :- કિમિત્યાહ=ભિન્નગ્રંથી આદિ ત્રણ પ્રકારના આત્માઓને જે પદ હોય છે. તેને “વેદસંવેદ” કેમ કહો છો?

ઉત્તર :- વેદસંવેદ શબ્દનો જે વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અન્વર્થ છે તેનો યોગ (સંબંધ) આ ત્રણમાં ઘટતો હોવાથી તન્ને યોગ સંબંધી શાસ્ત્રોમાં તે પદને “વેદસંવેદ” કહેવાય છે. વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ આ પ્રમાણે છે. **વેદ્યં સંવેદ્યતેજનેનેતિ કૃત્વા**=જે વસ્તુ જે સ્વરૂપે વેદવા યોગ્ય=જાણવા યોગ્ય છે. તે વસ્તુ તે સ્વરૂપે અનુભવાય છે જેના વડે, તેથી તેનું નામ “વેદસંવેદ” છે. ભિન્નગ્રંથી આદિ ત્રણ પ્રકારના આત્માઓ સ્ત્રી આદિ હેયભાવને હેય રૂપે અને દાન-પુણ્યાદિ ઉપાદેયભાવોને ઉપાદેય રૂપે જાણે છે અને તે

૨૭૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૫

રીતે અનુભવે છે. તેથી તેઓનું વર્તન હેયમાં અપ્રવૃત્તિભાવપૂર્વકનું અને ઉપાદેયમાં પ્રવૃત્તિ ભાવપૂર્વકનું હોય છે. આ પ્રમાણે અન્વર્થ ઘટતો હોવાથી તેમના પદને વેદસંવેદ્ય કહેવાય છે. આ આશયસ્થાન સ્થિર થવાથી પરમાનંદ પ્રગટે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

તથા ચ ભિન્ને દુર્ભેદે, કર્મગ્રન્થિમહાચલે ।

તીક્ષ્ણેન ભાવવજ્રેણ, બહુસંક્લેશકારિણિ ॥ ૨૮૦ ॥

આનન્દો જાયતેઽત્યન્તં, તાત્ત્વિકોઽસ્ય મહાત્મનઃ ।

સદ્વ્યાધ્યભિભવે યદ્વદ્ વ્યાધિતસ્ય મહૌષધાત્ ॥ ૨૮૧ ॥

(શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી કૃત યોગબિન્દુ)

આ પ્રમાણે હેયપણે જાણવા યોગ્ય વસ્તુનું હેયપણે તથા તેમાં અપ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ એવી બુદ્ધિવડે જે સંવેદન (અનુભવ) થાય. તેવા અનુભવવાળું જે ચિત્ત-આશયસ્થાન છે. તે આશયસ્થાન અન્વર્થયુક્ત હોવાથી “વેદસંવેદ્યપદ” કહેવાય છે. ॥૭૪॥

તસ્માદન્યદાહ- તે વેદસંવેદ્યપદથી અન્ય એવું જે અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે તેનું વર્ણન હવે સમજાવે છે-

અવેદ્યસંવેદ્યપદં, વિપરીતમતો મતમ્ ।

ભવાભિનન્દિવિષયં, સમારોપસમાકુલમ્ ॥ ૭૫ ॥

ગાથાર્થ = આ વેદસંવેદ્યપદથી વિપરીત એવું જે પદ તે અવેદ્યસંવેદ્યપદ યોગીઓ માને છે. તે ભવાભિનંદી જીવોને હોય છે. અને અનેક મિથ્યા-ભ્રમણાઓથી ભરપૂર હોય છે. ॥ ૭૫ ॥

ટીકા - “અવેદ્યસંવેદ્યપદં વિપરીતમતો”-વેદ્યસંવેદ્યપદાત્ “મત” મિષ્ટમ્, તથાહિ-અવેદ્યમવેદનીયં વસ્તુસ્થિત્યા ન તથાભાવયોગિસામાન્યેનાપ્યવિકલ્પક-જ્ઞાનગ્રાહ્યં, તથાવિધસમાનપરિણામાનુપપત્તેઃ । તત્સંવેદ્યતે અજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશ-માનુરૂપં નિશ્ચયબુદ્ધ્યોપપ્લવસારયા મૃગતૃષ્ણોદકવજ્જાયતે યસ્મિન્પદે તત્તથા-વિધમ્ । અત એવાહ “ ભવાભિનન્દિવિષયં” એતદ્, ભવાભિનન્દી વક્ષ્યમાણ-લક્ષણઃ, “સમારોપસમાકુલમિતિ”-મિથ્યાત્વદોષતોઽપાયગમનાભિમુખમિત્યર્થઃ ॥૭૫ ॥

વિવેચન :- ઉપરોક્ત જે વેદસંવેદ્યપદ છે એનાથી જે વિપરીત છે તે અવેદ્ય-સંવેદ્યપદ કહેવાય છે. વેદસંવેદ્યપદમાં તેવા પ્રકારના ભાવયોગી (સમ્યગ્દૃષ્ટિ) આત્માઓ જિનેશ્વર પરમાત્માના વચનો ઉપર પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધા યુક્ત હોવાથી હેયને હેયપણે અને ઉપાદેયને ઉપાદેયપણે સમજવામાં માનવામાં અને તે પ્રમાણે અપ્રવૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ

ગાથા : ૭૫

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૭૧

કરવાપણું સમાનપણે જાણે છે. અને મનમાન્યા મિથ્યા વિકલ્પો વિનાના જ્ઞાન દ્વારા પારમાર્થિકપણે વસ્તુસ્વરૂપ ગ્રહણ કરે છે. તેવું અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં હોતું નથી.

અવેદ્યમ્=અવેદનીયમ્=વેદ્યસંવેદ્યપદની જેવું ન જણાય તે અવેદ્ય. અર્થાત્ વસ્તુસ્થિત્યા નજ્ઞાનગ્રાહ્યમ્=વસ્તુસ્થિતિપ્રમાણે જે ન જણાય એટલે કે હેય વસ્તુ હેયપણે અને ઉપાદેયવસ્તુ ઉપાદેયપણે જે જાણવી જોઈએ તેવી જ્યાં ન જણાય. પરંતુ વિપરીત જણાય અને તેના જ કારણે સમાનપણે અને નિર્વિકલ્પકપણે ન જણાય, પરંતુ ભિન્ન-ભિન્ન રીતે અને મનમાન્યા વિકલ્પો યુક્ત જણાય તે અવેદ્યસંવેદ્યપદ કહેવાય છે. તેથી જ ત્યાં તથાવિધસમાનપરિણામાનુપપન્ને:=તેવા પ્રકારના સમાનપરિણામની અનુપપત્તિ હોય છે. આ હકીકત આપણે કંઈક વિસ્તારથી ઉદાહરણપૂર્વક સમજીએ.

મિથ્યામોહ આ જીવને વિપરીતદષ્ટિવાળો બનાવે છે. જેમ આંખમાં પીળીયાનો રોગ થયો હોય તો શ્વેત વસ્તુ શ્વેત હોવા છતાં પણ પીળી દેખાય છે તાવ આવ્યો હોય ત્યારે મીઠી વસ્તુ મીઠી હોવા છતાં પણ કડવી લાગે છે. કોઈના ઉપર આન્તરદ્વેષ હોય તો તેના ગુણો પણ દુર્ગુણરૂપે જણાય છે. કોઈના ઉપર શંકા હોય તો તેની સ્વાભાવિક નિર્દોષ પ્રવૃત્તિ પણ દોષવાળી જણાય છે. આ પ્રમાણે વિપરીત જાણવામાં પીળીયો તાવ આંતરદ્વેષ અને શંકા આદિ દોષો કારણ છે. જે વસ્તુ જેવી છે તે વસ્તુ તેવા પ્રકારે જાણવામાં આ દોષો પ્રતિબંધ કરનારા છે. તેવી જ રીતે મિથ્યાત્વમોહ નામના ભાવમલ રૂપ દોષના કારણે સ્ત્રી-ધન આદિ હેય વસ્તુ હેયપણે અને દાનપુણ્યાદિ ધર્માનુષ્ઠાનો ઉપાદેયપણે જે જાણવાં જોઈએ તે ભાવો તે સ્વરૂપે જણાતા નથી. અર્થાત્ વિપરીતપણે જણાય છે. વેદ્યસંવેદ્યપદમાં જિનેશ્વર પરમાત્માના વચનો ઉપર શ્રદ્ધા હોવાથી હેય-ઉપાદેયનો વિવેક સર્વે સમ્યગ્દષ્ટિઓને સમાનપણે હતો અને બીજા કોઈ વિકલ્પો ન હતા. જ્યારે આ અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં મિથ્યાત્વદોષના કારણે હેય-ઉપાદેયનો યથાર્થવિવેક હોતો નથી. વિપરીતબુદ્ધિ હોય છે તેથી દરેક મિથ્યાત્વીઓને અવેદ્યસંવેદ્યપદકાળે મિથ્યાત્વમોહના ઉદયના કારણે અન્ય અન્ય દર્શનો ઉપર શ્રદ્ધા-રુચિ થવાથી એક એક વિષયમાં સમાનને બદલે ભિન્ન-ભિન્ન બોધ પ્રવર્તે છે. જેમ કે આત્મતત્ત્વ ઉપર ઉદાહરણ લઈએ તો કોઈ આત્માને એકાન્તે નિત્ય જ માને છે. બીજો આત્માને અનિત્ય જ માને છે. ત્રીજો આત્માને પંચભૂતાત્મક જ માને છે. ચોથો સર્વ આત્માઓનો એક જ આત્મા છે એમ માને છે. પાંચમો આત્માને સર્વવ્યાપી માને છે. છઠ્ઠો આત્માને શરીર માત્ર વ્યાપી માને છે. આ પ્રમાણે અસમાન માન્યતા હોય છે અને તેના કારણે પોત-પોતાની માન્યતાને સિદ્ધ કરવા જોરશોરથી તેને અનુસારે વિકલ્પો (તર્ક) કરે છે. જે સત્ય માન્યતા હોય તે તો સદા

૨૭૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૫

એક હોય પરંતુ જે મિથ્યા માન્યતા હોય તેના પ્રકારો અનેક હોય છે. તેથી સમાન પરિણામ આ પદમાં ઘટતો નથી. મનમાન્યા વિકલ્પો પ્રમાણે વસ્તુવ્યવસ્થા કરે છે. અને તર્ક-વિતર્કો દ્વારા તે વસ્તુ-વ્યવસ્થાને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તેથી વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે તે પદાર્થ યથાર્થરૂપે જ્ઞાનગ્રાહ્ય થતો નથી.

તત્સંવેદ્યતે અજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમરૂપમિત્યાદિ=કોઈપણ વસ્તુનો બોધ-(પરિચ્છેદ) જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે. પરંતુ મિથ્યાત્વ મોહનીયના અનુદયકાળે થતા જ્ઞાનને (સમ્યગ્જ્ઞાનને) જ જ્ઞાન કહેવાય છે અને ક્ષાયોપશમિકભાવનું તે જ્ઞાન ચોથા ગુણઠાણથી બારમા ગુણઠાણ સુધી હોય છે. તથા મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉદયકાળે જે જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાન પણ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી જ થાય છે. પરંતુ મિથ્યાત્વના ઉદયયુક્ત જ્ઞાનને જૈનશાસ્ત્રોમાં અજ્ઞાન (અર્થાત્ મિથ્યાજ્ઞાન) કહેવાય છે. અહીં અજ્ઞાનનો અર્થ જ્ઞાનાભાવ ન કરવો, પણ વિપરીત જ્ઞાન એવો અર્થ સમજવો. તે વિપરીત જ્ઞાન એ પણ એક પ્રકારનું જ્ઞાન હોવાથી જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી જ જન્ય છે. છતાં આવા વિપરીત જ્ઞાનને અજ્ઞાન કહેવાતું હોવાથી તેના આવરણીયકર્મને પણ (જ્ઞાનાવરણીય કર્મ હોવા છતાં પણ) અજ્ઞાનાવરણીયકર્મ કહેવાય છે. તેના (મિથ્યાત્વયુક્ત એવા જ્ઞાનાવરણીયકર્મના) ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થયેલું આ જ્ઞાન વિપરીત જ્ઞાન હોય છે કે જે હેય-ઉપાદેયના વિવેકથી શૂન્ય હોય છે. સૌ સૌની મનમાની માન્યતા પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન અનેકપ્રકારે વસ્તુસ્થિતિની કલ્પનાયુક્ત હોય છે. અને મિથ્યા કલ્પનાઓને સિદ્ધ કરવા કલ્પાયેલા અનેક વિકલ્પોથી (કૃતકોથી) ભરપૂર હોય છે. આ અવેદ્યસંવેદ્યપદકાળે વસ્તુસ્થિતિ ઉંધી કલ્પે છે. અને તેના કદાગ્રહને લીધે તે ખોટી વસ્તુને સાચી ઠેરવવા અનેક તર્કો તે જીવો લગાવે છે.

નિશ્ચયબુદ્ધ્યોપપ્લવસારયા-ઇત્યાદિ=અન્નનું ભોજન જીવનનું કારણ હોવા છતાં પણ “વિષથી મિશ્રિત હોય તો” તે અન્નભોજન મૃત્યુ આદિ ઉપદ્રવોનું જ કારણ બને છે તેવી જ રીતે જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમ જન્ય જ્ઞાન આત્માનો ગુણ હોવાથી ઉપકારક હોવા છતાં મિથ્યાત્વના ઉદયથી મિશ્ર હોય છે ત્યારે અજ્ઞાન (વિપરીતજ્ઞાન) થવાના કારણે જેમ મૃગતૃષ્ણિકામાં પાણી નથી છતાં પાણી જ છે એવી નિર્ણયાત્મક બુદ્ધિ વડે દોડે છે. પરંતુ ત્યાં પાણી મળતું નથી. તૃષ્ણાચ્છેદ થતો નથી અને શારીરિક પરિશ્રમ અસંતોષ-ઉદ્વેગ આદિ ઉપદ્રવો (દુઃખો)ને જ પ્રાપ્ત કરાવનાર બને છે, તેમ અહીં પણ હેય-ઉપાદેય પદાર્થો જેમ છે તેના કરતાં વિપરીત વસ્તુ સ્થિતિ જણાય છે. માટે ઉપદ્રવસારવાળી (જેનાથી પરિણામે ઉપદ્રવો=દુઃખોની પરંપરા જ પ્રાપ્ત થાય) એવી (વિપરીત) નિર્ણયવાળી બુદ્ધિ દ્વારા

ગાથા : ૭૫

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૭૩

મૃગતૃષ્ણિકાના ઉદકની જેમ મનમાન્યા વિકલ્પો પ્રમાણે અયથાર્થપણે વસ્તુતત્ત્વ જે પદમાં જણાય છે તે પદ અવેદ્યસંવેદ્યપદ કહેવાય છે. વિષ મિશ્રિત અગ્નને શુદ્ધભોજન સમજીને ઉપયોગ કરે તથા સર્પને રજજી માનીને ગ્રહણ કરે તો પ્રાણઘાત આદિ દુઃખોની પરંપરા જ આવે છે. તેવી રીતે મિથ્યાજ્ઞાન-વિપરીતજ્ઞાન એ અજ્ઞાન હોવાના કારણે આત્માને એકાન્તે નિત્ય અથવા એકાન્તે અનિત્ય, અથવા સ્ત્રી આદિ હેય ભાવોને ઉપાદેય અને દાન-પુણ્યાદિ ઉપાદેય ભાવોને હેય સમજીને જે જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે તે પ્રવૃત્તિ વિપરીત હોવાથી કર્મબંધ કરાવવા દ્વારા સંસાર જ વધારવા સ્વરૂપ ઉપદ્રવોની પરંપરાના જ સારવાળી છે. એવી આ વિપરીત નિર્ણય કરાવનારી બુદ્ધિ દ્વારા વસ્તુતત્ત્વ વિપરીતપણે જેમાં જણાય છે તે અવેદ્યસંવેદ્યપદ કહેવાય છે.

અત એવાહ-ભવાભિન્દિવિષયમ્=આવા પ્રકારનું મિથ્યાત્વયુક્ત એવા જ્ઞાનવાળું આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ ઉપદ્રવો જ માત્ર આપનારું અને હેય-ઉપાદેયના વિવેકશૂન્ય હોવાથી ભવાભિન્દી જીવને હોય છે. જે જીવો સંસારસુખના રસિક છે. જેઓની આત્મદંષ્ટિ ખીલી નથી તે જીવો હેય એવા પાપકાર્યોને ઉપાદેય સમજી આચરે છે અને પરિણામે દુઃખોની પરંપરા પામે છે. ભવાભિન્દીનું લક્ષણ હવે પછીની ૭૬મી ગાથામાં આવે છે.

સમારોપસમાકુલમિતિ= તથા મિથ્યાત્વયુક્ત એવું વિપરીતજ્ઞાનવાળું આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ અનેક ભ્રમોથી ભરેલું છે. અને આ જ (મિથ્યાત્વ દોષના) કારણથી દુઃખોની પરંપરા તરફ ગમન કરાવવામાં જ આ પદ તત્પર હોય છે. ખસના રોગીને ખંજવાળ ઉપડે ત્યારે તેના પ્રતિકાર માટે તે રોગી જીવ ખણે છે. પરંતુ ખણવાથી રોગ મટવાને બદલે વધે છે. અને લોહી નીકળવાથી તેમજ ચાંદા પડવાથી સુખને બદલે દુઃખોની પરંપરા આપનાર બને છે. છતાં મોહના ઉદયથી જીવને ખણજ ખણવામાં સુખનો ભ્રમ થાય છે. મૃગતૃષ્ણિકામાં જળ માની દોડતાં જળપ્રાપ્તિ થવાને બદલે પરિશ્રમ, તૃષ્ણા અને ઉદ્વેગ વધે છે. છતાં મોહના ઉદયથી તેમાં જલબુદ્ધિ કરી દોડે છે તે ભ્રમ છે. એવી જ રીતે પાંચે ઈન્દ્રિયજન્ય સુખો રાગ-દ્વેષાદિ દ્વારા કષાયોને ઉત્તેજિત કરતાં છતાં તથા આરંભ-સમારંભ વગેરે સેવવા વડે તીવ્રકર્મબંધ કરાવનારાં અને પરિણામે દુઃખોની પરંપરા તરફ ગમન કરાવનારાં હોવા છતાં મિથ્યાત્વના ઉદયથી આ જીવ તેવા દુઃખદાયી ભાવોને પણ સુખદાયી માને છે. માટે મિથ્યાભ્રમોથી ભરેલું આ પદ છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોમાંના એક એક ઈન્દ્રિયજન્ય વિષયને ભ્રમથી સુખ માનનારા જીવો પણ અંતે મૃત્યુ સ્વરૂપ દુઃખ જ પામ્યા છે. તો જેને પાંચે પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં (સુખ ન હોવા છતાં) સુખનો ભ્રમ થયો છે. તે જીવો તો પારાવાર દુઃખને પામે જ છે તેમાં કંઈ શંકા નથી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

ઓ. ૧૮

૨૭૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૬

પતન્નભૃંગમીનેભસારઙ્ગા યાન્તિ દુર્દશામ્ ।

एकैकेन्द्रियदोषाच्चेद् दुष्टैस्तैः किं न पञ्चभिः ॥५५॥

(પૂ. ૩. શ્રી યશોવિજયજી કૃત જ્ઞાનસારાષ્ટક)

પતંગીયું દીપકના રૂપને જોવામાં ચક્ષુના દોષથી, ભમરો કમળની સુગંધ સુંઘવામાં ઘ્રાણના દોષથી, માછલું માંસના સ્વાદને માણવા જતાં રસનાના દોષથી, હાથી હાથણીની સાથેની કામવાસના માણવા જતાં સ્પર્શનેન્દ્રિયના દોષથી, અને હરણ સંગીતની સુરાવલિ સાંભળવામાં શ્રોત્રના દોષથી મૃત્યુ પામે છે તો જે મનુષ્ય પોતાની પાંચે ઈન્દ્રિયોને પૌદ્ગલિકસુખમાં આસક્ત કરે છે તે જીવો શું શું દુઃખ ન પામે? અર્થાત્ દુઃખોની પરંપરા જ પામે છે.

આ પ્રમાણે આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ વેદ્યસંવેદ્યપદથી વિપરીત જાણવું ॥૭૫॥

ભવાભિનન્દિલક્ષણમાહ=ભવાભિનંદી જીવનું લક્ષણ જણાવે છે.

क्षुद्रो लाभरतिर्दीनो, मत्सरी भयवान् शठः ।

अज्ञो भवाभिनन्दी, स्यान्निष्फलारम्भसङ्गतः ॥ ७६ ॥

ગાથાર્થ =ભવાભિનંદી જીવ (૧) ક્ષુદ્ર, (૨) લાભરતિ, (૩) દીન, (૪) મત્સરભાવવાળો, (૫) ભયભીત, (૬) લુચ્ચો, (૭) અજ્ઞાની, (મૂર્ખ), અને (૮) નિષ્ફળ કાર્યના આરંભવાળો હોય છે. ॥ ૭૬ ॥

ટીકા - “ક્ષુદ્રઃ”-કૃપણઃ । “લાભરતિ”-ચાંચ્ચાશીલઃ । “દીનઃ”-સદૈવા-કલ્યાણદર્શી । “મત્સરી”-પરકલ્યાણદુઃસ્થિતઃ । “ભયવાન્” નિત્યભીતઃ । “શઠો”-માયાવી । “અજ્ઞો”-મૂર્ખઃ । “ભવાભિનન્દી”-સંસારબહુમાની “સ્યા” દેવમ્ભૂતો ।” “નિષ્ફલારમ્ભસંગ્ગતઃ”-સર્વત્રાડતત્ત્વાભિનિવેશાદિતિ ॥ ૭૬ ॥

ટીકાનુવાદ :-ભવાભિનન્દી જીવ એટલે સંસારનાં સુખોમાં જ રસિક, ભોગસુખો જ જેને વહાલાં છે. પુદ્ગલમાં જ જેને આનંદ છે એવો જીવ તે ભવાભિનંદી કહેવાય છે. આવા પ્રકારના જીવને ઓળખવાનાં નીચે મુજબ ૮ લક્ષણો છે.

(૧) ક્ષુદ્ર :- એટલે કૃપણ-લોભી-અસાર-તુચ્છ પ્રકૃતિવાળો જીવ, કંજુસ, પામર, ક્ષણિક અને વીજળીના ચમકારાની જેમ નાશવંત એવાં સાંસારિક સુખો મળે છતે મલકાઈ જઈ, હર્ષાવેશમાં આવી, પામર-ગાંડા માણસની જેમ નાયનારો, પ્રાપ્ત થયેલ ધનાદિ સામગ્રી રખે ચાલી જશે એવા ભયથી ઘણી જ મમતાથી સાચવી રાખનાર, કોઈને દમડી પણ ન

ગાથા : ૭૬

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૭૫

આપનાર, સુખી હોવા છતાં ન ભોગવનાર, વિષ્ણનો કીડો જેમ વિષ્ણમાં જ આનંદ માને છે, તેમ ધનસંગ્રહમાં જ મમતાથી આનંદ માનનાર, અનુદાર, છીછરા સ્વભાવવાળો, ભારે કંજુસ આ જીવ હોય છે.

(૨) **લાભરતિ** - લાભમાં જ પ્રીતિવાળો, યાગ્યાશીલ-માંગણવૃત્તિવાળો, પોતાની પાસે ઘણું હોય તો પણ માંગવાનો હક હોય ત્યાં, અથવા માંગવાથી મળે તેમ હોય ત્યાં માંગવાનું ન ચૂકનારો, લોભી, જેમ જેમ લાભ થાય તેમ તેમ અધિકાધિક લાભને જ ઈચ્છનારો, હજાર મળે ત્યારે દસ હજાર ઈચ્છનાર, દસ હજાર મળતા થાય એટલે લાખ ઈચ્છનાર, લાખ મળતા થાય એટલે દસ લાખ ઈચ્છનાર, એવી જ રીતે અધિક-અધિક પદાધિકાર ઈચ્છનાર આ જીવ હોય છે. **લાહા લોહો વઢૂઢ**=જેમ જેમ લાભ મળે તેમ તેમ અધિક વધારે લોભવાળો લાલચુ આ જીવ હોય છે.

(૩) **દીન** -ગરીબ, બિચારો બાપડો, રાંકડો, હંમેશાં પોતાનું અકલ્યાણ-અમંગળ જ જોનારો, જે ધન મેળવ્યું છે તે કોઈ લઈ જશે તો માઝું શું થશે ? ચણેલું આ ઘર પડી જશે તો મારું શું થશે? આ સ્ત્રી-પુત્રાદિ મૃત્યુ પામશે તો માઝું શું થશે? આ પ્રમાણે સદા અકલ્યાણની જ આશંકા લઈને ફરનારો અને તેથી જ ગરીબડો-લાચાર થઈને જ રહેનારો, મુખમુદ્રા ઉપર સદા ગ્લાનિવાળો, જાણે ઘણા દુઃખભારથી દબાયેલો હોય તેવો.

(૪) **મત્સર**- બીજાના કલ્યાણને જોઈને દુઃખી થનારો, બીજા માણસની પુણ્યાઈ દેખી, સાંસારિક સુખની ચડતી દેખી, હૃદયમાં બળતરા કરનારો, બીજા પુરુષનાં માન-સન્માન-બહુમાન થતાં દેખી દિલમાં દાઝનારો, આ માણસ ચડી ગયો અને હું રહી ગયો એમ દુઃખી થનારો, પારકાની સુખસંપત્તિ અને ગુણસંપત્તિ પ્રત્યે દ્વેષ રાખનારો, જાણે હૈયામાં ઉકળતું તેલ રેડાયું હોય તેવો બળી બળીને ખાખ થનારો, પર-પુણ્યદ્વેષી અને પર-સુખદ્વેષી આ જીવ હોય છે. અને તે કારણથી પારકાની નાની ભૂલને મોટી કરનારો અને મોટા ગુણને નાનો કરનારો આ જીવ હોય છે.

(૫) **ભયવાન**- સદા ભયભીત, સંસારનું સુખ જ પ્રિય હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ માટે અનેકપ્રકારની માયા-કપટ-જુઠ કરે છે. તેથી તે માયા ખુલી થશે તો માઝું શું થશે? રાજપુરુષો-લુંટારાઓ-કે મિત્રો લુંટી જશે તો, અથવા નાશ પામશે તો, અથવા માઝું જ મૃત્યુ થઈ જશે તો, માઝું શું થશે ? એમ હંમેશાં આ લોક અને પરલોકના ભયથી ભરપૂર હોય છે. ભયાકાન્ત હોવાથી સદા જુઠું બોલનારો, જુઠું આચરનારો અને માયા-કપટનો ભંડાર આ જીવ હોય છે. પોતાના આત્મામાં રહેલી કોઈનાથી ન લુંટાય એવી પોતાની ભાવલક્ષ્મી પોતાને જરા પણ દેખાતી નથી.

૨૭૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૬

(૬) શઠ - લુચ્યાઈવાળો, માયાવી, કપટી, થોડું હોય અને ઘણું જ દેખાડનારો, જગત્ને છેતરનારો, જગતને છેતરીને ફૂલાનારો, જગતની આંખોમાં ધૂળ નાંખી મલકાનારો, હૈયામાં જુદું અને હોઠે જુદું એમ મન, વચન, અને કાયાના ત્રણે યોગોની ભિન્નતાવાળો, તેથી જ યોગ-ક્રિયા અને ફળ એમ ત્રણેનો વંચક, દાંભિક આ જીવ હોય છે.

(૭) અજ્ઞ- અજ્ઞાની-મૂર્ખ-હેયને ઉપાદેય અને ઉપાદેયને હેય સમજનારો, હેય-ઉપાદેયના વિવેક વિનાનો, સારાસાર-કર્તવ્યાકર્તવ્યના ભાન વિનાનો, યથાર્થ સમજાવીએ તો પણ ન સમજનારો અને ન સમજવાની જ વૃત્તિવાળો, અને તેથી જ સ્વમતકદાગ્રહી-આગ્રહશીલ આ જીવ હોય છે.

(૮) નિષ્ફળારંભસંગત- માખણનો અર્થો જેમ પાણી વલોવે તો તે પ્રયત્નનો આરંભ નિષ્ફળ જ છે. કારણ કે પાણીમાં માખણ છે જ નહીં, તો વલોવવાથી ક્યાંથી મળવાનું હતું ? તેવી રીતે ભૌતિકસુખો અસાર-નાશવંત-ચંચલ-અનેક ઉપાધિઓથી વ્યાપ્ત હોવાથી સુખ જ નથી, સુખાભાસ માત્ર જ છે. તો તેને મેળવવાથી નિર્દોષ (અવ્યાબાધ) સુખ ક્યાંથી આવવાનું હતું ? માટે આ સઘળો પ્રયત્ન પાણી વલોવવા જેવો નિષ્ફળ જ છે. આ જીવ કદાગ્રહી અને અવળી બુદ્ધિવાળો હોવાથી સર્વત્ર અતત્ત્વનો જ (મિથ્યાતત્ત્વનો જ) અભિનિવેશ તેને ઘણો હોય છે. પોતે ખોટું કરતો હોય પરંતુ અજ્ઞાન અને મિથ્યાત્વના ઉદયથી તેને જ સાચું માની (અતત્ત્વને તત્ત્વ માની) રાચનારો અને અભિનિવેશ (આગ્રહ) રાખનારો હોય છે. પરંતુ મિથ્યા કાર્ય ગ્રહણ કરેલું હોવાથી તેનું ફળ કંઈ આવતું નથી. એટલે નિષ્ફળ કાર્યનો આરંભ કરનાર આ જીવ જાણવો.

આવા પ્રકારના ૮ વિશેષણોવાળા જીવો ભવાભિનંદી કહેવાય છે. તેઓ મોહોદયથી સદા સંસારરસિક, વિષયસુખમાં જ આનંદિત, વિષ્ટાના કીડા જેવા હોય છે. કોઈ કોઈ વખત તેઓ ધર્મકરણી પણ કરે છે. પરંતુ તે ધર્મકરણીની પાછળ પણ કેવળ વિષયસુખની રસિકતા જ કામ કરતી હોય છે તેથી મોહગર્ભિત વૈરાગ્યથી આ જીવ ધર્મકરણી કરે છે. આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાની ધર્મકાર્યમાં યોગપ્રવૃત્તિ જે આચરે છે તે શુભ હોવાથી પુણ્યબંધ માત્ર જ કરાવનારી બને છે. પરંતુ ઉપયોગ શુદ્ધિ ન હોવાથી નિર્જરા કરાવનારી બનતી નથી. અને બંધાયેલું આ પુણ્ય પણ ઉદયકાળે ભોગસુખ જરૂર આપે છે, પરંતુ તે ભોગ-સુખોને ભોગવતી વખતે અતિશય આસક્તિ કરાવવા દ્વારા તીવ્ર કર્મબંધ કરાવવા વડે અપાયની (દુઃખોની) પરંપરાને જ વધારનાર બને છે. આ અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં વર્તનારા મિથ્યાદૃષ્ટિ ભવાભિનંદી જીવો ધર્મવ્યાપાર રૂપ શુભયોગ

ગાથા : ૭૭

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૭૭

પ્રવૃત્તિથી ભલે પુણ્યબંધ કરે છે પરંતુ ભોગની જ રસિકતા વધારે હોવાથી આ પુણ્ય ભોગસુખ આપવા દ્વારા અને તેના મોહથી પાપ કર્મ બંધાવવા દ્વારા જ સમાપ્ત થઈ જાય છે. તેનો અનુબંધ (પરંપરા) આગળ વધે નહીં, તેથી તે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય કહેવાતું નથી. પરંતુ પાપાનુબંધી પુણ્ય કહેવાય છે. તથા જે પાપ બંધાય છે તેમાં તે જીવની પોતાની રસિકતા હોવાથી અનુબંધવાળું પાપ બંધાય છે. જે અનંત અપાયને આપનાર બને છે. પુણ્યની પરંપરા ચાલુ રહેતી નથી અને પાપની પરંપરા ચાલુ રહે છે. તેમાં તે જીવનો પ્રબળ મોહ-મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-રાગ-દ્વેષ એ જ કારણ છે. કહ્યું છે કે-

પ્રવૃત્તિરપિ યોગસ્ય, વૈરાગ્યાન્મોહગર્ભતઃ ।
 પ્રસૂતેઽપાયજનનીમુત્તરાં મોહવાસનામ્ ॥
 અવેદ્યસંવેદ્યપદે, પુણ્યં નિરનુબન્ધકમ્ ।
 ભવાભિનન્દિજન્તૂનાં, પાપં સ્યાત્સાનુબન્ધકમ્ ॥

(પૂ. ૩. શ્રી યશોવિજયજી કૃત દ્વાત્રિંશત્ત્વાત્રિંશિકા.)

યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ- જો ખરેખર આમ જ છે. તો તેથી શું થાય છે! તે કહે છે-

इत्यसत्परिणामानुविद्धो बोधो न सुन्दरः ।
 तत्सङ्गादेव नियमाद्, विषसम्पृक्तकान्नवत् ॥७७॥

ગાથાર્થ = વિષથી મિશ્રિત અન્નની જેવો ભવાભિનંદી જીવનો આ પ્રમાણે અશુભ પરિણામથી યુક્ત એવો આ બોધ તે અશુભ પરિણામના સંગવાળો હોવાથી જ નિયમા સુંદર નથી જ. ॥ ૭૭॥

ટીકા-“इत्ये”वं - भवाभिनन्दिपरिणामे सति, अस्यासत्परिणामत्वात्, “असत्परिणामानुविद्धो बोधः” सामान्येन “न सुन्दरः” । कुत इत्याह “तत्सङ्गादेव” विवक्षितासत्परिणामसम्बन्धादेव, “नियमाद्”- किमित्याह “विषसम्पृक्तकान्नवत्” इति निदर्शनमात्रम् ॥ ७७॥

ટીકાનુવાદ :- ઉપરની ૭૬મી ગાથામાં ભવાભિનંદી જીવનાં આઠ લક્ષણો સમજાવ્યાં છે આવા પ્રકારના લક્ષણોવાળો આ જીવ ભવસુખમાં જ ઘણો આનંદ માનનાર હોવાથી આ જીવના પરિણામ (અધ્યવસાય) સારા નથી અને આવા પ્રકારના અસત્ (અશુભ) પરિણામથી અનુવિદ્ધ એવો તેનો શાસ્ત્રીય બોધ પણ (શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ)

૨૭૮

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૭

સામાન્યથી સુંદર નથી. આગમનો શાસ્ત્રીય બોધ હોવા છતાં પણ તે બોધ અસત્પરિણામના સંગના કારણથી જ સુંદર નથી અર્થાત્ નિયમા સુંદર નથી જ.

પ્રશ્ન :- આ ભવાભિનંદી જીવનો જે બોધ છે તે અસત્પરિણામના સંગવાળો હોવાથી સુંદર નથી એમ કહો છો ત્યાં “સામાન્યથી સુંદર નથી” એમ કેમ કહ્યું છે?

ઉત્તર :- ભવાભિનંદી જીવનો આ બોધ અસત્પરિણામથી યુક્ત છે, એટલે સામાન્યથી સારો નથી. પરંતુ વિશેષથી ક્યારેક સારો પણ બને છે. જેમ કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવો ભવાભિનંદી કહેવાય છે. અને મિથ્યાત્વના ઉદયવાળા હોવાથી અસત્પરિણામથી યુક્ત છે. તેથી તેનો બોધ સુંદર કહેવાય નહીં, પરંતુ આ મિથ્યાત્વગુણદાણે વર્તતા જીવો ઓઘદષ્ટિવાળા પણ હોય છે અને મિત્રા-તારા-બલા-દીપ્રા દષ્ટિરૂપ યોગની દષ્ટિવાળા પણ હોય છે. જે ઓઘદષ્ટિવાળા છે તેનો બોધ સુંદર નથી. પરંતુ મિત્રાદિ યોગની દષ્ટિવાળા જીવોનો એટલે ચરમયથાપ્રવૃત્તાદિ કરણમાં વર્તતા જીવોનો બોધ મિથ્યાત્વયુક્ત હોવા છતાં પણ મિથ્યાત્વની વિશેષ મંદતા હોવાથી અને ભાવિમાં સમ્યગ્દર્શન આવતાં સુંદર બોધ બનવાનો હોવાથી તેના કારણરૂપ એવા આ બોધને કંઈક સુંદર પણ કહેવાય છે. માટે “સામાન્યથી” સુંદર નથી એમ કહેલ છે. સારાંશ કે સમ્યક્ત્વાભિમુખ એવા મિથ્યાત્વીનો બોધ અપેક્ષાવિશેષે સુંદર છે. અને ગાઢ મિથ્યાત્વાભિમુખ એવા મિથ્યાત્વીનો બોધ સુંદર નથી. એમ સમજાવવા “સામાન્યથી” શબ્દનો પ્રયોગ છે.

ભાવાર્થ એવો છે કે- જમણવારમાં સુંદર પક્વાન્ન બનાવ્યું હોય, તેમાં ઘણા મેવા, મીઠાઈ અને સારા મસાલા નાખી રસદાર અને ચટાકેદાર ભોજન બનાવ્યું હોય, અધિક ઘી-ગોળ-સાકર આદિ નાખીને અતિશય સ્વાદિષ્ટ બનાવ્યું હોય, પરંતુ જો તેમાં વિષની મિશ્રતા કરવામાં આવી હોય અથવા થઈ ગઈ હોય, વિષનો રંગ તેમાં જો લાગી ગયો હોય તો તે તમામ ભોજન પ્રાણનાશક બની જાય છે. ખાવાને માટે યોગ્ય રહેતું નથી, ફેંકી જ દેવું પડે છે. પશુઓને પણ આરોગવા યોગ્ય રહેતું નથી. કારણ કે પ્રાણઘાતક છે. તેવી જ રીતે આ ભવાભિનંદી જીવોમાં ગમે તેટલો આગમશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ હોય, વિશિષ્ટ બોધ હોય, વાક્યપટ્ટતા હોય, સમજવા-સમજાવવાની ચતુરાઈ હોય, પંડિતાઈ અને ઘણી વિદ્વત્તા હોય, કદાચ લોકોમાં આગમધર-આગમવેત્તા-આગમવિશારદ ઈત્યાદિ બિરુદાવલિઓથી બિરદાવાતો હોય તો પણ સંસારસુખની રસિકતા રૂપ જે અશુભપરિણામ છે. તે વિષતુલ્ય છે. તેનો જો સંગ થયો હોય તો તે તમામ બોધ ભાવપ્રાણ-ઘાતક હોવાથી સુંદર નથી.

ગાથા : ૭૮

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૭૯

જેમ સર્પ સાકરમિશ્રિત દૂધનું પાન કરે તો પણ તે સર્પની અંદર વિષ હોવાથી દૂધ પણ વિષપણે જ પરિણામ પામે છે. તેવી રીતે આવા ભવાભિનંદી જીવોમાં આવેલું શાસ્ત્રીયજ્ઞાન-આગમબોધ પણ અસત્પરિણામોની વાસનાથી વાસિત થવાના કારણે અજ્ઞાન રૂપે જ બને છે. વિષતુલ્ય જ બને છે. અહંકાર અને મમકારનું જ કારણ બને છે. તેથી જ મિથ્યાત્વી જીવો નવ પૂર્વાદિનો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે, માખીની પાંખ પણ ન દુભાય તેવું ચારિત્ર પાળે તો પણ હૃદયમાં ભોગસુખની પ્રીતિ વિશેષ જ હોવાથી શરીર અને આત્માનું પારમાર્થિક ભેદજ્ઞાન ન થવાથી શરીરની જ સુખશીલવૃત્તિને પોષનારું આ જ્ઞાન તે અજ્ઞાન ગણાય છે. અને વિરતિ હોવા છતાં અવિરત જ ગણાય છે. શુભ યોગ માત્ર હોવાથી તજજન્યપુણ્યના ઉદયથી નવ ગ્રૈવેયક સુધી જઈ શકે છે. પરંતુ ભવભ્રમણ અટકતું નથી. જ્યાં સુધી ભવાભિનંદીપણું અટકતું નથી. ત્યાં સુધી જન્મ-મરણના ફેરામાંથી નીકળવાનું બનતું નથી. પરદ્રવ્ય-પ્રત્યેની પ્રીતિ જ સ્વભાવદશાથી વિમુખ કરાવનારી છે. તેથી એ જ મહાવિષ છે. મહામિથ્યાત્વ છે. તેનો સંગ જ જ્ઞાનાદિ ગુણોને પણ મિથ્યા કરે છે દૂષિત કરે છે. માટે આવા અશુભ પરિણામ યુક્ત બોધને નિયમા સુંદર કહેવાતો નથી. ॥૭૭॥

ફલત એતદેવાહ—

આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત ચર્યાનું ફળ શું આવ્યું? તે કહે છે.

એતદ્વન્તોઽત એવેહ, વિપર્યાસપરા નરાઃ ।

હિતાહિતવિવેકાન્ધાઃ, ચ્ચિદ્યન્તે સામ્પ્રતેક્ષિણઃ ॥ ૭૮ ॥

ગાથાર્થ = આ કારણથી જ અહીં સંસારમાં આ અવેદ્યસંવેદ્યપદવાળા જીવો વિપર્યાસ પરાયણ હોય છે હિતાહિતના વિવેકથી અંધ હોય છે. અને માત્ર વર્તમાનકાળને જ જોનારા તેઓ દુઃખી થાય છે. ॥ ૭૮ ॥

ટીકા - “એતદ્વન્તો”- અવેદ્યસંવેદ્યપદવન્તઃ “અત એવ” કારણાત્, “ઇહ” લોકે, “વિપર્યાસપરાઃ” વિપર્યાસપ્રધાના “નરાઃ” “કિમિત્યાહ” “હિતાહિત-વિવેકાન્ધાઃ” એતદ્વહિતા ઇત્યર્થઃ । અત એવાહ “ચ્ચિદ્યન્તે સામ્પ્રતેક્ષિણઃ” વર્તમાન-દર્શિનઃ સન્ત ઇતિ ॥ ૭૮ ॥

વિવેચન :-“અવેદ્યસંવેદ્યપદ” મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં હોય છે. ભવાભિનંદી જીવોને હોય છે. ભવનો જ રાગ હોવાથી દેહ અને દેહનાં સુખોની જ બુદ્ધિ હોય છે. અને તે સુખોના અતિશય રાગને લીધે “શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ”નું લક્ષ્ય આવતું જ નથી. પરમાર્થ રુચતો નથી. આ કારણથી જ આવા મનુષ્યો વિપરીત બુદ્ધિવાળા કહેવાય છે. શરીર-સુખના કારણે જ અભક્ષ્ય-અનંતકાયાદિને પણ ભક્ષ્ય માને છે. પરસ્ત્રી આદિને પણ

૨૮૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૮

ભોગ્ય માની તે તરફ પ્રવૃત્તિ કરે છે. પરધનનું અપહરણ પણ કરે છે. ચોરી-જુગાર-શિકાર-માંસાહાર-આદિ સમસ્ત હેય એવાં પાપોને પણ રાચી-મચીને કરે છે. જે હેય છે તેને ઉપાદેય માન્યું છે. તથા આત્માને જે અહિતકારી છે તેને હિતકારી માન્યું છે. જે અભક્ષ્ય અને અભોગ્ય છે તેને ભક્ષ્ય અને ભોગ્ય માન્યું છે એ જ “વિપર્યાસબુદ્ધિ” કહેવાય છે. આવા પ્રકારના મોહના ઉદયના લીધે જ નિત્યાનિત્ય પદાર્થોને કાં તો નિત્ય જ અથવા કાં તો અનિત્ય જ માની લે છે. ભિન્ના-ભિન્ન પદાર્થોને કાં તો ભિન્ન જ, અથવા કાં તો અભિન્ન જ માની લે છે. અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિ કરે છે. હેયને ઉપાદેય અને ઉપાદેયને હેય સમજે છે. એમ અવેદ્યસંવેદ્યપદકાળે જીવો “વિપર્યાસબુદ્ધિ” વાળા થાય છે. આ વિપર્યાસબુદ્ધિના કારણે જ જીવો હિતાહિતના વિવેકમાં અંધ થાય છે.

દેહમાં જ આત્મબુદ્ધિ હોવાથી દેહને જે હિતકારી હોય તે આત્માને (અહિતકારી હોય તો પણ) હિતકારી છે એમ માનીને તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. દેહાશ્રિત બુદ્ધિ હોવાથી ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેચાપેચ, ભોગ્યાભોગ્ય, કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિવેક હોતો નથી. “આ ભવ મીઠા પરભવ કોણે દીઠા” એમ માનીને સાંપ્રતેક્ષી થઈને ફક્ત વર્તમાન કાળના સુખનો જ વિચારક બને છે. પૂર્વભવ કે ભાવિ-ભવ સર્વથા ભૂલી જાય છે. પાપ-પુણ્યનો વિવેક ચૂકી જાય છે. વર્તમાન કાળનો સંસાર લીલોછમ કેમ રહે ? તેની જ માત્ર અપેક્ષા રહે છે. કદાચ ધર્મકાર્ય કરે છે તો પણ સંસારસુખની બુદ્ધિએ જ તે ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. સંસારનું સુખ પત્તાંના મહેલ જેવું ક્ષણભંગુર છે. અનેક વિડંબનાઓવાળું છે. કલેશ-કંકાસ અને કડવાશને જ આપનારું છે. છતાં આ જીવ પાણીમાં દેખાતા ઉડતા પક્ષિના પડછાયાને પક્ષી માની પકડવા દોડનારા જલચર જીવની જેમ સંસારસુખ પાછળ દોડે છે. પરંતુ વાસ્તવિક સુખ ન મળતાં ખેદ પામે છે. દુઃખી દુઃખી થાય છે. આ રીતે અવેદ્યસંવેદ્યપદના કારણથી (મિથ્યાત્વ મોહની તીવ્રતાથી જ) જીવો વિપર્યાસબુદ્ધિવાળા બને છે. અને વિપર્યાસબુદ્ધિના કારણથી જ હિતાહિતના વિવેકમાં અંધ બને છે તથા હિતાહિતના વિવેકમાં અંધ બનવાથી જ માત્ર સાંપ્રતેક્ષી થયા છતાં દુઃખી થાય છે.

વિપર્યાસબુદ્ધિ જ આ સર્વ દુઃખનું મૂલકારણ છે. જ્યાં દુઃખમાત્ર જ છે. ત્યાં આ જીવ મિથ્યાત્વ મોહના ઉદયથી વિપર્યાસબુદ્ધિના કારણે સુખબુદ્ધિ કરે છે. એટલે જ સાચા સુખની પ્રાપ્તિનો ઉપાય હાથમાંથી છૂટી જાય છે. અને સુખાભાસ રૂપ દુઃખની જ પ્રાપ્તિ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ આદરે છે. સંસારમાં ગમે તેટલું પાંચ ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ હોય તો પણ જન્મ-જરા-મરણાદિનાં દુઃખો પ્રત્યેકને છે જ, અને તે અતિશય દારુણવિપાકવાળાં છે. માટે જ સંસાર દુઃખોની ખાણ જ્ઞાનીઓએ કલ્પો છે પરંતુ વિપર્યાસબુદ્ધિને લીધે અવેદ્યસંવેદ્યપદવાળા જીવો હિતાહિતના વિવેકમાં અંધ બન્યા હોવાથી તેમાં સુખબુદ્ધિ કરે છે અને તેની પાછળ

ગાથા : ૭૯

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૮૧

દોડધામ કરે છે રચ્યા-પચ્યા રહે છે. આ જ અવેદ્યસંવેદ્યપદનો પ્રભાવ છે. આ પ્રમાણે અવેદ્યસંવેદ્યપદના પ્રભાવથી વિપરીત બુદ્ધિ થાય છે વિપરીત બુદ્ધિથી વિવેકાન્ધ બને છે. અને વિવેકાન્ધ બનવાથી માત્ર (સામ્પ્રતેક્ષી) વર્તમાનને જ જોનારા થાય છે. અને તેથી જ સંસારમાં ખેદ પામે છે. એમ પરસ્પર કાર્ય-કારણભાવ છે. ॥૭૮॥

તથા ચ= તે જ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ-રોગશોકાદ્યુપદ્રુતમ્ ।

વીક્ષમાણા અપિ ભવં, નોદ્વિજન્તેઽતિમોહતઃ ॥ ૭૯ ॥

ગાથાર્થ = જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ-રોગ અને શોક વગેરે દુઃખોથી ઉપદ્રવવાળા એવા આ સંસારને સાક્ષાત્ દેખવા છતાં પણ જીવો અતિશય મોહને લીધે ઉદ્વેગ પામતા નથી. ॥૭૯॥

ટીકા - “જન્મ” પ્રાદુર્ભાવલક્ષણં, “મૃત્યુઃ” - પ્રાણત્યાગસ્વરૂપઃ, “જરા” વયોહાન્યાત્મિકા, “વ્યાધિઃ”=કુષ્ટાદિલક્ષણઃ “રોગો”-વિશૂચિકાદ્યાતઙ્કઃ, “શોકઃ”- ઇષ્ટવિયોગાદિજો મનોવિકારઃ, “આદિ” શબ્દાદ્ ગ્રહાદિપરિગ્રહઃ । એમિ “રુપદ્રુતં” કદર્થિતં “વીક્ષમાણા અપિ” પશ્યન્તોઽપિ સન્તઃ “ભવં”-સંસારં, “નોદ્વિજન્તે”ઽસ્માદિતિ પ્રક્રમઃ, “અતિમોહતો” હેતોરિતિ ॥ ૭૯ ॥

વિવેચન :-અવેદ્યસંવેદ્યપદના પ્રભાવથી (મિથ્યાત્વમોહની તીવ્રતાથી) જ આ સંસાર અનેકવિધ દુઃખોથી ભરેલો છે છતાં જીવને ત્યાં વિપર્યાસ બુદ્ધિ થાય છે. અને જન્મ-મરણ આદિ દુઃખોથી ભરેલો સંસાર દેખવા છતાં પણ દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ થવા રૂપ વિપરીત બુદ્ધિના કારણે ઉદ્વેગ પામતો નથી. ઉલટું મધુબિન્દુના દષ્ટાન્તથી સુખ માનીને હોંશે હોંશે પ્રવર્તે છે. અને કાળાન્તરે મહાદુઃખી થાય છે.

પ્રશ્ન :- સંસારમાં ધનનું સુખ, સ્ત્રીનું સુખ, ભોજનનું સુખ, નાટક-સીનેમા જોવાનું સુખ, પરિવારનું સુખ, એમ પૌદ્ગલિક સુખ હોવા છતાં સુખ નથી અને દુઃખોની જ ખાણ છે એમ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર :- ઉપરોક્ત ઈન્દ્રિયજન્ય સુખો (૧) ક્ષણભંગુર છે. (૨) વિકાર-વાસના ઉત્પન્ન કરનારાં છે. (૩) અને ઉપાધિઓથી ભરેલાં છે. (૪) નિયમા વિયોગવાળાં છે. (૫) વિયોગકાળે દુઃખ જ સરજનારાં છે. (૬) તેમના તરફથી પ્રતિકૂળતા ન આવી હોય ત્યાં સુધી જ મધ જેવાં લાગનારાં છે. (૭) પ્રાપ્તિમાં-ભોગમાં અને વિયોગમાં અપાર દુઃખ આપનાર છે. આ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયજન્ય સુખો એ પારમાર્થિક સુખ નથી. છતાં ધારો કે તે ઈન્દ્રિયજન્ય સુખો એ સુખો છે. તો પણ જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ-

૨૮૨

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૯

રોગ-શોક અને ભયનાં દુઃખોથી ભરેલાં તે સુખો છે. માટે આ સંસાર દુઃખોથી ભરેલો છે. તે વિસ્તારથી કંઈક આપણે જોઈએ.

(૧) ધનસુખ-સ્ત્રીસુખ-ભોજનનું સુખ વગેરે ગમે તેટલું સુખ મળ્યું હોય તો પણ પત્તાના મહેલની જેમ, વીજળીના ચમકારાની જેમ ક્ષણભંગુર છે. એકાદ દશકામાં જ પરિસ્થિતિ પલટો ખાતી દેખાય છે. કરોડપતિ માણસ પણ રોડપતિ થતા અને પરિણીત જીવો વિધુર કે વિધવા રૂપે થતા નજરે દેખાય છે. લક્ષ્મી તો નાતરું કરનારી નાર જેવી છે. ક્યારે ચાલી જાય તે કંઈ કહેવાય નહીં. વાંકું પડતાં સ્ત્રી પણ વિમુખ થતી, રિસાતી, પિયર ચાલી જતી સંસારમાં જણાય છે. અકાળે મૃત્યુ પામતી પણ જણાય છે. માટે સંસારનું સર્વસુખ ક્ષણભંગુર છે નાશવંત છે. અને નાશકાલે પણ વધારે દુઃખ આપનાર છે.

(૨) ધનાદિનાં સુખો વધારેને વધારે વિકાર-વાસના કરનારાં છે. અગ્નિમાં જેમ જેમ ઈંધણ નાખો તેમ તેમ અગ્નિની ભૂખ વધે છે. કદાપિ તે અગ્નિ તૃપ્ત થતો નથી. તેમ આ સુખો ગમે તેટલાં ભોગવીએ તો પણ તેની વાસના વધતી જ જાય છે. કદાપિ આ જીવ તેનાથી તૃપ્ત થતો નથી. હજાર રૂપિયાનો માલિક હોય ત્યારે લખપતિપણું, લખપતિ થાય ત્યારે કરોડપતિપણું એમ અનુક્રમે રાજાપણું-ચક્રવર્તીપણું-ઈન્દ્રપણું માગ્યા જ કરે છે. લાભ થાય તેમ લોભ વધે છે. સદા અતૃપ્ત થયો છતો દુઃખી જ થાય છે.

(૩) ધનનાં સુખો પ્રાપ્ત કરવામાં અતિશય પરવશતા-મેણાં-ટોણાં-ઠપકા સહન કરવા જ પડે છે. ધંધામાં હોડ કરવી પડે છે. સાહસ કરવું જ પડે છે. જો નિષ્ફળ જાય તો પ્રાપ્તધન પણ ચાલ્યું જતાં વાર લાગતી નથી. સ્ત્રીસુખ પણ સ્વભાવનો મેળ આવવો, વફાદારપણે વર્તવું. ઘરની જવાબદારીઓ સમજવી, સંતાનોનું સંસ્કારપૂર્વક ઉચ્છેરણ કરવું. વગેરે અતિશય ઉપાધિઓથી ભરપૂર ભરેલું છે. એટલે જ કોઈ કોઈ વખત આ સુખ વિફરેલી વાઘણ જેવું દુઃખરૂપ પણ બને છે. માટે વાસ્તવિક સુખ નથી.

(૪) ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠીને મેળવેલું ધનસુખ કે સ્ત્રીસુખ અકાળે-અનવસરે ચાલ્યું જતું જોવાય છે. અન્તે અવશ્ય વિયોગ પામનારું જ છે. જ્યારે વિયોગ થાય છે ત્યારે અસહ્ય દુઃખદાયી થાય છે. ધનવાન્ દશામાં જે રીતની રહેણી-કરણી ગોઠવાઈ હોય તે રહેણી-કરણી ધન ચાલ્યું જતાં ચલાવવી ભારે પડી જાય છે. સ્ત્રીનો વિયોગ થતાં સંતાનોની સાચવણી અને ઘરમાં એકલવાયું જીવન મહાદુઃખદાયી બની જાય છે.

(૫) ઉપરોક્ત સુખમાં વિયોગકાળે જીવ ગાંડો-પરવશ-લાચાર અને દીન થતો નજરે દેખાય છે. વિયોગના દુઃખથી આકુળ-વ્યાકુળ થતા જીવો આપઘાત સુધીનાં પણ પગલાં ભરે છે. અને તે વખતે સંસાર ખારો ઝેર જેવો અને અસાર-તુચ્છ દેખાય છે.

ગાથા : ૭૯

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૮૩

(૬) ધન-સ્ત્રી-પરિવારાદિ તરફથી જ્યાં સુધી પ્રતિકૂળતાઓ ન આવી હોય ત્યાં સુધી જ તે સુખદાયી લાગે છે. ધીરેલું ધન પાછું ન આવે ત્યારે તથા ધનની ખાતર ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે, પતિ-પત્ની વચ્ચે, પિતા-પુત્ર વચ્ચે જ્યારે ક્લેશ-કંકાસ-કડવાસ અને મોટો કજીયો થાય ત્યારે જ ખ્યાલ આવે છે કે ધનસુખ પણ દુઃખદાયી છે. સ્ત્રી તરફથી પણ જ્યાં સુધી તેને વાકું ન પડ્યું હોય ત્યાં સુધી જ સુખ લાગે છે. જ્યારે મન રિસાયું હોય, સામાબોલું પાત્ર હોય, પરપુરુષના પ્રેમવાળું પાત્ર હોય, પિયરપક્ષના પક્ષપાતવાળું પાત્ર હોય, જુઠા બોલું, કજીયાખોર પાત્ર હોય ત્યારે તે સુખ પણ દુઃખમય જ ભાસે છે. એ જ પ્રમાણે સ્ત્રી જીવને આશ્રયી પુરુષનું સુખ પણ દુઃખદાયી જ છે.

(૭) ધન અને સ્ત્રી આદિની પ્રાપ્તિમાં પણ ઘણી જ મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે તે પણ સફળ થાય અથવા ન પણ થાય, તથા મળવા છતાં ક્યારે ચાલી જશે તેનો સતત ભય રહે છે. રાજુપુરુષો, લુંટારાઓ, સ્નેહીઓ માગશે, તેનો ભય સતત રહ્યા કરે છે. સ્ત્રીભોગથી શક્તિની હાનિ અને નિર્માલ્યતા આદિ દુઃખો પણ થાય છે. તથા અંતે વિયોગકાલે ઝૂરી ઝૂરીને મરવાનું દુઃખ પણ આવે છે. એમ સંસાર દુઃખોની ખાણમાત્ર જ છે. છતાં માની લો કે ધનસુખ-સ્ત્રીસુખ-પરિવારસુખ આદિ સુખો મધુબિન્દુની જેમ ક્ષણમાત્ર સુખ આપનાર બને તો પણ જન્મ-મૃત્યુ-જરાનાં દુઃખો તો ઉભાં જ છે. આ દુઃખોથી કોઈ બચી શકતું જ નથી. ગમે તેટલું ધન હોય કે આજ્ઞાંકિત-રૂપવતી ભાર્યા આદિ પરિવાર હોય પણ જન્મ-મરણાદિના દુઃખોમાંથી કોઈ બચાવી શકતું નથી. કોઈ રોકી શકતું નથી. માટે પણ આ સંસાર દુઃખોની જ ખાણ છે. જન્મ-મરણાદિનું દુઃખ આ પ્રમાણે છે-

(૧) જન્મ-એટલે પ્રાદુર્ભાવ થવો, પ્રગટ થવું, પૂર્વભવથી નવા ભવરૂપે રૂપાન્તર માત્ર થવું તે જન્મ, નવ માસ આદિ કાળ પ્રમાણ મળ-મૂત્ર આદિ દુર્ગંધમય પદાર્થોની વચ્ચે શરીરને સંકોચીને, અણબોલ્યા, ઉંધા મસ્તકે લપાઈ રહેવું. તે કેટલું દુઃખ? તથા જન્મ્યા એટલે મરણ-જરા-રોગ-શોક નક્કી આવે જ, એટલે તે જન્મ અનેક દુઃખોનો ભાર પણ સાથે લેતો જ આવે છે. બાલ્યાવસ્થામાં સ્પષ્ટ સમજવાની શક્તિનો અભાવ ભૂખ-તૃષ્ણાનું વેદન, રોગાદિ થયા હોય તો પણ વ્યક્ત ન કરી શકાય તેવી કારમી પરિસ્થિતિ. આ રીતે જન્મ એ પણ દુઃખદાયી જ છે.

(૨) મૃત્યુ- એટલે ઈન્દ્રિય-શ્વાસ-આયુષ્ય આદિ પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્ય-પ્રાણોનો વિયોગ શરીરના એકે એક પ્રદેશની સાથે આત્માના એકે એક પ્રદેશો જે ઓતપ્રોત-તન્મય-એકાંગીભાવપણે વ્યાપ્યા છે તે સર્વનો તેનાથી વિયોગ થતાં તેમાંથી નિકળતાં જે વેદના થાય છે, તે તો જે સહે તેને જ ખબર પડે. અસહ્યવેદના હોય છે. તથા બહુ જ

૨૮૪

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૭૯

પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલી ધન-ઘર-અને રાચરચીલાની સામગ્રીને તથા પ્રેમના પરમપાત્ર તુલ્ય સ્ત્રી આદિ પરિવારને સદાને માટે ત્યજીને જતા જીવને જે વિયોગની વેદના થાય છે. તે શબ્દોથી અવર્ણનીય છે. સામાન્યથી બે-ચાર માસ કે વર્ષ માટે પરદેશ જતા લોકો પણ સ્ત્રી આદિ પરિવારનો વિયોગ સહી શકતા નથી, તો આ તો સદા કાળ માટેનો વિયોગ, તે વખતે કેટલું દુઃખ ? જે દુઃખ શબ્દોથી અવાચ્ય હોય છે.

(૩) જરા- એટલે વયોહાનિ-ઉંમર ઓછી થતી જવી, તે સાંસારિક દૃષ્ટિએ જેમ વય વધતી જાય છે તેમ સત્તાગત આયુ ઘટતું જાય છે તેથી પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ ઉંમર ઓછી થતાં જ્યારે જ્યારે ઘડપણ આવે છે ત્યારે ત્યારે આંખ-કાન-પગ વગેરે શરીરના ભાગો થાકે છતે સાંભળવામાં પરવશતા, જોવામાં પરવશતા, ચાલવામાં પરવશતા, દીન અને લાચાર પરિસ્થિતિ થઈ જાય છે. શરીર પણ કરચલીઓવાળું નિસ્તેજ-નિર્માલ્ય અને શોભા વિનાનું થઈ જાય છે મળ-મૂત્ર-લીંટ-થૂક-ગળફા આદિ પણ વધે છે. અન્યને પણ સૂગ ચડે તેવી પરિસ્થિતિ થાય છે. મેણાં-ટોણાં સાંભળવાં પડે તેવી પણ શરીરની પરિસ્થિતિ થઈ જાય છે. માટે આ અવસ્થા પણ દુઃખોથી જ ભરેલી છે અને દરેકને જરા નક્કી આવે છે.

(૪) વ્યાધિ- કુષ્ટ=કોઠ વગેરે મહાભયંકર દર્દો. કોઠ-ટીબી-કેન્સર, લકવા, હેમરેજ, હાર્ટફેલ, કીડનીનું ફેલ થવું, જલોદર રોગ થવો. આ બધા રાજરોગો સંસારમાં જીવોને આવે જ છે. નજરોનજર દેખાય છે. તેનાથી જીવનભર પીડા પામતા, મરવાને જ ઈચ્છતા, દેહ એ જ જેને દુઃખ રૂપ લાગે એવા જીવો દીનમય દશાવાળા દેખાય છે.

(૫) રોગ- એટલે વિશૂચિકા આદિ આતંક, અજીરણ થવું. મલ જામી જવા, પેટમાં ગાંઠ થવી, લોહીનું જામ થવું. થંભી જવું. શ્વાસ-કફનું દર્દ થવું. ઈત્યાદિ વિશૂચિકા=એટલે રાજરોગની અપેક્ષાએ લઘુરોગો કે જેનાથી શરીરની અપવિત્રતા થાય તેનો જે આતંક (એટલે પીડા). તે પણ દુઃખમય જ છે. શરીરમાં આ રોગો જ્યાં સુધી આવ્યા નથી ત્યાં સુધી જ સંસાર મીઠો મધ જેવો લાગે છે. જ્યારે શરીરમાં ઉપરના રાજરોગો કે લઘુરોગો વ્યાપે છે ત્યારે આ સંસાર દુઃખમય છે એમ અવશ્ય ભાન થાય છે. જો દરરોજ બે-ચાર કલાક પણ દવાખાનામાં દર્દીઓને જોવામાં આવે તો પણ સંસારની અસારતા આત્માર્થી જીવને જરૂર સમજાય.

(૬) શોક - મનગમતી ઈષ્ટવસ્તુના વિયોગથી થયેલો મનનો જે વિકાર, તથા અણગમતી અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી થયેલો જે મનનો વિકાર તે શોક. જેમ યુવાવસ્થામાં જ પત્નીનો વિયોગ, પુત્રનો વિયોગ, ધનનો વિયોગ, કીર્તિનો વિયોગ, કુટુંબનો વિયોગ, આ સર્વ શોક ઉપજાવનારાં છે. તેવી જ રીતે અનિષ્ટનો સંયોગ, કલંકની પ્રાપ્તિ, શત્રુનું આગમન, ચોર-લુંટારાનું આગમન, સર્પ-સિંહાદિનો સંયોગ આ પણ વેદના આપવા દ્વારા

ગાથા : ૮૦

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૮૫

શોક ઉત્પન્ન કરનાર છે. ઈષ્ટવિયોગ અને અનિષ્ટસંયોગ એ શોકજનક છે. તથા આદિ=શબ્દથી ગ્રહાદિ=ભૂત-પ્રેત-વળગે, બીવરાવે તેનું દુઃખ અથવા ગ્રહદશા વિપરીત ચાલતી હોય તેનું દુઃખ, એમ આ સંસાર અનેક પ્રકારના દુઃખોથી જ ભરેલો છે. આ રીતે આવા પ્રકારનાં અસહ્ય-અપરિમિત-અપાર દુઃખોથી ઉપદ્રવ પામતા-કર્થના પામતા-પીડાતા એવા આ સંસારને (ભવને) નજરોનજર સાક્ષાત્ દેખવા છતાં પણ અને ઘરે-ઘરે, જુદા-જુદા પ્રકારની દુઃખોની આગ લાગેલી નજરોનજર દેખાવા છતાં પણ જીવો (અસ્માદ્ શબ્દ અહીં પૂર્વાપરના પ્રસંગથી જાણી લેવો) અસ્માદ્=આ સંસારથી ઉદ્ધેગ પામતા નથી. તેનું કારણ એ જ છે કે તેઓને આ સંસારનો (સંસારસુખનો) અતિશય મોહ છે. મોહના કારણે જ (અવેદ્યસંવેદ્યપદના પ્રભાવે જ) આ વિપર્યાસબુદ્ધિ થઈ છે. નજર સન્મુખ દુઃખોનો ભાર દેખાવા છતાં પણ સુખનો ભ્રમ થાય છે. આ જ ભવાભિનંદી જીવનું લક્ષણ છે. દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ કરવી, હેયને ઉપાદેય માનવું. અને તેમાં જ જીવન હોંશે હોંશે સમાપ્ત કરવું. તેની પાછળ જ દોડવું. ભૂતકાળ અને ભાવિકાળના ભવોથી જન્ય દુઃખને સર્વથા ભૂલી જવું, માત્ર વર્તમાનકાળના જ સુખના (સુખાભાસના) જ અર્થ થવું. આ ભવાભિનંદી જીવનું સ્વરૂપ છે. અતિશય તીવ્રમોહના કારણે જે વિવેકાન્ધતા છે તે જ અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે. ॥ ૭૯ ॥

તથા ચામીષાં કિમિત્યાહ- તેથી આ ભવાભિનંદી જીવોને શું હોય છે! તે કહે છે.

કુકૃત્યં કૃત્યમાભાતિ, કૃત્યં ચાકૃત્યવત્સદા ।

દુઃખે સુખધિયાકૃષ્ટાઃ, કચ્છૂકણ્ડૂયકાદિવત્ ॥ ૮૦ ॥

ગાથાર્થ = અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં વર્તતા ભવાભિનંદી એવા આ જીવોને સદા કુકૃત્ય એ કૃત્ય લાગે છે. અને કૃત્ય એ અકૃત્ય જેવું લાગે છે. તથા ખસના રોગવાળાને ખણજની બુદ્ધિની જેમ હંમેશાં દુઃખમાં સુખ બુદ્ધિ વડે આકર્ષાયેલા હોય છે. ॥ ૮૦ ॥

ટીકા - “કુકૃત્યં”-પ્રાણાતિપાતારમ્ભાદિ “કૃત્યમાભાતિ” મોહાત્, “કૃત્યં ચાહિંસાઽનારમ્ભાદિ ચ “અકૃત્યવત્સદા”ઽઽભાતિ મોહાદેવ ।” “દુઃખે” સમારમ્ભાદૌ “સુખધિયા”- સુખબુદ્ધ્યા-“આકૃષ્ટાઃ”-આકર્ષિતાઃ કિંવદિત્યાહ “કચ્છૂ-કણ્ડૂયકાદિવત્” કચ્છૂ-પામા તસ્યાઃ કણ્ડૂયકાઃ-કણ્ડૂયન્ત્ ઇતિ કણ્ડૂયકાઃ, આદિશબ્દાત્કૃમિપ્રતુદ્યમાનાગ્નિસેવકકુષ્ઠિપરિગ્રહઃ ॥ ૮૦ ॥

ટીકાનુવાદ :- અવેદ્યસંવેદ્યપદ કાલે અતિશય ગાઢ તીવ્ર મોહના ઉદયના કારણે ભવાભિનંદી જીવોની પરિસ્થિતિ કેવી હોય છે? તે સમજાવે છે કે પ્રાણાતિપાત અને આરંભ-સમારંભ વગેરે જે જે દુષ્ટકૃત્ય છે તે તે આ જીવોને કૃત્ય લાગે છે. અને અહિંસા તથા અનારંભાદિ જે કૃત્ય છે. તે આ જીવોને અકૃત્ય લાગે છે. બન્ને સ્થાને મોહ એ જ પ્રબળ કારણ છે. પ્રાણાતિપાત એટલે હિંસા અને આદિ શબ્દથી મૃષાવાદ, અદત્તાદાન વગેરે અઢારે પાપસ્થાનકો જે કર્મ બંધાવનાર હોવાથી દુષ્ટકૃત્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે આ જીવને કૃત્ય તરીકે લાગે છે. આવી અવળી બુદ્ધિ હોવાથી વિપર્યાસને લીધે જ તેમાં યથાયોગ્ય તર્ક લગાવે છે. હિંસા વિનાનું તો સંસારમાં જીવન જ નથી, હિંસા તો આચરવી જ પડે છે. પછી એકેન્દ્રિયની હિંસા કરો કે પંચેન્દ્રિયની હિંસા કરો, બન્નેમાં જીવદ્રવ્ય સમાન જ છે. હાથી આદિની હત્યામાં એક જ જીવ મરે છે. વનસ્પતિની હત્યામાં અગણિત જીવો મરે છે. આવા ખોટા તર્ક લગાવે છે.

જુદું ન બોલીએ તો જીવન જ ન જીવાય, લુચ્ચાની સામે લુચ્ચાઈ ન કરીએ તો માર જ ખાવો પડે, પ્રાણસંકટ કે સર્વધનાપહરણકાલે બોલાયેલું અસત્ય તે અસત્ય નથી, સ્ત્રીસેવન જો કરવામાં ન આવે તો સંતાનોત્પત્તિ જ ન થાય, જો એમ થાય તો સંસાર જ સમાપ્ત થઈ જાય, શરીરમાં જાગેલી વાસનાને જો તે કાલે ભોગવવાને બદલે દબાવવામાં આવે તો આકુળ-વ્યાકુળતા-દુઃખ-અરતિ ઉદ્વેગ અને શારીરિક રોગોની ઉત્પત્તિ થાય. આવા આવા **અનેક કુતર્કો** લગાવીને અકૃત્યને કૃત્ય સમજે છે અને લોકોમાં સમજાવે છે. તેવી જ રીતે અહિંસા- અને અનારંભાદિ કૃત્યને અકૃત્ય જેવું સમજે છે. જો સર્વત્ર અહિંસા જ રાખીએ તો નિર્માલ્ય જ થઈ જવાય, લોકો પણ આપણને દુર્બલ જ માને, શત્રુ લોકો ચડી બેસે, સર્વત્ર નુકશાન જ વેઠવું પડે. અહિંસા એ તો નિર્માલ્ય માણસોનો ધર્મ છે. ઈત્યાદિ યથાયોગ્ય કુતર્કો લગાવીને કૃત્યને અકૃત્યની જેવું સમજે છે અને સમજાવે છે.

કચ્છૂ એટલે પામાનો (ખસનો) રોગ, તેને જે ખણનારા તે કચ્છૂકંડૂયક, તેની જેમ અને આદિ શબ્દથી કીડાથી પીડાતા અને તેના નિવારણ માટે અગ્નિના તાપને સેવનારા કોઠ રોગવાળા પુરુષની જેમ સંરંભ-સમારંભ અને આરંભાદિ રૂપ દુઃખમાં સુખ બુદ્ધિ થવા દ્વારા આકર્ષાયેલા જીવો દુઃખમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને દુઃખ જ પામે છે.

સારાંશ કે પામાના (ખસના) રોગવાળો પુરુષ ખસના રોગની ખણજ જ્યારે ઉપડે છે. ત્યારે અતિશય ખણતો છતો પોતાને તે વખતે સુખી માને છે. પરંતુ ખણજ ખણવાથી ખસ મટતી નથી પણ વધે જ છે. અને કાળાન્તરે પુનઃ પણ ખણજ આવે

ગાથા : ૮૦-૮૧

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૮૭

જ છે. લોહી નીકળે છે. ચાંદાં પડે છે. પીડા પણ થાય છે. પરંતુ આવા પ્રકારના દુઃખમાં પણ મોહથી તે જીવને સુખબુદ્ધિ થાય છે. તથા કોઢના રોગીને રોગના અતિશયથી શરીરમાં કીડા પડે છે. તે કીડાથી પીડાતો રોગી અગ્નિનો તાપ લેવા ઈચ્છે છે પરંતુ તેનાથી તેનો રોગ કે રોગની પીડા ઘટતી નથી કે જતી રહેતી નથી. બલ્કે વધે છે. તેવી રીતે સભારંભાદિમાં=હિંસા-જુઠ-ચોરી-મૈથુન-પરિગ્રહાદિમાં સુખબુદ્ધિથી આકર્ષાયેલો આ જીવ પ્રવૃત્તિ કરે છે. પરંતુ દુઃખ જ પામે છે. પાપ કરવાની ઈચ્છા થવી તે સંરંભ, પાપકર્મ કરવાનાં સાધનો ભેગાં કરી પાપકર્મ કરવાની તૈયારી કરવી તે સમારંભ અને પાપકર્મનું કાર્ય કરવું તે આરંભ જાણવો.

આકુળ-વ્યાકુળતા-અશાન્તિ-ભયભીતતા-એ દુઃખ છે. હિંસાદિમાં વર્તનારો જીવ અપરાધી છે. ગુનેગાર છે તેથી સદા આકુળ-વ્યાકુળ જ રહે છે. ચિત્તની અશાન્તિ જ વર્તે છે. અને અન્ય તરફથી સદા ભયાકુલ હોય છે. છતાં સુખબુદ્ધિ કરીને પ્રવર્તે છે. પરંતુ રસ્તો ખોટો હોવાથી અંતે દુઃખ જ પામે છે. વિષને અમૃતની બુદ્ધિએ પીવામાં આવે તો મૃત્યુનું દુઃખ ન આવે એમ નહીં, પણ આવે જ છે. કારણ કે વિષ એ અન્તે વિષ સ્વરૂપ જ છે સર્પને રજજુ માનીને પકડવામાં આવે તો પણ (મનમાં રાખેલી રજજુપણાની મિથ્યાબુદ્ધિ ત્યાં કામ આવતી નથી પરંતુ) મૃત્યુ થાય જ છે. કારણ કે સર્પ એ સર્પ સ્વરૂપ જ છે. એમ સુખબુદ્ધિ રાખીને દુઃખજનક પાપકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરીએ તો પણ પાપજનક પ્રવૃત્તિ તે પાપસ્વરૂપ હોવાથી જીવને દુઃખ આપે જ છે. ખોટા રસ્તામાં સાચા રસ્તાની બુદ્ધિ કરીએ તેથી કંઈ સાચા રસ્તાનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. ખોટા રૂપીયામાં સાચા રૂપીયાની બુદ્ધિ કરીને બજારમાં ખરીદી કરવા જઈએ તો કંઈ ફળ મળે નહીં. પીત્તળના ટૂકડામાં સુવર્ણની બુદ્ધિ કરીને સુવર્ણપણે વેચવા જઈએ તો તેમાં સુવર્ણબુદ્ધિ હોવા છતાં સુવર્ણપણાનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેમ અહીં આ જીવ ખોટે રસ્તે વર્તે છે તેથી નિયમા ભવાન્તરમાં નરક-નિગોદનાં દુઃખો જ પામે છે અને ખેદ જ પામે છે. ॥૮૦॥

અમુમેવાર્થ સ્પષ્ટયન્નાહ-આ જ અર્થને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે-

યથા કણ્ડૂયનેષ્વેષાં, ધીર્ન કચ્છૂનિવર્તને ।

ભોગાઙ્ગેષુ તથૈતેષાં, ન તદિચ્છાપરિક્ષયે ॥ ૮૧ ॥

ગાથાર્થ = ખસના રોગવાળા આ જીવોને જેમ ખણવાના સાધનોમાં અને તેના દ્વારા ખણવામાં બુદ્ધિ વર્તે છે પરંતુ ખસનો રોગ દૂર કરવામાં તેવી ઈચ્છા

૨૮૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૮૧

વર્તતી નથી, તેવી જ રીતે આ ભવાભિનંદી જીવોને પણ ભોગના સાધનભૂત (વિષયો)માં જ ઈચ્છા વર્તે છે. પરંતુ તે ભોગોની ઈચ્છાના નાશમાં બુદ્ધિ થતી નથી. (હોતી નથી.) ॥ ૮૧ ॥

ટીકા- કસ્યચિત્કણ્ડૂયકસ્ય કણ્ડૂયનાતિરેકાત્પરિક્ષીણનઋસ્ય સિકતા-ક્ષિતિનિવાસાત્કથન્નિદનવામતૃણકણ્ડૂવિનોદકસ્ય ભિક્ષાપુટિકાદૈર્ગૃહીતૃણપૂલકેન વૈદ્યપથિકેન દર્શનં બભૂવ । સ તેન તૃણમેકં યાચિતો, દત્તં ચાનેન તત્તસ્મૈ । પરિતુષ્ટૌઽસૌ હૃદયેન, ચિન્તિતં ચ સસન્તોષં “અહો ધન્યઃ ખલ્યયં યસ્યૈતાવન્તિ કણ્ડૂયનાનિ” પુષ્ટશ્ચ સ ક્વ ઋલ્વેતાન્યેવમતિપ્રભૂતાન્યવાપ્યન્તે ! તેનોક્તમ્-લાટદેશાદૌ, પ્રયોજનં કિન્ન તવૈભિઃ ! તેનોક્તં કચ્છૂકણ્ડૂવિનોદનમ્ । પથિક આહ-યદ્યેવં, તતઃ કિમેભિઃ! કચ્છૂમેવ તે સમરાત્રેણાપનયામિ “કુરૂપયોગં ત્રિફલાયાઃ” સ પુનરાહ-કચ્છૂવપગમે કણ્ડૂવિનોદાભાવે કિં ફલં જીવિતસ્ય તદલં ત્રિફલાયા, ક્વૈતાન્યવાપ્યન્તે ઇત્યેતદેવ કથય ઇતિ શ્લોકગર્ભાર્થઃ ।

વિવેચન :- આ શ્લોકમાં કહેલા અર્થને સમજાવવા ગ્રંથકાર મહર્ષિ ટીકામાં પ્રથમ એક ઉદાહરણ આપે છે. આ ઉદાહરણ સમજાવ્યા પછી તેના પ્રમાણે ઉપમેયને સમજાવવા અક્ષરગમનિકા (શ્લોકમાં કહેલા અક્ષરોનો-પદોનો ભાવાર્થ) સમજાવશે. પ્રથમ ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

રેતી ઘણી છે જે દેશમાં એવા કોઈ દેશમાં એક પુરુષ વસે છે. તેને બન્ને હાથે-પગે અથવા આખા શરીરે ખસનો રોગ થયો છે. આ રોગના કારણે શરીરમાં વારંવાર ખંજવાળ-ખણવાની ચળ ઉપડે છે. રેતીબહુલ દેશમાં આ પુરુષ વસતો હોવાથી ખણવા માટેના સાધન રૂપે તણખલાં (એટલે કે તેવા પ્રકારના નાના નાના કાષ્ઠના ટુકડા અર્થાત્ તૃણ) તેને પોતાના દેશમાં બહુ મળતાં નથી. કદાચ કોઈક વખત બે-ચાર તણખલાં (કાષ્ઠખંડ) પોતાના દેશમાં ક્યાંયથી મળી જાય તો તે તેનાથી ઘણું ખરું ખણવાનું કામ કરી લે છે. તેથી તેને ખબર છે કે તણખલાથી ખણવાનું કામ સુલભ થાય છે. આવાં તણખલાં ન મળવાથી પોતાના હાથમાં વૃદ્ધિ પામેલા નખથી જ શરીરમાં યથાસ્થાને વારંવાર ખણ્યા જ કરે છે. નખ સદા પોતાની પાસે હોવાથી અને ખંજવાળનો અતિરેક હોવાથી વારંવાર ખણ્યા કરે છે. જેથી નખો પણ ઘસાઈ ગયા છે. બુઢ્ઢા થઈ ગયા છે. રહ્યા નથી. આવા પ્રકારના (કસ્યચિદ્) કોઈક (કણ્ડૂયકસ્ય) ખસના રોગવાળા પુરુષને (કણ્ડૂયનાતિરેકાત્) ખંજવાળ-ચળના અતિરેકથી (વારંવાર સતત ખણવા વડે) (પરિક્ષીણનઋસ્ય) ઘસાઈ ગયા છે નખો

ગાથા : ૮૧

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૮૯

જેના એવા અને (સિકતાક્ષિતિનિવાસાત્) રેતીવાળા દેશમાં રહેતો હોવાથી (અનવાપ્ત) નથી પ્રાપ્ત થયો (તૃણ) તણખલા દ્વારા (કણ્ડૂ) ખણવાનો (વિનોદકસ્ય) વિનોદ-આનંદ જેને એવા પુરુષને (ભિક્ષાપુટિકાઘૈઃ) ભિક્ષા માંગવા માટેના પોટલા આદિની સાથે (ગૃહીતતૃણપૂલકેન) ગ્રહણ કર્યો છે તૃણનો મોટો પૂળો જેણે એવા (વૈદ્યપથિકેન) રોગને મટાડનારા એવા વૈદ્યરાજ પથિકની સાથે (દર્શનં બભૂવ) દર્શન થયું. ભિક્ષા માંગવા માટેના પોતાના પોટલાની સાથે તૃણનો પૂળો જેણે બાંધેલો છે એવા દૂરથી આવતા કોઈ વૈદ્યમુસાફરનું ખસના રોગીને દર્શન થયું. અહીં પુટિકાઘૈઃ પદમાં જે તૃતીયાવિભક્તિ છે તે સહ ના અર્થમાં જો લઈએ તો ખેતરમાં ગયેલ ખેડૂત ભાતું રાખવાનાં વાસણો સાથે તૃણના પૂળા ખેતરમાંથી બાંધીને લાવે છે. તેનું દર્શન થયું. એવો અર્થ નીકળે છે અને પુટિકાઘૈઃ પદમાં જો કરણમાં તૃતીયા લઈએ તો ભોજન માટેનાં જે જે માટીના બનાવેલાં વાસણો હોય છે તે બનાવી બજારમાં વેચીને તેના આવેલા પૈસા દ્વારા બજારમાંથી જેણે તૃણપુંજ ગ્રહણ કર્યો છે. એવા મુસાફરનું દર્શન થયું. એમ પણ અર્થ થાય છે.

(સ) તે વૈદ્યપથિક પાસે (તેન) તે ખસના રોગવાળા રોગી પુરુષ વડે (તૃણમેકં) એક તૃણ-તણખલું (યાચિતઃ) મંગાવું. (ચાનેન) અને આ વૈદ્ય પથિક વડે (તત્) તે એક તૃણ (તસ્મૈ) તે રોગીને (દત્તં) અપાવું (અસૌ) આ રોગી પુરુષ (હૃદયેન) હૃદયથી (પરિતુષ્ટઃ) ઘણો જ ઘણો ખુશ થયો, કારણ કે રેતીવાળો દેશ હોવાથી પોતાના દેશમાં તૃણની અપ્રાપ્તિ હતી અને નખો ઘસાઈ ગયા હતા, ખસના રોગની ખંજવાળ વારંવાર આવતી હતી, તેથી ખણવાનું જો કોઈ સાધન મળી જાય તો તેનો વિનોદ (આનંદ) અનુભવી શકાય. એટલે સાધનની પ્રાપ્તિની તે રોગી રાહ જ જોતો હતો. એવામાં વૈદ્યપથિક પાસેથી એક તૃણ માગવાથી પ્રાપ્ત થવાના કારણે ખણવાનો આનંદ અનુભવાશે એમ સમજીને તે હૃદયથી ઘણો જ ખુશ ખુશ થયો.

(ચિન્તિતં ચ સસન્તોષં) પોતાના હૃદયમાં ઘણા સંતોષની સાથે તેણે વિચાર્યું કે (અહો ધન્યઃ ખલ્વયં) અહો- આનંદની વાત છે કે આ વૈદ્યપથિક ખરેખર ધન્ય છે. (યસ્યૈતાવન્તિ કણ્ડૂયનાનિ) કે જે આ વૈદ્યપથિકની પાસે આટલાં બધાં કંડૂયન (ખણવાના સાધનભૂત તણખલાં) છે. (પૃષ્ઠશ્ચ સઃ) તે રોગીવડે તે વૈદ્યપથિકને પૂછાયું કે (એવમતિપ્રભૂતાનિ એતાનિ) હે વૈદ્યપથિક ! આવા પ્રકારનાં અતિશય બહુ આ કંડૂયન (ખણવાના સાધનભૂત તણખલાં) (ક્વ ખલુ અવાપ્યન્તે) ખરેખર ક્યાં મળતાં હશે? ક્યા દેશમાં આ તૃણ મળતાં હશે? તે મને જણાવો. (તેનોક્તમ્) તે વૈદ્યપથિક વડે કહેવાયું કે (લાટદેશાદૌ) લાટ દેશ આદિ દેશોમાં આ તૃણ ઘણાં મળે છે. પરંતુ

થો. ૧૯

૨૯૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૮૧

(તવ) તારે (એભિઃ) આ તૃણ વડે (પ્રયોજનં કિચ્ચ) પ્રયોજન શું છે? તું શા માટે અતિશય તૃણની ઈચ્છા રાખે છે? (તેનોક્તમ્) તે રોગી પુરુષ વડે કહેવાયું કે (કચ્છૂ) પામા-ખસના રોગને (કણ્ડૂ) ખણવાનો (વિનોદનમ્) આનંદ માણવો એ જ મારે પ્રયોજન છે. આ તૃણથી ખણજ ખણવાનો આનંદ માણી શકાય છે. (પથિક આહ) વૈદ્યપથિકે કહ્યું કે (યદેવં) જો એમ છે અર્થાત્ ખસના રોગના કારણે ઘણી ખંજવાળ જ જો આવે છે. અને તેના માટે તારે તૃણનું પ્રયોજન હોય (તતઃ કિમેભિઃ) તો આ તૃણસમૂહવડે તારે શું કામ છે? (કચ્છૂમેવ તે) તારી ખંજવાળ જ (સમરાત્રેણ) સાત રાત્રિ માત્રમાં જ (અપનયામિ) દૂર કરી આપું. (ત્રિફલાયાઃ ઉપયોગં કુરુ) તું ત્રિફળાનો ઉપયોગ કર, તેનાથી તારી આ ખંજવાળ મૂળથી જ મટી જશે. જેથી તૃણની આવશ્યકતા જ નહી રહે. (સ પુનરાહ) તે રોગી પુરુષ ફરીથી વૈદ્યપથિકને કહે છે કે (કચ્છૂવપગમે) જો આ રીતે ખસનો રોગ દૂર થઈ જાય તો (કણ્ડુવિનોદાભાવે) ખણવાનો જે વિનોદ-આનંદ છે તેનો અભાવ થયે છે તે (કિં ફલં જીવિતસ્ય) મારી જીવનનો અર્થ શું? મારું જીવન જ નિષ્ફળ છે. જો આ રીતે ખણવાનો આનંદ ન મળે તો, (તદ્) વિનોદના અભાવના તે કારણથી (ત્રિફલયા અલં) ત્રિફળા વડે મારે સર્વ્યુ. મારે ત્રિફળા લઈને આ ખસનો રોગ સર્વથા મટાડવો નથી. કારણ કે જો તે રોગ મટી જાય તો ખંજવાળ આવે નહી, અને જો ખંજવાળ આવે નહીં તો તેને ખણવાનો વિનોદ મળે નહીં. અને ખણવાના વિનોદ વિનાનું મારું જીવન મને નિષ્ફળ લાગે છે. માટે હે વૈદ્યપથિક ! (એતાનિ ક્વ અવાપ્યન્તે) આ તૃણો ક્યાં મળે છે? (ઇત્યેતદેવ કથય) આટલી જ વાત તમે મને જણાવો. મારે રોગ દૂર કરવાની કળા જાણવામાં રસ નથી પરંતુ ખણજ ખણવાના વિનોદમાં જ રસ છે. એમ આ શ્લોકનો ભાવાર્થ છે. હવે શબ્દાર્થ જોઈએ.

અક્ષરગમનિકા તુ-“યથા કણ્ડૂયનેષ્વેષાં તથૈતેષાં ભવાભિનન્દિનાં “ ધીર્ન તદિચ્છાપરિક્ષયે,” ન ભોગેચ્છાનિવૃત્તૌ, તત્ત્વાનભિજ્ઞતયૈવ વયઃપરિપાકેઽપિ વાજી-કરણાદરાત્ । ઇચ્છાગ્રહણમિહ ભોગક્રિયોપલક્ષણમ્ ॥ ૮૧ ॥

શ્લોકગત શબ્દોના અર્થો આ પ્રમાણે છે. જેમ ખસના રોગવાળા આ જીવોને કંડૂયનો (ખણવાના સાધનો)ને વિષે બુદ્ધિ-પ્રીતિ છે. પરંતુ મૂલથી ખસના રોગના નાશની ઈચ્છા નથી. તેવી જ રીતે આ ભવાભિનંદી જીવોની બુદ્ધિ પણ ભોગના સાધનોમાં જ હોય છે. પરંતુ તે ભોગની ઈચ્છાના નાશમાં, કે ભોગની ઈચ્છાની નિવૃત્તિમાં બુદ્ધિ હોતી નથી. યથાર્થ તત્ત્વનો બોધ ન હોવાથી (વયનો ઉંમરનો) પરિપાક થવા છતાં પણ વાજીકરણમાં જ એટલે કે વીર્યની અને કામવાસનાની વૃદ્ધિ કરે તેવા ઔષધો સેવવામાં જ આદરમાન હોય છે. અહીં

ગાથા : ૮૧

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૯૧

મૂલશ્લોકમાં ભોગની ઈચ્છાના પરિક્ષયમાં બુદ્ધિ થતી નથી એમ જે કહ્યું છે. તેનો અર્થ ભોગની પ્રવૃત્તિના પરિક્ષયની કે નિવૃત્તિની પણ બુદ્ધિ થતી નથી એમ પણ સમજવો. ભોગેચ્છાના ઉપલક્ષણથી ભોગપ્રવૃત્તિ પણ સમજી લેવી.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. ખસનો રોગી ખંજવાળની મીઠાશ માત્રનો વિનોદ માણનારો (મારે રોગ વધે છે. ખંજવાળ વધશે પણ ઘટશે નહીં એમ) તત્ત્વને ન જાણતો મૂર્ખ પુરુષ જેમ કંડૂયન અને તેના દ્વારા ખણવાનું જ માત્ર ઈચ્છે છે. અને તેમાં થતા અલ્પકાલીન આનંદને જ (સુખને જ) સુખ માની રાચે-નાચે છે. પરંતુ ખણવાથી ખંજવાળ મટતી નથી પણ વધે છે. રોગ પણ વધે છે. બળતરા-પીડા પણ વધે છે. તત્ત્વનો અનભિજ્ઞ મૂર્ખ પુરુષ આ બધું સમજી શકતો નથી. તેવી જ રીતે ભવાભિનંદી જીવોને પણ “ભવરોગ” રૂપી ખસનો રોગ લાગુ પડ્યો છે. તેથી આ જીવને વિષયભોગની ઈચ્છારૂપ ખંજવાળ ઉત્પન્ન થાય છે. અને વિષયભોગનાં સાધનોરૂપી કંડૂયનોની શોધમાં જીવન પસાર કરે છે. જે કંઈ વિષયભોગનાં સાધનો મળે છે, તેનાથી વિષયસેવન કરવા રૂપી ખણવાનું કાર્ય કરી ખંજવાળ મટાડવા ઈચ્છે છે. વિષયસેવનનું કાર્ય કરી વિષયભોગની ઈચ્છાને સંતુષ્ટ કરવા ઈચ્છે છે. પરંતુ તેનાથી વિષયભોગની ઈચ્છા સમાપ્ત થતી નથી, બલકે વૃદ્ધિ પામે છે. અગ્નિમાં ઈંધન જેમ જેમ નાખવામાં આવે છે તેમ તેમ અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે. પરંતુ કદાપિ અગ્નિ સમાપ્ત થતો નથી. તેવી જ રીતે વિષયભોગની પ્રવૃત્તિથી કદાપિ વિષયસેવનની ઈચ્છાની તૃપ્તિ થતી નથી, અંતરમાં ભોગની ભાવના વધે જ છે. ભવરોગ રૂપી ખસનો રોગ વધે જ છે. રોગનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં જાય છે. તીવ્ર રાગ અને ભોગની આસક્તિથી બંધાતાં ચીકણાં કર્મોથી ભવભ્રમણ સદા વધે છે. વિષયોની તૃપ્તિ થવાને બદલે વિષયતૃષ્ણા વધે જ છે. વિષયસેવનથી કામવાસના સમાપ્ત થતી નથી, બલકે બળવાનૂ થઈને વિશેષ વધે છે. પરંતુ તત્ત્વના અનભિજ્ઞ એવા આ ભવરોગી જીવને આ સમજાતું નથી, વિષયસેવનથી વિષયેચ્છાની તૃપ્તિ ઈચ્છે છે. પરંતુ પૂર્વભવમાં બાંધેલી પુણ્યાઈ સમાપ્ત થતાં વિષયસેવનથી નીચકુલ-નિર્ધનદશામાં આ ભવરોગીનો જન્મ થાય છે. કે જ્યાં વિષયસેવનનાં સાધનો રૂપી કંડૂયનો મળવાં દુર્લભ બની જાય છે. વિષયસેવનની ઈચ્છા રૂપી ખંજવાળ ઘણી જ ઉઠે છે પરંતુ પુણ્યાઈ ન હોવાથી સાધનો રૂપી કંડૂયનો મળવાં તેને દુર્લભ બને છે.

સાધનોની શોધમાં નીકળેલા આ ભવરોગી ભવાભિનંદી જીવને એક પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના ઉદયવાળા કોઈ ધર્મગુરુરૂપી વૈદ્યપથિકનો ભેટો થઈ જાય છે. જે ધર્મગુરુ પુણ્યોદયવાળા હોવાથી અનેકવિધ ભોગસુખોને પામ્યા છે. તે ભોગવી વૈરાગ્ય-પામીને દીક્ષિત બની ઉચ્ચ કક્ષાની આરાધના કરી મંત્ર-તંત્રાદિ વિવિધ શક્તિઓ અને લબ્ધિઓ

૨૯૨

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૮૧

પામ્યા છે. જેમનું માન-પાન પ્રતિષ્ઠા-ઐશ્વર્ય અતિશય ઘણું જ છે. તેવા ધર્મગુરુરૂપી વૈદ્યપથિકનો આ ભવરોગી જીવને આકસ્મિક ભેટો થઈ જાય છે. તેમની આબાદી અને નામના સાંભળી આ ભવરોગી જીવ તે ધર્મગુરુ પાસે જાય છે. અને વિષયસુખનાં સાધનો મળી જાય એવા કોઈ મંત્ર-તંત્ર કે જડીબુટ્ટિની યાચના કરે છે. કારણ કે ભોગાભિલાષી જીવ સાધુ પાસે પણ ભોગસાધનની પ્રાપ્તિના ઉપાય જ માંગતા જોવાય છે. આ ધર્મગુરુ જ્ઞાની હોવાથી તેની ઈચ્છા પ્રમાણે એકાદ ભોગસાધન તેને અમારા દ્વારા જો મળી જાય તો અમારા પ્રત્યે વધુ વિશ્વાસ પેદા થવાથી કાળાન્તરે ઉપદેશ આપીને ભોગોની ઈચ્છાથી નિવૃત્ત કરી સાચા આત્મતત્ત્વના ઉત્તમ ધર્મમાર્ગે તેને ચડાવી શકાશે અને સદાને માટે તેને આ રોગથી મુક્ત કરી શકાશે. એમ સમજીને સાધુના રાગી બનાવવાના આશયમાત્રથી એકાદ ભોગના ઉપાય રૂપ એક કંડૂયન આપે છે. તેઓના કદ્યા મુજબ તે ઉપાય અપનાવતાં પ્રાપ્ત થયેલા ભોગથી તે ધર્મગુરુ તરફ આ જીવ અતિશય વિશ્વાસુ બને છે. અને તે ભવરોગી જીવ સાધુનો પરમરાગી શિષ્ય જેવો બની જાય છે. ત્યારબાદ જેમ ખસના રોગી પુરુષે વૈદ્યપથિકને પૂછેલું કે આવાં કંડૂયનો (તૃણ સમૂહ) કયા દેશમાં મળે છે? તેવી જ રીતે આ ભવાભિનંદી ભવરોગી જીવ આ ધર્મગુરુને પૂછે છે કે ભોગસુખના ઉપાયો કેવી રીતે મળે? કઈ ગતિમાં જવાથી મળે? ત્યારે ધર્મગુરુ કહે છે કે ભવસુખોને ભોગવવાની ભાવના રૂપી ખસની ખંજવાળ તું કેમ ઈચ્છે છે? તેને મેળવીને પણ તું શું કરીશ? ભોગનાં સાધનો મેળવવાથી અને તેના દ્વારા વિષયસેવનથી તારો ભવરોગ રૂપી ખસનો રોગ જશે નહીં પણ વૃદ્ધિ પામશે, તેને બદલે તારો આ ભવરોગ રૂપી ખસનો રોગ જ મૂળથી નાબૂદ થઈ જાય એવી દવા તને આપું. ચાલ મારી સાથે, અને સાંભળ.

જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ આત્માના મૂળભૂત ગુણો છે. તેની આરાધના કરવા રૂપ “રત્નત્રયી સ્વરૂપ ત્રિફળાનો ઉપયોગ” તું કર. જેનાથી તારી ભોગ-સુખ ભોગવવાની ઈચ્છા રૂપી ખંજવાળવાળો આ તારો ભવરોગ રૂપી ખસનો રોગ પ્રાયઃ સાત ભવમાં જ મૂળમાંથી નાબૂદ થઈ જશે અને તું સર્વથા નિરોગી બની જઈશ. કોઈપણ જાતની વ્યાબાધ (પીડા) જ ન થાય તેવું પીડા વિનાનું તને અવ્યાબાધ સુખ આ રત્નત્રયી રૂપી ત્રિફળાના ઉપયોગથી મળશે.

ત્યારે ભવરોગી ભવાભિનંદી તે જીવ વળતું તેના ઉત્તરમાં ધર્મગુરુને કહે છે કે રત્નત્રયી રૂપ ત્રિફળાના સેવનથી ભવરોગ રૂપી ખસનો મારો રોગ મટી જાય અને હું અવ્યાબાધસુખ પામું એ તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ ત્યાં ખણવાના વિનોદરૂપ

ગાથા : ૮૧-૮૨

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૯૩

ભોગસુખોનો આનંદ મને મળે જ નહીં. માટે મારે તેવા અવ્યાબાધ સુખવાળી મુક્તિ કે તેના ઉપાયભૂત રત્નત્રયી સ્વરૂપ જ ત્રિફળાનો ઉપયોગ જોઈતો નથી. ખસના રોગીને જેમ ખંજવાળને ખણવામાં જે આનંદ આવે છે તે આનંદ જ જોઈએ. પછી ભલે તેનાથી ખસનો રોગ વધે. તે ખણવાનો વિનોદ જ તેને સુખકારક છે. તેવી જ રીતે ભોગસુખનો વિનોદ જેમાં અનુભવાય એવા ભોગસુખનાં સાધનો મળવાનો ઉપાય તમારી પાસે હોય તો તે જ ઉપાય મને જણાવો. મારે તો તે ઉપાયની જ જરૂર છે. પછી ભલેને મારો ભવરોગ-ભવભ્રમણા વધે. પરંતુ ભોગસુખ ભોગવામાં જે આનંદ આવે છે. તે કોઈ અદ્વિતીય છે. આવું આ ભવરોગી મૂર્ખ જીવનું કહેવું છે. તત્ત્વનો અનભિજ્ઞ હોવાથી આ મૂર્ખ જીવ જ્ઞાની મળવા છતાં ભવરોગ દૂર કરવાને બદલે ભવરોગ ભલે વધે, પણ મારે તો ભોગસાધન જ જોઈએ કે જેનાથી વિષયસેવનના આનંદનો અનુભવ કરી શકાય. આવા પ્રકારની મૂર્ખતાના કારણે જ આ જીવ વયનો પરિપાક થવા છતાં= વયોવૃદ્ધ થવા છતાં સુવર્ણભસ્મ આદિ શક્તિવર્ધક ઔષધોનો ઉપયોગ કરીને પણ શારીરિક કામ-વીર્ય વધે અને ભોગની ઈચ્છા સંતોષાય એવા પ્રયત્નો કરવામાં જ આદર રાખે છે. જે જોઈને ખરેખર તેના ઉપર ધર્મગુરુને ભાવથી દયા ઉપજે છે. અહીં મૂળશ્લોકમાં ભોગેચ્છા રૂપી ખંજવાળના પરિક્ષયમાં કે નિવૃત્તિમાં જેમ આ ભવાભિનંદી જીવને ઈચ્છા થતી નથી તેવી જ રીતે આ ભવાભિનંદી જીવને ભોગપ્રવૃત્તિના પરિક્ષયમાં કે નિવૃત્તિમાં પણ ઈચ્છા થતી નથી. તેમ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવું. શરીર જીર્ણ-શીર્ણ-પરવશ થવા છતાં પણ મહામોહના ઉદયથી આ ભવરોગી જીવની ભોગેચ્છા અને ભોગપ્રવૃત્તિ એમ બન્ને કદાપિ અટકતાં નથી. આ જ મહામોહ રૂપી જાદુગરનો આશ્ચર્યજનક ખેલ છે.

યતશ્ચૈવમત: = જે કારણથી સંસારની આવી સ્થિતિ છે. તેથી ભવાભિનંદી આ જીવો શું કામ કરે છે? તે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે-

આત્માનં પાશયન્ત્યેતે, સદાઽસચ્ચેષ્ટયા ભૃશમ્ ।

પાપધૂલ્યા જડાઃ કાર્યમવિચાર્યૈવ તત્ત્વતઃ ॥ ૮૨ ॥

ગાથાર્થ = જડ એવા આ ભવાભિનંદી જીવો તત્ત્વથી (પરમાર્થથી) કાર્યનો વિચાર કર્યા વિના જ હંમેશાં અસત્ ચેષ્ટા કરવા દ્વારા મોહનીયાદિ કર્મમય પાપ રૂપી ધૂળ વડે પોતાના આત્માને અતિશય મલીન કરે છે. ॥૮૨॥

ટીકા - “આત્માનં”-જીવં, “પાશયન્તિ”-ગણડયન્તિ, “એતે” અધિકૃતસત્ત્વાઃ “સદા” સર્વકાલં, “અસચ્ચેષ્ટયા”-પ્રાણાતિપાતારમ્ભરૂપયા હેતુભૂતયા, “ભૃશ”-

૨૯૪

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૮૨

મત્વર્થમ્ । કયા પાશયન્તીત્યાહ- “પાપધૂત્યા” -જ્ઞાનાવરણીયાદિલક્ષણયા “જડા” મન્દાઃ, “કાર્યમવિચાર્યૈવ તત્ત્વતઃ”- પરમાર્થેન ક્ષણિકકુસુખસક્તયાઽઽત્માનં પાશયન્તીતિ ॥૮૨॥

વિવેચન :- ઉપર સમજાવ્યા મુજબ આ પ્રસ્તુત ભવરોગી એવા ભવાભિનંદી જીવો પાંચ ઈન્દ્રિયોના ભોગસુખોમાં જ કે જે સુખ ક્ષણિક છે નાશવંત છે. અસાર છે. તુચ્છ છે. મોહની તીવ્રતા કરાવનાર છે. હિંસાદિ પાપકાર્યોનાં સર્જનહાર છે. વાસ્તવિક અસુખરૂપ છે. અર્થાત્ કુત્સિત સુખ સ્વરૂપ છે. સુખાભાસ માત્ર જ છે તેવા પ્રકારનાં કુસુખોમાં સુખબુદ્ધિ થવાથી તેની પ્રાપ્તિ માટે સદા કાળ નાના-મોટા જીવોની હિંસા કરે છે. સ્વાર્થ સાધવા અસત્ય પણ બોલે છે. સુખની આસક્તિથી ચોરી પણ કરે છે. પરસ્ત્રીસેવન, વ્યભિચાર પણ સેવે છે. પરિગ્રહ પણ વધારે છે તેના માટે આરંભ-સમારંભ પણ ઘણા કરે છે. આવા પ્રકારની આ અસત્-અશુભ ચેષ્ટાઓ રૂપી હેતુઓ (પાપબંધનાં કારણો) સેવવા દ્વારા જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય-મોહનીય અને અંતરાય એમ મુખ્યત્વે ચાર ઘાતિકર્મ મય પાપકર્મ રૂપી ધૂળ આ આત્મામાં નાખે છે. આ આત્મા અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોથી નિર્મળ સ્ફટિક જેવો શુદ્ધ છે. પરંતુ જડ એવા આ જીવો આવા પ્રકારની સદા અશુભ ચેષ્ટાઓ કરવા દ્વારા પાપકર્મ રૂપી ધૂળ વડે પોતાના આત્માને મલીન કરે છે. પાપકર્મના બંધન રૂપી પાશ વડે આ આત્માને બાંધે છે. પોતે જ પોતાની કુચેષ્ટાઓ દ્વારા પાપકર્મરૂપી ધૂળ વડે આત્માને મલીન-ગંદો-કુત્સિત કરે છે. પોતે જ પોતાનો વૈરી બને છે. પોતેજ પોતાના આત્મા (ના સ્વરૂપ)નો ઘાતક બને છે. અને આ સંસારમાં જે પોતે જ પોતાના ગળામાં ફાંસો નાખે, અથવા પોતે જ પોતાના માથામાં ધૂળ નાખે, શરીર મેલુ-ગંદું કરે તેને મૂર્ખ કહેવાય છે. જડ જેવો છે અર્થાત્ જડ જ છે એમ પણ કહેવાય છે. એવી જ રીતે મોહાંધતાના કારણે જડ-મૂર્ખ એવા આ ભવાભિનંદી જીવો પોતે જ પોતાની અશુભ ચેષ્ટાઓ દ્વારા પાપકર્મ રૂપી ધૂળ વડે પોતાના જ આત્માને મલીન કરે છે અશુદ્ધ કરે છે. તત્ત્વથી એટલે કે પરમાર્થથી માઝું સત્ય કર્તવ્ય શું છે? તેનો વિચાર કર્યા વિના જ આત્માને બંધનગત કરે છે. મોહરૂપી જાદુગરના આવા ખેલ છે. એટલે જ શાસ્ત્રોમાં “મોહ”ને મદિરાની ઉપમા આપવામાં આવી છે કે જેમ મદિરામાં આસક્ત પુરુષ વિવેકશૂન્ય બની જાય છે. પહેરેલાં વસ્ત્રો કાઢી નાંખે, ફાડી નાંખે, ધૂળમાં આળોટે, બેફામ બોલે, પોતે જ પોતાનું શરીર ધૂલીયું કરે. એ જ પ્રમાણે મોહાંધ પુરુષ પણ અસત્પ્રવૃત્તિઓ વડે પાપ મય ધૂળ દ્વારા પોતાના આત્માને પોતે જ મલીન કરે છે. અનંત જન્મ-મરણના ચક્રાવામાં પરિભ્રમણવાળો બનાવે છે. ॥૮૨॥

ગાથા : ૮૩

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૮૫

તથાહિ-તે કારણથી આ જીવો પ્રાપ્ત થયેલી દુર્લભ વસ્તુ હારી જાય છે. તે સમજાવે છે.

ધર્મબીજં પરં પ્રાપ્ય, માનુષ્યં કર્મભૂમિષુ ।

ન સત્કર્મકૃષાવસ્ય, પ્રયતન્તેઽલ્પમેધસઃ ॥ ૮૩ ॥

ગાથાર્થ = ધર્મપ્રાપ્તિના પરમબીજભૂત એવો કર્મભૂમિસંબંધી માનવ ભવ પામીને પણ અલ્પબુદ્ધિવાળા આ જીવો સત્કાર્ય કરવા રૂપી ખેતીમાં આ (ધર્મબીજ)નું વાવેતર કરવા રૂપ પ્રયત્ન કરતા નથી. ॥ ૮૩ ॥

ટીકા-“ધર્મબીજ”-ધર્મકારણ, “પરં”-પ્રધાન, “પ્રાપ્યાસાદ્ય” કિં તદિત્યાહ-“માનુષ્ય”-માનુષત્વં, ક્વેત્યાહ-“કર્મભૂમિષુ”-ભરતાદ્યાસુ । કિમિત્યાહ-“ન સત્કર્મકૃષૌ”-ધર્મબીજાધાનાદિરૂપાયાં “અસ્ય”-ધર્મબીજસ્ય “પ્રયતન્તેઽલ્પ-મેધસઃ”-અલ્પમતયઃ इत्यर्थः ॥ ૮૩ ॥

વિવેચન :- ધર્મની પ્રાપ્તિમાં “મનુષ્યપણું” એ પરમ “બીજભૂત” (અર્થાત્ પ્રધાનકારણ) છે. જેમ બીજ હોય તો તેને વાવવાથી અંકુરા ફૂટે-શાખા-પ્રશાખા-ફૂલ અને ફળ થવા દ્વારા અનેક બીજો પુનઃ થાય છે. અને તે અનેક બીજ ફરીથી વાવવાથી અગણિત-અપાર દાણા થાય છે. તેમ આ મનુષ્યભવ મળવાથી અનેક પ્રકારનાં ધર્મકાર્યો કરી શકાય છે. કલ્યાણની પરંપરા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અનેક કલ્યાણ સુખ મેળવવું સુલભ થાય છે. કારણ કે આ મનુષ્યભવ વિના બીજા કોઈ પણ ભવમાં “સાયો વિવેક” પ્રગટ થતો નથી, હેય-ઉપાદેયપણાની સદ્બુદ્ધિ જ આવતી નથી તો તેવા સારા આચરણની વાત તો કરવાની જ ક્યાં રહી ? તેથી “માનવભવ”ની પ્રાપ્તિ થવી એ ધર્મપ્રાપ્તિ માટે પરમબીજ સમાન છે. પશુ-પક્ષી-વિકલેન્દ્રિય-એકેન્દ્રિય અને નારકોના ભવો પરવશતાના અને ચૈતન્યની હાનિના દુઃખથી ભરેલા છે. દેવનો ભવ ભોગની પરવશતાથી ભરપૂર છે. માનવનો ભવ જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે મુખ્ય રાજમાર્ગ તુલ્ય અસાધારણ અપેક્ષા કારણરૂપ છે માટે ધર્મના બીજ તુલ્ય છે.

“મનુષ્યભવ” મળ્યો, પરંતુ જો અનાર્ય ભૂમિમાં જન્મ થયો હોય, અકર્મ ભૂમિમાં જન્મ થયો હોય તો પણ શું કામ આવે? જે ધર્મકાર્ય કરવા-કરાવવામાં અને મુક્તિ આપવામાં અસમર્થ છે. અનાર્ય એટલે અસંસ્કારી, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયાપેય, હેય-ઉપાદેયના જ્યાં સંસ્કાર નથી, પૂર્વભવ-પરભવ-આત્મદ્રવ્યાદિની જ્યાં ઓળખાણ નથી કે જેથી તેના કલ્યાણ-અકલ્યાણની વિચારણા પણ આવે, આવો જે દેશ, આવું જે ક્ષેત્ર,

૨૯૬

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૮૩

તે અનાર્યદેશ અને અનાર્યક્ષેત્ર કહેવાય છે. તથા જ્યાં “અસિ” (છેદનનાં સાધન), “મસિ” (લેખનનાં સાધન) અને “કૃષિ” (ખેતીનાં સાધન), નો ઉપયોગ નથી, જ્યાં માત્ર કલ્પવૃક્ષોથી જ જીવન જીવાય છે. જ્યાં તીર્થંકર પ્રભુ કે તેમનું શાસન ચલાવનાર આચાર્યદિ સાધુ સંતો નથી. ધર્મમાર્ગ નથી, આત્મહિતની કે આત્માના સુખની વાત માત્ર પણ જ્યાં નથી એવી જે ભૂમિ તે અકર્મભૂમિ કહેવાય છે. આવી ભૂમિમાં માનવદેહ મળે છે પણ આત્માને આત્મિક લાભ શું થાય? પાંચ ભરતક્ષેત્ર, પાંચ ઐરાવતક્ષેત્ર અને દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ વિનાના પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર આ પંદર કર્મભૂમિ જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટેનાં યોગ્ય ક્ષેત્રો છે. કારણ કે તે પંદર કર્મભૂમિમાં જન્મેલા મનુષ્યો જ મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે પંદર કર્મભૂમિમાં પણ આર્યદેશ-આર્યકુલ આદિ મળ્યાં હોય તો જ ધર્મની પ્રાપ્તિ અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે પારાવાર એવા આ સંસારમાં ચોર્યાશી લાખ યોનિસ્થાનોમાં જન્મ-મરણ પામતાં પામતાં અનંતી ભવભ્રમણામાં રખડતાં-રખડતાં, અસહ્ય અને અપાર દુઃખોને અનુભવતાં અનુભવતાં ક્યારેક જ દશ દૃષ્ટાન્તે દુર્લભ એવો આ માનવદેહ મળે છે. અને તેમાં પણ મહાપુણ્યોદયે મુક્તિની પ્રાપ્તિને યોગ્ય એવી કર્મભૂમિમાં જન્મ મળે છે. તેમાં પણ અતિશય અધિક પુણ્યોદયે જ આ જીવને આર્યદેશમાં અને આર્યકુલમાં જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. દુર્લભથી પણ અતિશય દુર્લભ એવી આ સામગ્રી મળવા છતાં જો તેમાં ધર્મબીજની વાવણી કરવામાં ન આવે, સત્કાર્યો કરવા રૂપી ખેતી કરવામાં ન આવે, અને પ્રાપ્ત થયેલી આ સામગ્રીની સફળતા મેળવવામાં ન આવે તો તે માનવદેહ હારી જવાય, આવા જીવો ખરેખર અલ્પમાં અલ્પ બુદ્ધિવાળા જ કહેવાય છે. લગ્નમાં જાય અને ભૂખ્યા આવે, તળાવે જાય અને તરસ્યા આવે, તેની જેમ યોગ્ય અને દુર્લભ સામગ્રી મળ્યા પછી તેનો સદુપયોગ કરી ફળ મેળવી લેવું જોઈએ તેને બદલે આ ભવાભિનંદી જીવો અવેદ્યસંવેદ્યપદના પ્રતાપે આવી ધર્મબીજની વાવણી માટે બધી રીતે સાનુકુળ એવી ધર્મસામગ્રી મળવા છતાં પણ ભોગવિલાસમાં= ઈન્દ્રિયજન્ય વિષયસુખમાં જ અને તેના જ સાધનભૂત અર્થોપાસનાદિ કાર્યો કરવામાં જ પોતાનું જીવન વીતાવે છે. આ જ મોહરૂપી જાદુગરનો મોટો ખેલ છે.

કર્મભૂમિમાં જન્મ એ ધર્મપ્રાપ્તિનું “પરમબીજ” છે. ત્યાં જ “સદ્વિવેક” પ્રગટે છે. આર્યદેશ અને આર્યકુલ એ એમાં સહાયકારી નિમિત્તકારણ વિશેષ છે. ત્યાં જન્મીને “સત્કાર્યો” કરવાં, આત્મકલ્યાણ સાધવું, આત્મકલ્યાણકારક રત્નત્રયીની ઉપાસના કરવી એ ખેતી છે, વાવણી છે. વાવણી કરવાથી બીજની વૃદ્ધિ થાય છે. અને અપારફલની

ગાથા : ૮૩-૮૪

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૯૭

પ્રાપ્તિ થાય છે. અન્યથા બીજ નાશ પામી જાય છે. અને સડી જાય છે. તેમ સત્કાર્યો કરવાથી અનંતકલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. અલ્પકાળમાં જ મુક્તિપદ સાંપડે છે, અન્યથા આ માનવભવ હારી જવાય છે. આ મળેલો માનવભવ કાગડાને ઉડાડવામાં ફેંકાતા ચિંતામણિરત્નની તુલ્ય એળે જાય છે. નિષ્ફળ જાય છે. રત્નાકરપચ્ચીશીમાં કહ્યું છે કે-

મેં દાન તો દીધું નહીં ને શીયળ પણ પાળ્યું નહીં,
તપથી દમી કાયા નહીં, શુભ ભાવ પણ ભાવ્યો નહીં.
એ ચાર ભેદે ધર્મમાંથી કંઈ પણ પ્રભુ નવ કર્યું,
મારું ભ્રમણ ભવસાગરે નિષ્ફળ ગયું નિષ્ફળ ગયું. ૪
મેં પરભવે કે આ ભવે પણ હિત કંઈ કર્યું નહીં,
તેથી કરી સંસારમાં સુખ અલ્પ પણ પામ્યો નહીં,
જન્મો અમારા જિનજી! ભવ પૂર્ણ કરવાને થયા,
આવેલ બાજી હાથમાં અજ્ઞાનથી હારી ગયા. ૬

તેથી આવા પ્રકારનો કર્મભૂમિ સંબંધી ધર્મના પરમબીજ ભૂત મનુષ્યભવ પામીને જે જીવો સત્કર્મ કરવા રૂપી વાવણી કરતા નથી અને પ્રાપ્ત થયેલ આ ભવમાં ધર્મનાં બીજ વાવતા નથી તે ખરેખર અલ્પ મતિવાળા છે, મૂર્ખ છે. જડ છે. આ સર્વ મોહના ઉદયનો પ્રતાપ છે. ॥૮૩॥

કિન્તર્હિ-આ ભવાભિનંદી જીવો ધર્મબીજની વાવણી કરતા નથી તો શું કરે છે?

બડિશામિષવત્તુચ્છે, કુસુખે દારુણોદયે ।

સક્તાસ્ત્યજન્તિ સચ્ચેષ્ટાં, ધિગહો દારુણં તમઃ ॥ ૮૪ ॥

ગાથાર્થ = જેમ કાંટાળી જાળમાં ભરાયેલા માંસને ખાવા જતાં માછલું તેમાં ફસાય છે. તેમ તુચ્છ અને રૌદ્રવિપાકવાળા એવા આ કુત્સિત ભોગસુખોમાં આસક્ત એવા આ ભવાભિનંદી જીવો સચ્ચેષ્ટા-સત્કર્મ-સત્કાર્યો (કરવા રૂપી ધર્મ બીજની વાવણી)ને ત્યજી દે છે. ખરેખર આ અજ્ઞાન અને મોહ રૂપી દારુણ અંધકારને ધિક્કાર હો. ॥૮૪॥

ટીકા -“બડિશામિષવદિતિ” નિદર્શનં મત્સ્યગલમાંસવત્, “તુચ્છે”-અલ્પે, “કુસુખે”-દુષ્ટભોગજે, “દારુણોદયે”-રૌદ્રવિપાકે, સમયપરિભાષેયમ્, “સક્તાઃ”-

૨૯૮

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૮૪

गृह्णाः किमित्याह “त्यजन्ति-सच्चेष्टां”-धर्मसाधनम्, कर्मदोषोऽयमित्याह “धिगहो दारुणं तमः” कष्टमज्ञानमिति योऽर्थः ॥ ८४ ॥

વિવેચન :- આ ભવાભિનંદી જીવો મોહને પરવશ થયા છતા દાડડીયાની જેમ માનવજીવનની સાર્થકતા તો કરતા નથી, પરંતુ અમૂલ્ય ચિંતામણિરત્ન તુલ્ય નરદેહને વેડફી નાખે છે. માનવ અવતાર પામી સત્કર્મો કરવા રૂપી વાવણી દ્વારા ધર્મબીજનું વાવેતર તો કરતા નથી, પરંતુ તે બીજને સડી જાય તેવું કરી નાંખે છે. નવી કમાણી તો કરતા નથી, પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલી મૂડી પણ ગુમાવી નાખે છે. આવા મોહાંધ અને અજ્ઞાની જીવો “બડિશામિષની” જેમ કુત્સિત સુખોમાં લલચાઈ જાય છે. માછલાને પકડવા જાલમાં કાંટા ઉપર જે માંસ રાખવામાં આવે છે તેને “બડિશામિષ” કહેવાય છે. મચ્છીમારો માછલાને પકડવા કાંટાળી જાલમાં માંસ ગોઠવે છે. અને તેની લાલચથી માછલું રસનેન્દ્રિયની આસક્તિના કારણે તે માંસને લેવા જાય છે. તે જ વખતે કાંટાળી જાળ ગળામાં ભરાઈ જતાં તે મત્સ્યના જેવા બૂરા હાલ થાય છે. એવી જ રીતે આ ભવાભિનંદી જીવો તુચ્છ અને રૌદ્રવિપાકયુક્ત સાંસારિક ભોગોથી પ્રાપ્ત થયેલાં કુત્સિત ભોગસુખોમાં આસક્ત થયા છતા રાગાંધ થવાથી સમ્યગ્ ચેષ્ટાને-સત્કાર્યો કરવા રૂપી વાવણીને ત્યજી દે છે. રત્નત્રયીનું આરાધન કરવા રૂપ ધર્મકાર્યને ત્યજી દે છે. મોહરાજા રૂપી કર્મનો આ મોટો દોષ છે.

આ ગાથામાં સંસાર સંબંધી ભોગસુખોનાં (૧) તુચ્છ અને (૨) રૌદ્ર વિપાકવાળાં એમ બે વિશેષણો ગ્રંથકારમહર્ષિએ ઘણાં મહત્ત્વપૂર્ણ આપેલાં છે. (૧) સાંસારિક આ ભોગસુખો તુચ્છ છે એટલે કે તેમાં સુખની માત્રા અલ્પ છે. અપાર સુખ નથી, પરંતુ અપાર દુઃખ છે. મધુભિન્દુના ઉદાહરણની જેમ સુખ અલ્પ અને આધિ-વ્યાધિ તથા ઉપાધિઓ ઝાઝી છે. તેથી તુચ્છ છે. કારણ કે જે ખાદ્યફળોમાં ખાવાનું થોડું અને ફેંકવાનું ઘણું હોય છે. તે ફળોને (જેમ કે શેરડી અને સીતાફળ વગેરેને) તુચ્છફળ કહેવાય છે. તેવી જ રીતે જે ભોગસુખોમાં સુખ અલ્પ અને ઉપાધિઓ ઝાઝી હોય તે સુખોને પણ તુચ્છ સુખ કહેવાય છે. વળી આ સુખ અલ્પકાળ જ રહે છે. પાછળ દુઃખની પરંપરા જ સર્જાય છે. ખસના રોગીને ખંજવાળની જેમ અલ્પકાલીન છે માટે પણ આ ભોગજન્ય સુખ તુચ્છ-અને અસાર છે. ખોટના ધંધા જેવું છે. અને અલ્પ એવું પણ તે સુખ ફોતરા જેવું કસ વગરનું નિસ્સાર છે. વાસ્તવિક સુખ આપવાની તેનામાં કોઈ જ તાકાત નથી. (૨) તથા જે સુખો ભોગવવાથી રાગાદિના કારણે અને તજજન્ય હિંસા, જુઠ, આદિ અઢાર પાપસ્થાનકો સેવવાના કારણે

ગાથા : ૮૪-૮૫

યોગદંષ્ટિ સમુચ્ચય

૨૯૯

બંધાયેલાં એવાં તીવ્ર અશુભ કર્મોનો જ્યારે ઉદયકાળ આવે છે ત્યારે અસદ્ધ એવાં તથા શબ્દોથી અવાચ્ય અને અપાર એવાં નરક-નિગોદનાં ભયંકર દુઃખો આવે છે. તેવાં દુઃખોને જ આપનારાં આ સુખો છે. તેથી જ આ ઈન્દ્રિયજન્ય ભોગસુખો રૌદ્રપરિણામવાળાં એટલે કે દારુણોદય (દારુણ છે ઉદય-વિપાક જેનો એવાં) કહેવાય છે.

ભયંકર દુઃખોનો વિપાક આપનારાં કુત્સિત સુખોને અહીં જે “દારુણોદય” કહેવામાં આવ્યો છે તે જૈનશાસ્ત્રોની આ પરિભાષા છે. એટલે કે શાસ્ત્રસંબંધી ભાષાનો આ સાંકેતિક શબ્દ છે. તથા મત્સ્યનું જે ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે તે પણ એક રસનેન્દ્રિયના સુખનું ઉદાહરણ છે. એ પ્રમાણે શેષ ઈન્દ્રિયોના સુખનાં ઉદાહરણો પણ ઉપલક્ષણથી પૂર્વે કદા પ્રમાણે સમજી લેવાં.

આ પ્રમાણે તુચ્છ (સાર વિનાનાં અને અલ્પમાત્રાવાળાં) તથા દારુણવિપાકવાળાં આ કુત્સિત સુખોમાં આસક્ત થયેલા એવા આ ભવાભિનંદી જીવો તે સુખોને મેળવવામાં જ દોડતા સત્પ્રવૃત્તિઓનો (ધર્મકાર્યની પ્રવૃત્તિઓનો) ત્યાગ કરે છે જે જે પ્રવૃત્તિઓથી આત્માનું હિત થાય તે તે પ્રવૃત્તિઓ આ જીવને રુચતી નથી અને તેને છોડીને આત્મ-અહિતકર પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે.

પ્રશ્ન :- સત્ પ્રવૃત્તિઓનો આ જીવ ત્યાગ કરે અને અસત્પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાય છે. તેમાં આ જીવનો શું દોષ? **કર્મદોષોડયમ્** ઇતિ=આ પૂર્વબદ્ધ કર્મના ઉદયથી અવળું સૂઝે છે. માટે આ કર્મનો દોષ છે.

ઉત્તર :- આહ=ગ્રંથકાર કહે છે કે **ધિગહો દારુણં તમઃ**=જ્ઞાનાવરણીય અને મિથ્યાત્વમોહનીય આ બન્ને કર્મોના ઉદયજન્ય જે આ દારુણ અજ્ઞાનતા છે તેજ દોષરૂપ છે. તેથી દારુણ એવી અજ્ઞાનદશા સ્વરૂપ અંધકારને ધિક્કાર હોજો. સારાંશ કે કષ્ટકારી (મહાદુઃખદાયી) એવી આ અજ્ઞાનતાને અહો! ધિક્કાર થાઓ. ॥૮૪॥

ઉપસંહરન્નાહ- હવે આ વાતનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવે છે કે-

અવેદ્યસંવેદ્યપદમાન્ધ્યં દુર્ગતિપાતકૃત્ ।

સત્સદ્ગામયોગેન, જેયમેતન્મહાત્મભિઃ ॥૮૫॥

ગાથાર્થ = તે કારણથી આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ એ અંધાપા તુલ્ય છે દુર્ગતિમાં પતન કરાવનાર છે. માટે મહાત્મા પુરુષોએ સત્સંગ અને આગમશ્રવણ-સ્વાધ્યાય દ્વારા આ પદને જીતવું જોઈએ. ॥૮૫॥

૩૦૦

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગાથા : ૮૫

ટીકા - “અવેદ્યસંવેદ્યપદ” મુક્તલક્ષણં, “આન્ધ્ય”-અન્ધભાવરૂપમ્, અત
 એવાહ- “દુર્ગતિપાતકૃત્”-દુર્ગતિપાતકરણશીલમ્, “સત્સદ્ગામયોગેન”-વિશિષ્ટ-
 સદ્ગામસમ્બન્ધેનેત્યર્થઃ-એકવદ્ભાવઃ પુરુષપ્રાધાન્યચ્છ્યાપનપરઃ । “જેયમેતદ્”-
 વેદ્યસંવેદ્યપદં, “મહાત્મભિઃ”-પુમ્ભિઃ અસ્યામેવ ભૂમિકાયામન્યદા જેતુમશક્યત્વાત્ ।
 અત એવાનુવાદપરોઽપ્યાગમ ઇતિ યોગાચાર્યાઃ અયોગ્યનિયોગાઽસિદ્ધેરિતિ ॥ ૮૫ ॥

વિવેચન :- આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ એ આન્ધ્ય એટલે “અંધાપા” રૂપ છે. અને
 દુર્ગતિમાં પાડનાર છે. વેદ્ય એટલે વેદવા યોગ્ય, જે વસ્તુ જેવી છે (હેય અથવા ઉપાદેય-
 સર્પ-રજ્જુની જેમ) તે વસ્તુનું તેવું સંવેદન થવું તે વેદ્યસંવેદ્યપદ. અને તેનાથી ઉલટ-સુલટ
 સંવેદન થવું. અર્થાત્ યથાર્થ સંવેદન ન થવું. અયથાર્થ સંવેદન થવું. હેય એવાં
 ભોગસુખોને ઉપાદેય સમજવાં, અને ઉપાદેય એવાં સત્કર્મોને હેય સમજવાં, તે જ
 અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે. એટલે કે મિથ્યાત્વમોહનો ઉદય કહેવાય છે. અંધાપાવાળો માણસ
 અંધાપાના કારણે સાચો માર્ગ ન દેખતો હોઈ ખોટા રસ્તાને સાચો રસ્તો માની લઈ ખોટે
 રસ્તે દૂર-દૂર નીકળી જાય છે કે જેથી સાચો રસ્તો બહુ દૂર થઈ જાય છે. રખડપટ્ટી
 વધી જાય છે. અથવા સાચો રસ્તો ન દેખવાથી આડા-અવળા રસ્તે ચાલતાં આગળ
 આવતા મોટા ખાડામાં પડી જાય છે. હાડકાં ભાગી જાય છે અને મહાદુઃખ પામે છે.

તેવી જ રીતે આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ રૂપી મહાઅંધાપાના કારણે સંસાર તરવાનો
 સાચો માર્ગ ન સૂઝતો હોઈ કાં તો ખોટે રસ્તે ચડી દૂર-દૂર નીકળી જાય છે એટલે
 કે અનંત ભવભ્રમણની રખડપટ્ટી વધી જાય છે અથવા આડા-અવળા ઉન્માર્ગના રસ્તે
 ચાલતાં નરકગતિ આદિ દુર્ગતિ પામવા સ્વરૂપ મોટા ખાડામાં પડી જાય છે. કે જેથી
 આત્માની દૃષ્ટિ આવવાના તમામ માર્ગો તે ગુમાવી બેસે છે. માટે “આ પદ અંધાપા
 તુલ્ય” અને દુર્ગતિપાત કરાવનારું છે. પરંતુ આંધળા માણસને સાચા માર્ગના અનુભવી
 અને દેખતા પુરુષનો યોગ જો થઈ જાય, અને તે અંધ પુરુષ દેખતાની આંગળીએ
 વળગી જાય, દેખતો માણસ જેમ ચાલે અને જેમ બતાવે તેમ જો તે ચાલે તો
 અવશ્ય નિર્ભય થયો છતો તે અન્ધ મનુષ્ય પણ સાચા માર્ગને પામે છે. અને ખાડામાં
 પડતો બચી જાય છે. એ જ રીતે અંધાપાતુલ્ય આ અવેદ્યસંવેદ્યપદવાળા પુરુષને જો
 સત્પુરુષનો (સંસાર તરવાના યથાર્થ માર્ગના અનુભવી પુરુષનો) સમાગમ થઈ જાય,
 તે તેને યથાર્થ રીતે અનુસરે, સત્પુરુષ પાસે આગમશ્રવણ કરી તેમના પ્રત્યે
 પરમવિશ્વાસુ બની બરાબર તે માર્ગ જો ચાલે તો અવશ્ય આ સંસાર અટવી ઓળંગી
 જાય છે. અને દુર્ગતિ રૂપી ખાડામાં પડતો બચી જાય છે.